ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ

(જીવન, સમય અને સાહિત્ય)

લેખક
શાંતિલાલ ગુલાબદાસ તોલાટ

પ્રકાશક
દીવેટીઆ એન્ડ સન્સ
બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ
પાનકોર નાકા :: અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ
પ્રત ૧૦૦૦

મૂલ્ય રૂા. ૨–૦૦

મુદ્રક : અંબાલાલ કેશવલાલ જોશી
મુદ્રણસ્થાન : ગીતા પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ
' 'લ દરવાજા–અમદાવાદ

ગ વ મ્હેન ઇન્દ્રણા

મં. સ્વ. પૂજ્ય ઈન્દ્રબાને કે

જેમની

છાયામાં બાલ્યાવસ્થા

ગુજારી

આટલું શીખી શક્યો.

—પ્રદ્યોત

નિવેદન

જેમના પુસ્તકો પ્રત્યે મને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ અત્યંત પક્ષપાત હતો તે સ્વ૦ ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆના જીવન અને કાર્યને અંજલિ અર્પતું આ પુસ્તક ગુજરાતને ચરણે ધરતાં કર્તવ્ય બજાવ્યાનો સંતોષ થાય છે. આ પ્રકારની ગ્રન્થિકા લખવાનો વિચાર ઇ. સ. ૧૯૩૨માં "જ્યોત્સ્ના" માટે આદિવચન તરીકે સ્વર્ગસ્થની નવલકથાઓ પર નિબંધ લખ્યો ત્યારે જ હતો પરંતુ અનેક અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે તે સત્વર અમલમાં ન મૂકી શકાયો. ગયા વર્ષની આખરે વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરવાળા જાણીતા અભ્યાસક અને સંશોધક શ્રી. મંજુલાલ મજમુદારે મારા વિચારને પ્રોત્સાહન અર્પ્યું અને પરિણામે હુ આ પુસ્તક સત્વર તૈયાર કરી શક્યો. આ સ્થળે ભાઇ મંજુલાલનો જાહેર આભાર માનવાની તક સ્વીકારૂં છું.

પ્રસિદ્ધ "ઇગ્લીશ મેન ઑફ લેટર્સ" અને તાજેતરમા નીકળેલી "લાઇફ ઍન્ડ લેટર્સ" સીરીઝની યોજનાને અનુલક્ષી આ પુસ્તક લખાયું છે. પરિણામે એમાં કર્તાના જીવનની રૂપરેખા ઉપરાંત તેમના સમય અને કૃતિઓ પર શક્ય એટલો પ્રકાશ નાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેથી માત્ર જીવનચરિત્રની દષ્ટિએ આ

પુસ્તકને ન નિરખવાની સાહિત્યના અભ્યાસીઓને મારી વિનંતિ છે. સ્વ૰ ભોગીન્દ્રરાવનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર સ્વર્ગસ્થના અનેક સાહિત્ય-રસિક મિત્રોમાંથી કોઈએ આ પૂર્વે લખ્યું હોત તો સ્વર્ગસ્થના વ્યક્તિત્વ પર આ આછેરી રૂપરેખા નાખી શકે છે તેનાથીય વધારે પ્રકાશ પડતે. મેં તો સ્વર્ગસ્થની કૃતિઓના એક અભ્યાસક તરીકે આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે કોઈ પણ લેખકના જીવન અને સાહિત્યના યોગ્ય અભ્યાસ માટે તત્સમયની પશ્ચાદ્‌ભૂમિના આલેખન વિના ન ચલાવી શકાય એમ હું માનું છું

પૂજ્ય પ્રમિલાબ્હેન તથા ભાઈ પ્રદ્યોતકુમારના સ્નેહભર્યા સહકાર વિના આ પુસ્તક લખવું મુશ્કેલ પડતે. સ્વ૰ ભોગીન્દ્રરાવના પત્રો અને અંગત-નોંધપોથીઓ મને વિના સંકોચે જોવા દેવા ઉપરાંત એમણે મને અન્ય આવશ્યક સામગ્રીઓ પૂરી પાડી છે. આ ઉપરાંત સ્વર્ગસ્થના અનેક મિત્રોએ મને એક અથવા બીજી રીતે જે સહાય આપી છે તે માટે તે સર્વનો હું આભારી છું.

અભ્યાસીઓને આ પુસ્તક ઉપયોગી થશે તો મારો પરિશ્રમ સફળ થયો માનીશ.

મુંબઈ:
૧ લી જુલાઈ ૧૯૩૪

શાંતિલાલ તોલાટ

બે બોલ

સુજ્ઞ વાંચક,

આજે આ પુસ્તક સાહિત્યરસિક જનતા સમક્ષ મુકતાં મને ઘણો જ આનંદ થાય છે. પરંતુ સાથે એટલું તો કહેવું જોઇએ કે આ પુસ્તક ખરી રીતે જોતાં તો મારા ઘણા મુરબ્બીઓ છે તેમણે જ આ અગાઉ જનતા સમક્ષ મુકવું જોઇતુ હતું. મારા કરતાં આ કર્તવ્ય એ લોકો સારી રીતે બજાવી શકયા હોત—એ બજાવવાની તેમની ફરજ હતી—એમ મારી માન્યતા છે.

સ્વ. પિતાશ્રી ગુજરી ગયા ત્યારે મારી વય નવ વર્ષની હતી અને એ વયે એમની જોડે મારે કેટલો પરિચય હોય ? એમનું અચાનક અને અકાળ અવસાન થવાથી સૌથી વધારે નુકશાન થયું હોય તો તે મને જ છે.

દુર્ભાગ્યે એમના હાથની કેળવણી મને પ્રાપ્ત થઇ શકી નહી અને મારે જીંદગીમાં એકલે હાથે જ બધું કામ કરવાનું રહ્યું. પરંતુ મારા પૂ માતુશ્રીના આશ્રય હેઠળ જેટલી બને તેટલી કેળવણી લીધી અને ઉચ્ચ વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી શકુ તે દરમ્યાન પાચ વર્ષની બીમારી ભોગવી કે જેને લીધે મારી આખી ભવિષ્યની જીંદગી પણ રદ થઈ ગઈ. હાલમાં કેટલાક સંજોગોને લીધે બુકસેલરના ધંધામાં પડયો છું અને તેમાં જેમ બને તેમ લેખકને તેમ જ જનતાને અનુકૂળ પડે એ નીતિએ કામ કરવાનું રાખ્યું છે.

ગુજરાતની એક પ્રખ્યાત સાહિત્યોત્તેજક સંસ્થા માટે ભાઈ શાન્તિલાલ આ પુસ્તક તૈયાર કરી રહ્યા હતા તે એ મેં પ્રગટ કરવાનું માથે લીધું જેમ. પિતાનું શ્રાદ્ધ પુત્રથી જ થાય તેમ આ પુસ્તક પ્રગટ કરીને મારા સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રી તરફનું કંઈક ઋણ અદા કરવાનો સંતોષ માનીશ.

હું ઇચ્છું છું કે ગુજરાતની જનતા તેમજ મુરબ્બીઓ જેઓ સ્વ. પિતાશ્રીના સમાગમમાં આવ્યા હતા તેઓ આ પુસ્તકને આવકાર આપશે અને જે ભૂલો હોય તે દરગુજર કરી પ્રોત્સાહન આપશે.

મારા પિતાશ્રીના અલ્પ જીવન દરમ્યાન—અને તેમના સ્વર્ગવાસ પછી પણ—ગુજરાતી ભાઈબ્હેનોએ તેમની અનેક કૃતિઓ તરફ જે સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે તે મારા નમ્ર પ્રયાસો પ્રત્યે પણ ચાલુ રાખશે, એવી આશા રાખું છું.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાને અમારી પાસેથી જે સામગ્રી હતી તે ભાઈ શાન્તિલાલને આપી છે તે છતાંય કંઈક ક્ષતિઓ લાગે તો વાંચક દરગુજર કરશે.

સ્વ પિતાશ્રીનાં બધાં જ પુસ્તકો ફરીથી છપાવવાને શરુ કર્યાં છે અને જેટલાં અપ્રકટ છે તે પણ થોડા સમયમાં પ્રકટ થશે.

વિશેષ ન લખતાં વાંચકને આ પુસ્તક વાંચવાને પ્રેરું છું કે જેથી તે જાણશે કે સ્વર્ગસ્થે કેવી સ્થિતિમાં ને મંઝવણોમાં પોતનું જીવન ગુજાર્યું છે ને જીંદગીના જોખમે, નહિ જેવાં વેતન મેળવી, અનેક પુસ્તકો લખી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી છે.

૧–૭–૨૪

અમદાવાદ　　　　　　પ્રદ્યોતકુમાર લો. દીવેટીઆ.

સંસારી સાધુને

(સ્વર્ગીય ભોગીન્દ્રને પ્રતર્પણ)

૧

સંસારી સાધુ! તું યે સુર ઉપવનમાં સંત-કુંજેથી ઉડ્યે !
ભોગી ત્‍હોયે તપસ્વી! જગજન ઉજળાં તું સમા સંતથી હો :
તારી ભાવાંજલિથી ગૃહકુલપદની તીર્થતા તેં ગજાવી :
ત્‍હેં ઉષ્માને વિશુદ્ધિ પ્રણય અમરતા આત્મકાંતિ જગાવી !

૨

ગર્વીલા ગૂજરાતે નૂતન જીવનની ચેતના આજ રાજે-
ને તે ત્‍હેં યે પ્રસારી નવલ ઉરકથા ગાઇને સૌમ્ય આજે :
ત્‍હેં ને બન્ધુસમાજે પ્રકટી પુનિતતા પ્રાણની પૂર્ણિમાને :
તારા જેવા જતાં ત્‍હેં નિરખી અમ દશા, શી દશા દેશ સ્‍હાશે ?

૩

દુર્ભાગ્યે હા! અમારે, યુવક યુવતીઓ દેશનાં મૃત્યુ પામે-
પુણ્યાશાથી ભરેલાં પ્રભુજન કુસુમો હા! ખરે ખીલતાં જે-
તેનાં સત્કર્મ ઝીલી સ્મરણપરિમલે શેષ આયુ ઉજાળી-
આત્માના યોગભોગે નવરીતિ રચિયે સ્નેહની જે નિરાળી !

તા. ૨૯-૧૧-૧૯૨૭
વડોદરાને વડલે.

લલિત

અનુક્રમ

ખંડ પહેલો

ખંડ બીજો

પરિશિષ્ટ

ટુંક સમયમાં પ્રકટ થશે

સ્વ૦ ભોગીન્દ્રરાવ કૃત નીચેની અપ્રકટ કૃતિઓની
સોહામણી આવૃત્તિઓ.

(૧) લલિતકુમાર
(૨) કૉલેજ્જીવન
(૩) ચમેલી
(૪) ટુંકી વાર્તાઓ
(૫) કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉયનું જીવનચરિત્ર

પ્રકાશક :

દીવેટીઆ એન્ડ સન્સ.

અમદાવાદ.

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ

" He thought it happier to be dead,
To die for Beauty than live for bread
— Emerson

ખંડ પહેલો

જીવન અને સમય

પ્રકરણ પહેલું

ઓગણીસમી સદીની સંધ્યા

ઈસુની ઓગણીસમી સદીનાં છેલ્લા ચરણમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની અનોખી સંસ્કૃતિઓના સમન્વયના પરિણામે ગુજરાતમાં અવનવું વાતાવરણ પ્રકટ થયુ : અસ્મિતાની ભાવના પ્રજાનાં અણુએ અણુમાં વ્યાપી રહી. આની અસર જીવન તેમજ સાહિત્યના સર્વ ક્ષેત્રોમા દેખાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી સામાજીક, ધાર્મિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોમા આ નવીન આંદોલનોના અંકુર પ્રકટ થયા—અને આ અંકુરનો સફળ પરિપાક તો વીસમી સદીના પહેલા દસકાએજ બરાબર નિરખ્યો. વીર નર્મદ બડખોર જીવન પછી કંઇક અજબ ધર્મમંથન અનુભવી રહ્યો હતો અને જીવનલીલા સંકેલવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો કરસનદાસ મૂળજીએ વાવેલા સુધારાના બીજના ફણગા ગુજરાતમા પણ પ્રકટયા હતા દસકાઓ પૂર્વે પ્રથમ બંગાળી પરદેશગમન કરી આવ્યો ત્યારે સારાય ભારતવર્ષમા ખળભળાટ થઇ રહ્યો હતો પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૬૦માં તો ગુજરાતના નાકરૂપ નાગર જ્ઞાતિના મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠે સમુદ્રપ્રયાણ કર્યું અને વિલાયતમા કાર્યસિદ્ધિ કરી સ્વદેશ આવ્યા. આ કૃત્યથી ઘણાયે સંકુચિત જ્ઞાતિમંડળોમા કોલાહલ વ્યાપી રહ્યો. આ પ્રસંગના સ્મારક તરીકે કવિવર દલપતરામે ગાયુ

નાગર નર હારે નહિ હારે હોય હજામ,
કહેવત તે સાચી કરી રાખી મહીપતરામ

સ્ત્રી-શિક્ષણના બીજ રોપાઈ ચૂક્યા હતા શિક્ષણનો પ્રચાર ઘણોજ વધ્યો હતો અને હવે તો સરકારી કુટુંબની બાલિકાઓ પણ વિદ્યાપીઠનુ ઉચ્ચ શિક્ષણ ગ્રહણ કરવા તત્પર થઇ હતી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠે સને ૧૮૯૧ની સાલમા યુનિવર્સીટીની મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષા પસાર કરી—ઓ તે વખતે આ બનાવ વિરલ હતો

ઈ સ. ૧૮૮૬મા કવિ નર્મદાશંકરનો દેહવિલય થયો તેમના ઉત્તર જીવનના ધર્મમંથને અને વિચાર પરિવર્તને શિક્ષિત તેમજ અશિક્ષિત ગુજરાતને અવનવી વિચારસામગ્રી આપી. પરંતુ સંરક્ષકવૃત્તિવાળા ગુજરાતને બે આગેવાન ગુજરાતીઓએ ધર્મનુ નવીન દૃષ્ટિબિંદુ અર્પ્યું આ બે આગેવાનો તે ભોળાનાથ સારાભાઇ અને મહીપતરામ રૂપરામ ઇ સ ૧૮૭૧મા પ્રાર્થના-સમાજની સ્થાપના થઇ અને બંગાળમ જન્મેલી બ્રાહ્મોસમાજની પ્રવૃત્તિએ ગુજરાતને આગળે પગ મૂક્યા ઇ સ ૧૮૭૨મા ભોળાનાથ સારાભાઇએ ઇશ્વર પ્રાર્થનામાળા ની શરૂઆત કરી આવી રીતે ગુજરાતમા અમૂર્ત ઇશ્વરની પૂજાન બીજારોપણ થયા

અન્ય દિશામા દૃષ્ટિ નાખતા જણાશે કે કૉલેજના ઉચ્ચ શિક્ષણે યુવાન ગુજરાતીઓના માનસને વૈજ્ઞાનિક વિકાસ તરફ દોર્યા વિજ્ઞાનની નિત્ય નવી શોધખોળો જેમ જેમ યુરોપમા પ્રગતિ કરતી ગઇ તેમ તેમ આખાય જગતની આંખો ત્યા ચોટતી રહી આગગાડી અને આગબોટો મીલો અને અન્ય યંત્રાલયો અને છેલ્લે છેલ્લે તારના દોરડાઓએ વિશ્વના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોને એકત્રિત કર્યા. સમય અને સ્થળનાં અંતર કપાયા. આવી રીતે યંત્રવાદનો વિકાસ થતો ચાલ્યો ગુજરાતમા પણ આ આદ્યોગિક વિકાસનો પાયો નખાઇ ચૂક્યો હતો. રણછોડલાલ છોટાલાલે અમદાવાદમા પ્રથમ સુતરની મીલ સ્થાપી

આ યંત્રવાદની સાથે સાથે તજ્જન્ય અન્ય વાદો શરૂ થયા—જેવા કે મુડીવાદ, મજુરવાદ, વિગેરે. ડાર્વીનના ઉત્ક્રાંતિવાદના સિદ્ધાંતે ઇગ્લેંડને જેમ હલમલાવ્યું હતું તેમ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતા ગુજરાતી યુવાનોને પણ હલમલાવ્યા. પરિણામે યુવકવર્ગ જીવન અને ધર્મના દરેકે દરેક પ્રશ્નને ઝીણવટભરી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ નિરખવા લાગ્યો. અનેક શ્રદ્ધાળુ હૃદયો શંકિત અને ડગમગુ બન્યા. આમ વિજ્ઞાન વિરુદ્ધ ધર્મના પ્રશ્નથી ઉપસ્થિત થતા મનોમંથનો કેટલાય શિક્ષિત યુવકો ભોગવી રહ્યા હતા ત્યારે મણિલાલ નભુભાઇ જેવા સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીની સીધી અસર નીચે આવી વેદાન્ત અને થીઓસોફીમાંથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હતા : અને મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ ('કાન્ત") જેવા અન્ય સ્વીડનબોર્ગના સિદ્ધાન્તોની અસર નીચે આવ્યા.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સંક્રાન્તિના આંદોલનો પ્રકટી રહ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૭૦થી શરૂ થતા યુગને સાહિત્યના કેટલાક ઇતિહાસકારોએ જાગ્રતિ યુગ કહ્યો છે તે યથાર્થ છે. સામાજીક અને ધાર્મિક જીવનમાં જે વિકાસ થઈ રહ્યો હતો તેના તાદૃશ્ય પ્રતિબિંબ સાહિત્ય ઝીલી રહ્યું હતુ. ઈ. સ ૧૮૭૨માં ભોળાનાથ સારાભાઇએ "ઇશ્વર પ્રાર્થનામાળા"ની શરૂઆત કરી તે આપણે ઉપર જોયુ. ઇ. સ ૧૮૮૭માં રા નરસિંહરાવ દીવેટીઆ કૃત "કુસુમમાળા" પ્રકટ થઇ અને મંથનકાળના ગુજરાતને અંગ્રેજી કાવ્યોની સુંદર પ્રતિચ્છાયા સાપડી. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમન્વયના સુંદર ફળો આ કાવ્યસંગ્રહદ્વારા ગુજરાતે મેળવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૯૦ની સાલમા મણિશંકર ભટ્ટનું અપૂર્વ કાવ્ય "વસંત વિજય" સર્જ્યું. વિરલ સૌંદર્ય અને અનન્ય કલાવિધાનયુક્ત આ કાવ્ય કવિત્વના સર્વ ઉચ્ચ લક્ષણોથી વ્યાપ્ત છે આ સમયે લાઠીના રાજવિ કવિ કલાપી પણ પોતાના "પ્રેમ અને આંસુના કાવ્યો" ગુજરાતને ચરણે ધરી રહ્યા હતા. આમ પદ્યસાહિત્ય ઉચ્ચ શ્રેણીએ પહોંચ્યુ હતુ ત્યારે ગદ્યસાહિત્યમા એક પ્રતિભાવાન ગ્રંથમણિનું સર્જન થઇ રહ્યું હતું. ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૬–૧૮૮૭માં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના

" સરસ્વતીચન્દ્ર "નો પ્રથમ ભાગ પ્રકટ થયો. આ ગ્રંથમણિના ચાર ભાગને પ્રસિદ્ધ થતા તેર ચૌદ વર્ષ લાગ્યા. વસ્તુની નવીનતા, શૈલી અને ભાષાની સંસ્કારિતા અને ઉચ્ચતા અને વિષયની વિવિધતાએ આ ગ્રંથમણિને ગુજરાતી સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ સ્થાન અપાવ્યું. " સરસ્વતીચન્દ્ર "ના પહેલા ભાગને પ્રસિદ્ધ થયાને લગભગ પચાસ વર્ષ થવા આવ્યા પરંતુ એ ગ્રંથની બરોબરી કરી શકે એવો કોઇ પણ ગ્રંથ હજી સુધી ગુજરાતને મળી શક્યો નથી એ એની ઉત્કૃષ્ટતા પુરવાર કરવાને બસ છે. તત્કાલીન—અને કેટલેક અંશે અર્વાચીન—ગદ્યસાહિત્ય પર આ ગ્રંથ (રા. આનંદશંકર જેવા કેટલાક વિદ્વાનો તો એને પુરાણની કોટીએ મૂકતાં અચકાતા નથી)ની પ્રબળ છાયા દેખાઇ આવે છે. આ ગ્રંથના ચારેય ભાગો પ્રકટ થતાં જે સમય વીત્યો તે દરમ્યાન ઘણાયે અગત્યના બનાવો સાહિત્યક્ષેત્રમાં બન્યા. આમાં સૌથી વિશેષ નોંધવા લાયક બનાવ તે અમદાવાદના કેટલાક યુવકોએ શરૂ કરેલી " બંધુ—સમાજ "ની ઇ. સ. ૧૮૯૪મા સ્થાપના. પરંતુ આ " બંધુ—સમાજ " અને એના ઉત્સાહી સભ્યો વિષે પછીના પાનાઓમાં વિગતવાર કહેવાનું હોવાથી અહીં એનો સીમાચિન્હ તરીકેનો નામ નિર્દેશ બસ થશે.

વિવેચન અને પત્રકારિત્વના ક્ષેત્રો પણ પશ્ચિમના રંગથી રંગાયા વિનાના રહ્યા નહોતા. નવલરામ, મણિલાલ, રમણભાઇ અને નરસિંહરાવ જેવા પ્રથમ પંક્તિના વિવેચકોએ વિવેચનશાસ્ત્રમાં નવા દષ્ટિકોણ દાખલ કર્યા. વિવેચન પણ સાહિત્યનું એક અગત્યનું અંગ લેખાવા માંડયું હતું. પત્રકારિત્વ મુંબઇમાં પારસી માલિકોના હાથ નીચે સુંદર પ્રગતિ કરી રહ્યું હતું. " જામે જમશેદ " તથા " મુંબઇ સમાચાર " જેવા દૈનિકો પોતપોતાની રીતે પ્રજા તથા રાજાની સેવા કરતા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇના તંત્રીપદ નીચે ચાલતું " ગુજરાતી " પત્ર સાપ્તાહિકોમાં નવી દિશા ખોલી રહ્યું હતું—અને પોતાની ઐતિહાસિક એટો દ્વારા ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરી રહ્યું હતું. માસિકોમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મુખપત્ર " બુદ્ધિપ્રકાશ "

ઉપરાંત હરિલાલ ધ્રુવનું "ચન્દ્ર", મણિલાલ નભુભાઇના "પ્રિયંવદા" તથા "સુદર્શન" અને પ્રાર્થના સમાજનું મુખપત્ર "જ્ઞાનસુધા" વિગેરે મુખ્ય હતા. તત્કાલીન અગ્રગણ્ય લેખકો આ પત્રોમાં લખતા. આમ આ યુગમાં ગુજરાતી પત્રકારિત્વનો વિકાસ પણ સારો થયો

સારાય ભારતવર્ષમાં રાજકીય જાગ્રતિનાં પ્રબળ ચિન્હો દેખાતા હતા. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા હવે પગભર થઇ હતી એટલુંજ નહિ પરંતુ શિક્ષિત ગુજરાતી યુવાનો તેના કાર્યક્રમમાં સારો રસ લેતા. દાદાભાઇ નવરોજી જેવા મહાન ગુજરાતી જ્યારે મહાસભાના સુકાને હોય ત્યારે ગુજરાત આ રાષ્ટ્રીય જાગ્રતિનાં આંદોલનોમાંથી કેમ મુક્ત રહી શકે ? પરંતુ તે સમયનું ગુજરાત ઉદ્દામમતવાદી નહોતું. મહારાણી વિક્ટોરીયાનાં ઢંઢેરામાં, અન્ય ઘણાયે હિંદીઓ માફક, તેને પણ શ્રદ્ધા હતી. પરંતુ રાજકીય જાગૃતિ તો હવે સિદ્ધ વસ્તુ થઇ ચૂકી હતી. દેશી સંસ્થાનો પણ આ જાગ્રતિની અસરથી મુક્ત ન રહી શક્યા. તત્કાલીન નવલકથાકારો પોતાની નવલોમાં દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન પણ વણી લેતા અને સંસ્થાનોનાં કાર્યભારમાં સુધારા અને સ્વતંત્રતા દાખલ કરવાની હિમાયત કરતા. આવી મનોવૃત્તિ છતાંય સાધારણ ગુજરાતીની રાજકીય બાબતોની સમજણ ઓછી નહોતી. ઇ. સ. ૧૮૯૭મા બાળ ગંગાધર ટિળકની અપીલ પ્રીવી કાઉન્સીલે નામંજુર કરી ત્યારે યુવક વર્ગના માનસ પર શા શા સંસ્કારો પડયા હતા તે તત્સમયના ગુજરાત કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓના અઠવાડીક વિવાદો (debates)બતાવી આપે છે.

આજ ચરણનો અન્ય નોધવા લાયક બનાવ તે ઈ. સ. ૧૮૯૦–૧૮૯૧ના વર્ષોમા સંમતિવયનો કાયદો (The Age of Consent Bill) ઇન્ડીઅન પીનલ કોડમાં ઉમેરવાનું બીલ રજુ થયુ તે. આને અંગે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં ભારે કોલાહલ પ્રવર્ત્યો અને ઘણા વાદવિવાદ થયા. સમકાલીન ગુજરાત આ સંમતિવયના બીલને અંગે ઉપસ્થિત

થયેલી મહાન્ ચર્ચામાંથી જરાયે મુક્ત રહ્યું નહોતુ એટલુંજ નહિ પરતુ મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી અને રમણભાઇ મહીપતરામે નીલકઠ જેવા અગ્રગણ્ય વિચારકો અને લેખકોએ પોતપોતાની કલમનો અનુક્રમે "સુદર્શન" અને "જ્ઞાનસુધા" દ્વારા સામસામે ઉપયોગ કર્યો

ઇસુના ઓગણીસમા સૈકાના છેલ્લા ચરણમા—નહિ છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમા—ગુજરાત આ પરિવર્તનો અનુભવી રહ્યુ હતુ આટલુ વિહગા વલોકન કરવાથી તત્સમયની ઐતિહાસિક પશ્ચાદભૂમિનો વાચકને ખરા બર ખ્યાલ આવશે

આજ ચરણની શરુઆતમા આ જીવનકથાના નાયક યોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીઆનો જન્મ થયો અને આજ ચરણના છેલ્લા દસ વર્ષોમા એમણે શાળા અને કૉલેજમા શિક્ષણ લીધુ

પ્રકરણ બીજું

બાલ્યાવસ્થા, શિક્ષણ અને યુવાવસ્થા

ભોગીન્દ્રરાવનો જન્મ અમદાવાદ, સાંકડીશેરી, લાખાપટેલની પોળમાં ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના માર્ચ મહિનાની છેલ્લી તારીખે થયો. તેમના પિતા રતનલાલ ત્ર્યંબકલાલ દીવેટીઆ વડનગરા નાગર જ્ઞાતિમાં આગેવાનીભર્યું સ્થાન ભોગવતા. બાળ ભોગીન્દ્રના જન્મ વખતે તેઓએ સરકારી કેળવણી ખાતામાં ઉચ્ચ અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. શરૂઆતમાં રતનલાલ દીવેટીઆ પ્રેમચંદ રાયચંદ મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમા શિક્ષક હતા–જ્યાંથી તેઓ રાધનપુર સ્ટેટમાં શિક્ષણ વિભાગમાં નોકરીએ ગયા અને છેવટે તેઓ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરના માનવંતા હોદ્દાએ પહોંચ્યા હતા. ભોગીન્દ્રરાવને બે વડિલ-બંધુઓ—શામરાવ અને માર્તંડરાવ—અને એક વડિલ ભગિની હતા.

ભોગીન્દ્રરાવના માતુશ્રી ડાહીલક્ષ્મી એક સંસ્કારી તેમજ સુધારક કુટુંબના સન્નારી હતા. ડાહીલક્ષ્મી તે જાણીતા સુધારક અને પ્રાર્થના સમાજવાદી ભોળાનાથ સારાભાઈના બ્હેનના પુત્રી થાય. આથી ડાહીલક્ષ્મીને બાલ્યાવસ્થાથીજ સુધારા પ્રત્યે પ્રીતિ—સ્વાભાવિક પ્રીતિ—હોય તેમાં શું નવાઈ? ભોળાનાથ સારાભાઇનું કુટુંબ એટલે તે સમયના ગુજરાતનું એક શિષ્ટ અને ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલું અગ્રગણ્ય કુટુંબ. આ કેળવણી અને સુધારા પ્રત્યેની પ્રીતિ ઓદ્દે ઉતર્યાં–અને તેનું પરિણામ સમગ્ર ગુજરાતના લાભમાં આવ્યું. ભોળાનાથના સ્થાપેલા

પ્રાર્થનામંદિરમાં તે વખતના અમદાવાદના આસીસ્ટંટ જજ્જ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરના વ્યાખ્યાનો થતાં અને કુટુંબનાં બાળકોને આ સંસ્કારી અને સાક્ષરી વાતાવરણનો બાલ્યાવસ્થાથીજ લાભ મળ્યો.

આ સંસ્કારી માતાના નાના પુત્ર ભોગીન્દ્રરાવને માતાના સર્વ ઉચ્ચ ભાવનાશાળી સદ્ગુણો વારસામાં મળ્યા એમ કહીએ તો તેમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. ડાહીબ્હેન—જેમનું અન્ય નામ મોટીબ્હેન પણ હતું—ના હાથ નીચે જ બાળક ભોગીન્દ્રને નાનપણથી સેવા ભાવનાની તાલીમ મળી—જે સેવાભાવનાનાં સુંદર ફળોનું આપણે આગળ ઉપર અવલોકન કરીશું. પિતાની બદલી રાધણપુર સ્ટેટમાં થવાથી ભોગીન્દ્રરાવને પ્રાથમિક શિક્ષણ રાધણપુર સંસ્થાનની પ્રાથમિક શાળામાંજ મળ્યું. પરંતુ જ્યારે તેમનો પ્રાથમિક અભ્યાસ પૂરો થયો ત્યારે તેઓ માધ્યમિક અને હાઈ સ્કુલના અભ્યાસ માટે અમદાવાદ આવ્યા. રતનલાલ દીવેટીઆની બદલી અવારનવાર એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ થતી હતી અને ભોગીન્દ્રરાવના અભ્યાસમાં વિક્ષેપ ન પડે તે માટે તેઓ અમદાવાદમાં પોતાના મોટાભાઈ અને માતુશ્રી સાથે રહેતા.

ઇ. સ. ૧૮૮૯ ની સાલમાં આપણે ભોગીન્દ્રરાવને અમદાવાદની હાઇ સ્કુલના ફીફ્થ સ્ટેન્ડર્ડમાં અભ્યાસ કરતા એક વિદ્યાર્થી તરીકે નીહાળીએ છીએ. આ વર્ષની આસપાસ તેમના સહાધ્યાયીઓમાં મુખ્ય મિત્રો શિવુભાઇ, બિન્દુભાઇ અને ડાહ્યાભાઇ—જેઓ પાછળથી ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં શિવુભાઇ બાપુભાઇ દુર્કાળ, રા. રા. મોહનરાવ જસવંતરાય અને ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણ પટેલ તરીકે જાણીતા થયા—તે હતા. આ મિત્રોનો સ્નેહસંબંધ સર્વત્ર જાણીતો હતો અને ભોગીન્દ્રરાવને આ ત્રણ મિત્રો ઘણુ પ્રિય હતા. આ ચારેય વિદ્યાર્થીઓના સ્વભાવમાં ઘણું સામ્ય હતું અને સૌથી વધારેમાં વધારે સામ્ય તે સાહિત્ય પ્રત્યે અભિરૂચિ. રા. રા. મોહનરાવ જશવંતરાય તો તે વખતથી જ ગદ્યો રચતા અને આ શોખ અન્ય મિત્રોને

પણ લાગ્યો. દર અઠવાડીએ તેઓ એકથી વધુ વખત સાથે મળીને સાહિત્યની ચર્ચા ચલાવતા. તે વખતે કોને ખ્યાલ હતો કે ચાર મિત્રોની આ નાની નાની સભાઓ દ્વારા " બંધુ સમાજ " નો જન્મ થશે ?

સૌ. મ્હોટીબાને પોતાના નાના પુત્રના આ બાલમિત્રો માટે અનન્ય સ્નેહ અને વાત્સલ્ય હતાં. આ મિત્રો અવારનવાર ભોગીન્દ્રરાવને ત્યાં મળતા અને સાહિત્યની સર્વ પ્રકારની ચર્ચા કરતાં. મ્હોટીબા આ બાળકોને પોતાના બાળકો સમાન ગણતાં અને તેમના પ્રત્યે કુણો ભાવ દર્શાવતા. માતાના આ પ્રકારના ઉચ્ચ વાત્સલ્યભાવને લીધે બાળક ભોગીન્દ્રરાવનાં હૃદયમાં માતા માટે અપૂર્વ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો એટલુંજ નહિ પણ સમસ્ત સ્ત્રી–વર્ગ માટે માનની ભાવના જન્મી. આ ભાવના તેમની નવલકથાઓમાં વારંવાર પ્રધાન ભાગ ભજવે છે. આ સર્વનો યશ માતુશ્રી ડાહીબાના ઉચ્ચ સંસ્કારો અને શિશુપ્રીતિને આપવો ઘટે. બિન્દુભાઇ, શિવુભાઇ અને ડાહ્યાભાઇ પણ મ્હોટીબાની આ મીઠી અને હુંફાળી છાયાને વિસર્યા નહિ. જ્યારે ત્યારે મ્હોટીબા આ મિત્રોને—અને " બંધુ સમાજ " સ્થપાઇ ત્યાર પછી સઘળાય બંધુઓને—પોતાને ઘેર ભેગા કરતા. રા. રામમોહનરાય જશવંતરાયે આ સમભાવ અને સ્નેહનો પૂરેપૂરો ચિતાર આપતું એક કાવ્ય રચ્યુ છે. તેમાથી નીચેની માર્ગદર્શક પંક્તિઓ સૌ. ડાહીબાના સ્વભાવનો યથાર્થ ચિતાર આપશેઃ—

ઝૂલી લીલી રમતીલી કળિયો ઝીણી,
હૈયાં મધુરસીલાંની જગકુંજે રમે;
પાવન, મૈયા! પ્રેમળ અમિકરથી વીણી,
પ્રભુ મંગલ આંગણ તોરણીયામાં નમે :
ફુલકળિયો, ઓ દેવી ! ખીલવી એ ત્હમે.

મીઠી મીઠી પ્રીતિઝરણી વાતડી,
કોડીલાં ઉર કુમળા ઉભરામાં ઝમે;
મોંઘેરી મરકલડા કેરી ભાતડી
નેન વદનમાં, સુખ શાન્તિ શીળા ગમેઃ
કુલમાળો, ઓ દેવી! ગુંથવી એ તમે.

"સુંદરી સુબોધ" માસિકપત્રની ઇ. સ. ૧૯૦૩ ની ભેટ તરીકે "ગીતમાળા" પ્રકટ થઇ હતી તેના સમર્પણ કાવ્ય "અ. સૌ. મ્હોટીબાને—સમર્પણ"માંથી આ પંક્તિઓ લેવામાં આવી છે. આ કાવ્યના વિષય– સૌ૦ મ્હોટીમા–પર વિવરણ કરતા રા. રામમોહનરાય જશવંતરાય લખે છેઃ—

"તેમનાં સંતાનોની પેઠે અમે પણ તેમને મ્હોટીમા કહેતા હતા. તેઓ સ્વભાવે હંમેશાં આનંદી, વ્હાલસોયાં અને વાચાળ હતા. તેમનું હૃદય ઘણુંજ કોમળ, પ્રેમાળ અને નિખાલસ હતું. અમારા તરફ તેમની પોતાના પુત્ર જેટલી મમતા હતી. ખરે જોતાં અમને ભિન્ન ભાવનો, તેમના સંતાનો ન હોવાનો, કદી પણ અનુભવ થતોજ નહિ, અને કાંઇક દૈવી પ્રભાવે અમારાં હૃદય પણ તેમના તરફ જનની ભાવથી જ આકર્ષાતાં હતાં. તેઓ હંમેશા અમને, અને તેમાં પણ એકઠી મળેલી આખી સમાજને જોઇને એક માતા પોતાનો સર્વ વાડીવિસ્તાર મેં આગળ એકત્ર જોઇને થાય, તેવાં હર્ષઘેલાં થતાં. અમે તેમને ત્યાં અનેક તરેહનાં નાના નાના સુખાનન્દો માણતાં......"*

પોતાની માતાની માફક ભોગીન્દ્રરાવ પણ સ્વભાવે હંમેશા "આનંદી, વ્હાલસોયા અને વાચાળ" હતા અને તેમનું હૃદય પણ "ઘણુંજ કોમળ, પ્રેમાળ અને નિખાલસ" હતું. આ ઉપરાંત નાનપણથીજ તેઓ ચાલાક અને રીસાળ હતા.

* "તરઆવલી" (ભાગ ૧ લો), પૃષ્ઠ ૫૦.

ઇ. સ. ૧૮૮૯માં આ મિત્રોએ એક Intimate Friends' Association નામક સંસ્થા કાઢી. આ સંસ્થાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ મારા સારા લેખો અને કાવ્યોમાંથી ચુંટણી કરી સભ્યો સમક્ષ રજુ કરી તેનો રસાનંદ માણવાનો હતો. આ સંસ્થાની સભાઓમાં આ નિશાળે જતાં વિદ્યાર્થીઓ ઇંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્યના કાવ્યોમાંથી ઉતારા કર્યો હોય તે વાંચતા અને પરિણામે તેમની સ્મૃતિ અને આલોચનવૃત્તિનો મારો વિકાસ થયો. આ Intimate Friends' Association માથી "બંધુસમાજ"નો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો તે આપણે આગળ ઉપર જોઇશું. હાલ તરત તો આનો ઉલ્લેખ એટલા માટે કર્યો છે કે ભોગીન્દ્રરાવનું જીવન કેવી રીતે ઘડાયું તેનો અભ્યાસકને ખ્યાલ આવ.

ભોગીન્દ્રરાવે શાળાજીવનમાથીજ નિત્યનોધ રાખવા માંડી હતી. પંદર વર્ષની કુમળી વયથી—ઈ. સ. ૧૮૯૦ની સાલથી—તેમણે આ ડાયરી શરૂ કરી. આટલી ન્હાની વયમા તેમની અવલોકન શક્તિ કેટલી તીવ્ર હતી તે તે વખતની એમને લખેલી નોધો વાંચતા માલમ પડી આવે છે. ઇ સ ૧૮૯૦ની સાલમા સંમતિ વયના કાયદા (Age of Consent Bill) થી સારાય દેશમા હોહાકાર મચી રહ્યો ત્યારે પદર વર્ષના ભોગીન્દ્રરાવે અમદાવાદમા આ કાયદાની વિરૂદ્ધ એક સભા મળી હતી તેમા હાજરી આપી હતી તેની નોધ પહેલાં વર્ષની ડાયરીમાથી મળી આવે છે. તે વખતે પરદેશથી અવનવા રમકડાઓ આવતા અને બાળકો તેનાથી સ્વાભાવિક આકર્ષાતા. પદર વર્ષની ઉમરે ભોગીન્દ્રરાવે એક "ચાવીવાળો ઉદર" લીધો હશે તેની નોધ પણ જડી આવે છે આવી આવી અનેક ઝીણવટભરી વસ્તુઓ તરફ તેઓ નાનપણથીજ ધ્યાન આપતા અભ્યાસને અને મૈત્રીને લગતી નાનામા નાની વિગતો ઇ.સ. ૧૮૯૦ની ડાયરીમાથી મળી આવે છે. આ બાબતની આ નોધ લેવાનુ પ્રયોજન એટલુંજ છે કે ભવિષ્યમાં ભોગીન્દ્રરાવે નવલકથાઓ લખી ત્યારે આ વિગતો અને ઝીણવટભરી

વસ્તુઓ નીરખવાની તેમની શક્તિ તેમના લખાણમાંથી છૂપી રહી નહિ; ઉલટું વિગતો અને પ્રસંગોની વિવિધતા એ તેમની વાર્તાઓના મુખ્ય લક્ષણો બન્યા. આનો પાયો પંદર વર્ષની ઉમરથીજ નખાયો.

Intimate Friends' Association ની સભાઓની નોંધ પણ આ ડાયરીમાંથી મળી આવે છે મિત્રોએ એક પત્ર કાઢવાનો વિચાર કર્યો હતો. આ બાબતપર ડાયરીમાંથી નીચેના બે ઉતારાઓ અગતનો પ્રકાશ નાખે છે.

તા. ૨૮–૯–૯૦— રવિવાર.

........ડાહ્યાભાઈને ત્યાં ગયો. પછી ઘેર આવી ખાઈને બેઠો પછી સિંદુભાઇ આવ્યા: ડાહ્યાભાઇ પણ આવ્યા. એક "મિત્રરત્ન" નામનુ ચોપાનીયુ કાઢવાનો વિચાર કર્યો. હાલ હેન્ડરાઇટીંગ પ્રેસમા ઠી ચાર પૈસા મહીને, અઠવાડીયે નીકળે, ગ્રાહક પણ કર્યા ઇન્ટીમેટ ફ્રેન્ડસ એસોસીએશન તરફથી નીકળે સેક્રેટરી ડાહ્યાભાઇ.

તા. ૩૦–૯–૯૦ - મંગળવાર

........ડાહ્યાભાઇને ત્યા મળ્યા. ચોપાનીયુ કાઢ્યુ. મીટીગ ફક્ત રવિવારે ભરાવ. ટાઇમ મુકરર કરવો. સભ્યતા રાખવી.

આમ હાઈસ્કુલના અભ્યાસની સાથે સાથે સાહિત્ય પ્રત્યેની અભિરૂચિ પણ વિકસતી ગઈ. ૧૮૯૦ની સાલમાં એમણે—યુવાન ઉર્મિલ લેખકોની બાબતમા હમેશા બને છે તેમ—પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કાવ્યસર્જનદ્વારા શરૂ કરી. શરૂઆતનાં કાવ્યોમાં પણ એમની સૌંદર્યપ્રીતિ અને સંગીતપ્રીતિ નજરે પડે છે. પરંતુ આ કાવ્યો કાવ્યો કરતાં ઉર્મિલ હૃદયનાં ઉદ્‌ગારો હતા. નદી, તળાવ વિગેરે સૃષ્ટિસૌંદર્યના સ્થાનો આ કાવ્યોમાં પ્રધાન ભાગ ભજવતા અને કેટલાક કાવ્યમાં લાગણી—ઉર્મિઓનો—અતિરેક પણ દેખાતો. યુવાન હૃદય પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિ હંમેશા કવિતાથી શરૂ કરે છે કારણ કે કાવ્ય

ઊર્મિના આવેગને અને હૃદયનાં ગુણકારને વ્યક્ત કરવાનું સુલભ અને સુંદર સાધન છે. તે વખતે રા. ગણપતરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટના તંત્રીપદે ચાલતા "વાર્તાવારિધિ" માસિકમા આ કાવ્યો છુટાછવાયા પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ભોગીન્દ્રરાવના યુવાન મિત્ર બિંદુભાઇએ તો આ વયથીજ એક ઉચ્ચ કોટિના કવિનાં સર્વ લક્ષણો દાખવવા માંડયા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૯૨મા ભોગીન્દ્રરાવે મુંબઇ યુનીવર્સીટીની મેટ્રીકયુલેશનમાં બેસવાની તૈયારી કરી. આ વર્ષમાંજ "બંધુ-સમાજ"ની રીતસર સ્થાપના થઈ. શરૂઆતમાં ચાર સભ્યો હતા જે પાછળથી વધીને ૧૮૯૪માં સાત થયા. "બંધુ સમાજ"ના ઉદ્દેશો અને પ્રવૃત્તિઓ માટે પછીના પાનાઓમાં વિગતવાર ઇતિહાસ આવવાનો હોઇ અત્રે એટલુ નોંધવું બસ થશે કે આ સમાજની સ્થાપનાનો પ્રસંગ ભોગીન્દ્રરાવ એકલાને માટે નહિ પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતને માટે અગત્યનો અને ચીરસ્મરણીય બનાવ હતો.

શાળામા તેમની ગણના પ્રથમ પંક્તિના શિષ્યોમા નહોતી થતી કારણકે ભોગીન્દ્રરાવને જાહેરજીવનમાં ભાગ લેવાનો શોખ લાગવાથી અને સેવાભાવના મૂળથીજ હોવાથી તેમના અભ્યાસમા વિક્ષેપ પડતો. તેમનું જ્ઞાન માત્ર પુસ્તકીયાજ હોત અને માત્ર પરીક્ષાને જ પોતાના જીવનનું અંતીમ ધ્યેય બનાવ્યું હોત તો તેઓ અવશ્ય ઉચ્ચ શ્રેણીયે મેટ્રીક તથા યુનીવર્સીટીની અન્ય પરીક્ષાઓ પસાર કરી શકયા હોત. પરંતુ શાળાજીવનમાથીજ તેમણે જ્ઞાતિવિષયક તેમજ અન્ય સામાજીક અને સાહિત્યવિષયક ક્ષેત્રોમા ભાગ લેવા માંડયો હતો. ૧૮૯૦ની સાલમાં એમણે સંમતિવયના કાયદાને અંગે મળેલી જાહેર સભામાં ભાગ લીધો હતો એ આપણે ઉપર જોયુ. રાજકીય આંદોલનોની અસરમાં પણ ભોગીન્દ્રરાવ નાની વયમાં આવ્યા ઇ સ ૧૮૯૩ના વર્ષની ડાયરીમાંથી નીચેનો ઉતારો તેમના રાજકીય ઉત્સાહને યથાર્થ સ્વરૂપમાં રજુ કરે છે—

૨૧મી ડીસેંબર ૧૮૯૩.

.........આજે સ્ટેશન પર ગયા. મી. દાદાભાઇ નવરોજી, પાર્લામેંટનાં પહેલા હિંદી મેમ્બર, લાહોર કૉંગ્રેસમાં જતા હતા. સ્ટેશન સામેની ધર્મશાળામાં મંડપ બાંધ્યો હતો. છોકરાઓ એમની ગાડી ખેંચીને લઇ ગયા.......

અંતે એમણે ૧૮૯૫ની સાલમાં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી અને કૉલેજમાં દાખલ થયા. એમની બુદ્ધિનો અને લેખનપ્રવૃત્તિનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો હતો. એમણે હવે ટુંકી વાર્તાઓ અને છુટાછવાયા લેખોની શરૂઆત કરી હતી. ગુજરાત કૉલેજમાં ૧૮૯૬માં દાખલ થયા ત્યારબાદ તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ વધી ગઈ. ૧૮૯૪ની આસપાસમાં તે "આર્યવત્સલ"—જેના તંત્રી પણ ગ. ગણપતરામ ભટ્ટ હતા અને જેનું સુકાન મુખ્યત્વે સિન્ધુભાઇના હાથમાં હતું—તેમાં કાવ્યો અને લેખો આપતા. આ વર્ષમાં તેમણે અને સમાજના બંધુઓએ મળી એક છાત્ર પુસ્તકાલય કાઢ્યું. "આર્ય વત્સલ" પત્ર "આર્ય વાત્સલ્યવર્તિકા" નામક સંસ્થા ચલાવતી અને ભોગીન્દ્રરાવ આ સંસ્થાના કામકાજમાં પણ ઉત્સાહભર્યો ભાગ ભજવતા. આ જાહેરપ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત તેમનું વાંચન પણ ઘણું વધ્યું હતું—અને વાંચનની સાથે ગંભીર મનન પણ શરૂ થયું હતું. એમના વિચારોમાં પણ હવે પરિપક્વતા અને ઠરેલપણું નજરે પડે છે. તા. ૨૧ મી ઓકટોબર ૧૮૯૪ની એમની નોંધ આ ફેરફાર યોગ્ય શબ્દોમાં વર્ણવે છે.–

...જેમ જેમ વખત જતો ગયો છે તેમ તેમ લખવાની પદ્ધતિમાં ને વિચારોમાં ફેરફાર થયો લાગે છે. માત્ર બનાવોજ લખવાને બદલે એ નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતાં મનો અને વિચારો પણ હવે કોઇ સ્થળે આવે છે, આવા વિચારો આપવાથી તેમાં અને પછી થતાં વિચારોમાં કેટલો ફેર થાય છે તે જોવાનું છે.

ગુજરાત કૉલેજમાં ભોગીન્દ્રરાવે પ્રવેશ કર્યો તે વખતે ત્યાં ઘણા શિક્ષિત ગુજરાતી યુવાનો સાથે તેમનો પરિચય થયો અને આમાંના કેટલાક પરિચયો દઢ મૈત્રીમાં પરિણમ્યા ૧૮૯૬માં એમને રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ સાથે મૈત્રી થઇ તે છેક તેમના અવસાન સુધી અખંડીત રહી કૉલેજના અગ્રગણ્ય વિદ્યાર્થીઓએ Young Men's Union નામનું એક મંડળ કાઢયુ હતુ તેમાં રા. ન્હાનાલાલ કવિ તેમજ ભોગીન્દ્રરાવ આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા. આ મંડળ શરૂઆતમા સામાજીક અને સાહિત્યવિષયક પ્રશ્નોની ઉત્સાહભેર ચર્ચા કરતું. બંધુ સમાજના ત્રણ સભ્યો—ભોગીન્દ્રરાવ, શંકરરાવ અમૃતરાય અને શિવુભાઇ બાપુભાઇ—આ મંડળમાં ભાગ લેતા પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવનો ફાળો સૌથી વિશેષ હતો. આ મંડળમાં તે વખતના સારા સારા વિચારકો અને લેખકોને વ્યાખ્યાન આપવાને માટે આમંત્રણ આપવામા આવતા. ઉદાહરણ તરીકે રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆએ "કવિતા અને સંગીત" પર વ્યાખ્યાન આપ્યુ હતું જ્યારે મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે "પ્રાચીન સંસ્કૃતિ" પર વિદ્વતાભર્યું વ્યાખ્યાન આપ્યુ હતુ.

Young Men's Union ના અંતનો ઇતિહાસ નોંધવા લાયક છે. ઇ. સ. ૧૮૯૭ ની યાદગાર સાલ હતી. પ્રીવી કાઉન્સીલે બાલ ગંગાધર ટિળકની અપીલ નામંજુર કરી હતી, અને ટિળક તથા નાટુ જેવા વિદ્વાનો જેલમા હતા આ વર્ષે યુનીયનમા રાજ્યદ્વારી પ્રશ્નો ચર્ચાવા લાગ્યા. ગુજરાત કૉલેજના તે સમયના પ્રીન્સીપાલ મી. ડેવીસે રાજ્યદ્વારી પ્રશ્નો ચર્ચાય તે પર પ્રતિબંધ મૂકયો. સભ્યોને આ રૂચ્યુ નહિ તેથી રા. ન્હાનાલાલ કવિ, ભોગીન્દ્રરાવ વિગેરે વિદ્યાર્થીઓ મેનેજીંગ કમીટીના હિંદી સભ્યોને મળવા ગયા. આ વખતે ગુજરાત કૉલેજ સરકારી સંસ્થા નહોતી પરંતુ એક ખાનગી સંસ્થા હતી અને સાત સભ્યોની કાર્યવાહક સમિતિ એની વ્યવસ્થા ચલાવતી. વિદ્યાથીઓ હિંદી સભ્યોને મળ્યા પરંતુ આ

સભ્યોએ No politics કહી આ બાબતમાં વચ્ચે પડવા સાફ ના પાડી આથી "યંગ મેન્સ યુનીઅન" માં ભંગાણ પડ્યું. રા. કવિ, ભોગીન્દ્રરાવ અને અન્ય કેટલાક સભ્યો એ વિચારના હતા કે જ્યારે ખુદ હિંદી સભ્યોએજ રાજ્યદ્વારી બાબતો પર પ્રતિબંધ મૂક્યો ત્યારે આગળ વધવું નકામું હતું. કેટલાક સભ્યોને આ રુચ્યું નહિ અને પરિણામે આ મંડળના ભાગ ના પડ્યા અને તેમાથી Social & Literary Association નો જન્મ થયો. આ પ્રસંગે કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં તીવ્ર મતભેદ પડ્યા અને બે પાર્ટીઓ સ્થપાઇ. ત્યાર પછી મંડળની એક સભા ભરાઇ પરંતુ તેમાથી વીખવાદ વધ્યો. રા. કવિનું કહેવું એમ હતું કે જ્યારે મોટેરાઓ મંડળને ટેકો આપતા નથી ત્યારે એકલે હાથે રાજ્યદ્વારી બાબતોમાં ભાગ લેવો એ મંડળને જરાય લાભદાયક નહોતું. આ સમયના અગ્રગણ્ય કાર્યકર્તાઓ—જેમણે આમાં ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હતો—તેઓ ઇશ્વર કૃપાથી હજી આપણી વચ્ચે વિદ્યમાન છે. આ સમયનો સરાસર ઇતિહાસ તેમાથી કોઇ લખશે તો જરૂર તત્સમયના ગુજરાતી યુવક વર્ગની પ્રવૃત્તિઓ પર જોઇતો પ્રકાશ પડશે. આ પુસ્તકના નાયક ભોગીન્દ્રરાવ આ ઐતિહાસિક ઘટનાને પોતાની ડાયરીમાં નીચે પ્રમાણે નોંધે છે –

> યંગ મેન્સ યુનીઅન આ પોલીટીકલ બૉડી છે અને એ ભંગાવવાને અમુક સાહેબ મથે છે. તે ઉપરથી આ પોલીટીકલ બૉડી નથી એવો ઠરાવ કવિ આજની જનરલ સભામાં લાવ્યા. એ ઉપરથી તકરાર ઘણી વધી પડી. પાર્ટી પણ પડી હતી, આખરે પંડિતે* શાંતિથી આ પોલીટીકલ અથવા સીડીશીઅસ બૉડી નથી એવું પાસ કરાવ્યું.

ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં ભોગીન્દ્રરાવ ઇન્ટરમીડીએટ આર્ટ્સ ક્લાસમાં હતા પરંતુ ઉપર જણાવેલી તથા અન્ય પ્રવૃત્તિઓને લીધે અભ્યાસમાં

* આ પંડિત તે શ્રી સખારામ ગણેશ પંડિત જેઓ હાલ અમેરિકામાં પ્રાણશાસ્ત્રી છે તે ગૃહસ્થ એ સમયે તેઓ ગુજરાત કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા.

ધ્યાન ન આપી શકાયું અને નાપાસ થયા. અંતે તેમણે ઇન્ટરની પરીક્ષા ૧૮૯૮માં પાસ કરી. પરીક્ષાઓ નિયમિત રીતે પાસ ન કરવાથી તેમને પણ લાગ્યું પરંતુ જ્ઞાનમાં અચૂક વૃદ્ધિ થતી હતી એ સંતોષની બાબત હતી. સંવત ૧૯૫૫ના ફાગણ વદ નોમ (તા. ૧૬ મી માર્ચ ૧૮૯૮) એટલે એમની ત્રેવીસમી જન્મતિથિએ એ પોતાની ડાયરીમાં નીચે પ્રમાણેની લાક્ષણિક નોંધ કરે છે:—

> સત્યઃ ત્રેવીસમું વર્ષ પૂરૂ થયું. એક વર્ષમાં અવનવા ફેરફારો થયા. અભ્યાસ ખાતે જ્ઞાનમાં વધારો થયો પણ જગતમાં તો પરીક્ષા પાસ કરી નહિ. હિંદમાં અવનવા બનાવો બન્યાં છે. મી૦ તીલક, નાતુ વિગેરે વિદ્વાનો જેલમાં પડયા છે...... મરકી અને દુકાળ પણ છે.

આ વર્ષે એમનામાં કંઇક અજબ ગંભીરતા આવી રહી હતી એમ એમની ડાયરી પરથી માલમ પડે છે. સંસાર અને સમાજના નાના પ્રશ્નો એ બારીકાઇથી અવલોકતા અને તેના પર ગંભીર દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા. કેટલીયે વખત એમનુ મન શંકાશીલ અને ડગમગુ બની જતુ પરંતુ બીજીજ ક્ષણે તેઓ મનઃસ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શકતા. ટુંકમા ૧૮૯૮ના વર્ષની એમની ડાયરીમાની નોંધોનો પ્રધાન સ્વર "ઇશ્વર જે કરે છે તે સારા માટે" એમ માલમ પડે છે.

કૉલેજના અભ્યાસ દરમ્યાન ભોગીન્દ્રરાવની સાહિત્યસેવા તો અવિરત વેગે ચાલુ જ હતી. "યંગ મેન્સ યુનીઅન" માટે રાજ્યદ્વારી સવાલો હાથ ધરવાનુ સલાહભર્યું છે કે નહિ એ સવાલ પર એ સંસ્થા તૂટી પડી એ આપણે ઉપર જોયું તેનુ સ્થાન "સોશીયલ એન્ડ લીટરરી એસોસીએશને" લીધુ. શિવુભાઇ વગેરે મિત્રોની લેખનપ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. "બંધુ-સમાજ"ના કૉલેજીયન સભ્યો આ "સોશીયલ અને લીટરરી એસોસીએશન"માં જોડાયા હતા અને "ચન્દ્ર" તથા "બુદ્ધિપ્રકાશ" માસિકોમાં પોતાની સાહિત્યકૃતિઓ પાઠવતા. એ ઉપરાંત ભોગીન્દ્રરાવ "વાર્તા વારિધિ"માં તો લખતાજ.

ઇ. સ. ૧૮૯૮માં બી. એ. ની ટર્મ્સ ભરવા માટે ભોગીન્દ્રરાવ ગુજરાત કૉલેજ છોડી મુંબઇ ગયા અને ત્યાં વીલ્સન કૉલેજમાં દાખલ થયા. મુંબઇના તેમના જીવનને લીધે તેમને અવનવા અનુભવો મળ્યા. વીલ્સન કૉલેજ, ચોપાટી, ગીરગામની આસપાસના લત્તાઓ તેમના પગ નીચે ખુંદાતા અને તેમણે—તેમની તીવ્ર દષ્ટિએ—આ મહાન શહેરના રસ્તાઓ અને વાહનોનું, લોકોનું અને તેમની ટેવોનુ, સારૂં અવલોકન કર્યું. એમની શરૂઆતની નવલકથાઓમાં આ અવલોકનનાં સુંદર ચિત્રો નજરે પડે છે. વીલ્સન કૉલેજમાં તેઓ બે વર્ષ રહ્યા પરંતુ અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને લીધે બી. એ. પરીક્ષામાં ન બેસાયું. મુંબઇ આવવાથી તેમને અન્ય લાભ એ થયો કે તેમની ચાલાક અને ચંચળ બુદ્ધિને શહેરનાં વિદ્યુતમય વાતાવરણનો પાસ લાગ્યો અને તેમનું વિચારવર્તુલ સ્વાભાવિક વિશાળ બન્યું. અમદાવાદ રહેતે તો તેમનું દષ્ટિબિંદુ આટલું આગળ વધતે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. વીલ્સન કૉલેજની ઇંગ્રેજી તથા ગુજરાતી સાહિત્ય સભાઓમા એ આગળ પડતો લાભ લેતા.

મુંબઇમા એમના બે વર્ષના નિવાસ દરમ્યાન એમને લેખન માટે પૂરતા અભ્યાસ અને સામગ્રી મળ્યા. સમાજની અંગભૂત વ્યકિતઓ—દરિદ્રો અને અપંગો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના પ્રશ્નોનો તેમણે સારો જેવો અભ્યાસ કર્યો. બીજો મહાન લાભ એ થયો કે તેઓ પારસી મિત્રોના ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા અને એમની વાર્તાઓમાં હિંદુ–મુસલમાન–પારસીઓના ઐક્ય વિષે જે વિચારો આવે છે તેનો જન્મ થયો. અભ્યાસ કરતાં એમનું ધ્યાન બહારની દુનીયાનામાં શું શું બની રહ્યું હતુ તેના પર વિશેષ હતું. પારસીઓની મૈત્રીને લીધે અને મુંબઇના ઉત્સાહમય વાતાવરણને લીધે તેઓ એક sportsman બન્યા એટલું નહિ પણ સ્વભાવે પણ sportsman થયા. તે વખતે મુંબઇમાં આજના જેવી ચતુરંગી ક્રિકેટ મેચો અથવા તો એમ. સી. સી.

અને હિંદી ટીમો વચ્ચે ટેસ્ટ મેચો નહોતી રમાતી. પારસીઓએ ક્રિકેટની શરૂઆત કરી હતી અને તેઓ પ્રેસીડેન્સી એટલે અંગ્રેજો સાથે પ્રતિવર્ષ સામનો કરતા. હિંદુઓ તો ત્યાર પછી ઘણા વર્ષો રહીને દાખલ થએલા. ઈ. સ. ૧૯૦૦ની સાલમાં ભોગીન્દ્રરાવને આવી એક ક્રિકેટ મેચ જોઈને જે જે વિચારો થયા હતા તેનો કૈંક આછો ચિતાર તે દિવસની એમની ડાયરી નોંધ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

૧૭ મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૦

વાર......

પ્રેસીડેન્સી મેચ જોવા આજે ગયો. ક્રિકેટની રમત બહુ જ પ્રમરી છે એ સારૂં છે પરંતુ શોકની વાત એટલીજ છે કે હિંદુઓ—અને તેમાં ખાસ કરીને આપણા ગુજરાતીઓ—બીલ્કુલ ભાગ લેતા નથી. યુરોપીયનની સામે માત્ર પારસીઓજ રમી શકે અને હિંદુઓ કેમ ન રમી શકે'............ખરેખર. શારીરિક કસરતને લગતી કેળવણી વધારવાની ખાન જરૂર છે.

આજથી ચોત્રીસ વર્ષો પૂર્વે લખાયેલી આ નોધ કૈં ઓછી આર્ષદૃષ્ટિ સૂચવે છે' ચોત્રીસ ચોત્રીસ વર્ષો પછી આજે હિંદુઓ યુરોપીયનો સામે મેચ રમીને તેમના હરાવી શકે છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિલાયતના પ્રથમ પંક્તિના ખેલાડીઓ સામે પણ ક્રિકેટના દરેક વિભાગમા બરોબરી કરી શકે છે યુવાન ભોગીન્દ્રરાવની આશા સરસ રીતે ફળવતી થઇ છે

બી. એ.ના અભ્યાસ વખતે ભોગીન્દ્રરાવનો અચ્છિક વિષય "સાયન્સ"—વિજ્ઞાન હતો. આ વિષયમા તેમને એટલો બધો રસ હતો કે તેઓ એના પર સારો કાબુ પ્રાપ્ત કરી શકયા. વિજ્ઞાન અને તેની શોધખોળોથી જગતને શા શા લાભ થશે એના પર તેઓ વિચાર કરી રહેતા અને આ વિજ્ઞાનથી હિંદુસ્તાનની—ખાસ કરીને ગુજરાતની—પ્રગતિ કેવી રીતે સાધી શકાય એ તેમનો પ્રિય ચિન્તવન વિષય હતો. અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત સાહિત્ય પણ તેમણે ઘણુ ઘણું વાચ્યું અને આ

વાચનના સસ્કારો તેમના માનસ પર દઢ રીતે પડયા ઇન્ટર આર્ટ્સમા રાજકવિ ટેનીસનના કાવ્યોનો એમણે સારો અભ્યાસ કર્યો અને પ્રખ્યાત મહા 'The Princess'થી તેમની કલ્પનાશક્તિ અને બુદ્ધિ એટલી વિકાસ પામી કે તેમની અનેક નવલકથાઓમાં આની સ્પષ્ટ અસર જણાઇ આવે છે બી એ મા હેમર્ટન લિખિત 'The Intellectual Life' ના વાચને એમનુ જીવન ઘણે અશે ઘડયુ અને સસ્કૃતના અભ્યાસે તમને ભવભૂતિ તરફ પ્રેર્યા એમની નવલકથાઓમા ઉત્તરરામ ચરિત"ના અનેક રમ્ય અને કરુણ પ્રસગોના સુંદર સસ્મરણો આવે છે

મુબઇમા અભ્યાસાર્થે આવવાથી તેમને મુબઇના પત્રકારો સાથે પણ સારો પરિચય થયો ઇ સ. ૧૯૦૦ ના વર્ષમા તેઓ અવારનવાર 'કૈસરે-હિંદ" માટે લેખો લખતા વીલ્સન કોલેજની ઇગ્લીશ લીટરરી સોસાયટી તરફથી તે વર્ષે સર લૉરેન્સ જેન્કીન્સે 'નવલકથા—The Novel—"પર વિદ્વત્તાપૂર્ણ ભાષણ આપ્યુ હતુ ભોગીન્દ્રરાવે આ વ્યાખ્યાનની એક લબાણભરી સમાલોચના 'કૈસરે-હિંદના' તા ૨૦મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૦ના અકમા કરી હતી

આમ ભોગીન્દ્રરાવના જીવનના પહેલા પચ્ચીસ વર્ષ પૂરા થયા. આ પચ્ચીસ વર્ષમા એમના જીવનનો વિકાસ કેવી રીતે થયો તેની સમીક્ષા આપણે કરી ભવિષ્યમા એક ઉચ્ચ કોટિના લેખક અને સમાજસુધારક તથા કેળવણીકાર થવાની સર્વ આશાઓ તેઓ આ પચ્ચીસ વર્ષના આગણે ઉભા રહી આપી ગયા હતા આ તેમના જીવનની શરૂઆત હતી અને ગુજરાતના સદ્ભાગ્યે એ એક આશા ભરી અને તેજસ્વી શરૂઆત બની

ઇ. સ. ૧૮૯૯ થી ૧૯૦૧ સુધી તેઓએ વીલ્સન કૉલેજમા બી. એ ની ટર્મ્સ ભરી. પરતુ ત્યારપછી તેમને સખાર માદગી આવવાથી પરીક્ષામા ન બેસી શકાયું આ માદગીને લીધે તેમના

કુટુંબીજનો, મિત્રો તથા સ્નેહીઓને ઘણી ચિંતા થઇ અને એમના અત્યાગ્રહથી ભોગીન્દ્રરાવ મુંબઈ છોડી અમદાવાદ પાછા આવ્યા. તેઓ બી એ. ની ડીગ્રી લીધા સિવાય અમદાવાદ પાછા ફર્યા એ વિચારે એમનુ મન ઉદાસ રહેતું પરંતુ બી. એ. ની ડીગ્રી તો લેવીજ છે એ દઢ વિચાર એમને પરીક્ષા માટે નવેમરથી તૈયારીઓ કરવાનો ઉત્સાહ આપતો. એમનામા ચીવટાઈ હતી અને તે ચીવટાઇ આ બી. એ. ની ડીગ્રી લેવા પાછળ એમણે કરેલી મહેનતમાં દેખાઇ આવતી. કાર્યસાધન એ એમના જીવનનું પ્રધાન અંગ હતુ અને આ કાર્ય સાધવાની શક્તિએ તેમને પાછળના જીવનમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં વિજય અપાવ્યો. Steadfastness of purpose એમના અલ્પ જીવનનુ એક મૂખ્ય આકર્ષણ હતુ.

ઇ. સ. ૧૯૦૦ની સાલ પછા તેમના જીવનના મૂખ્ય પ્રશ્નો સંસાર સુધારો અને સ્ત્રીઓની કેળવણી તથા ઉન્નતિ કેમ બન્યા તે માટે આપણે એમનુ ૧૯૦૦ની સાલ પછીનું અમદાવાદનુ જીવન તપાસીએ તે પહેલા "બંધુ-સમાજ"નો વિગતવાર ઇતિહાસ આપણે જાણવો આવશ્યક છે એમની સાહિત્યસેવા અને સમાજસેવા "બંધુ-સમાજ" ની સાથે એટલી સુદઢ રીતે સંકળાયેલી છે કે "બંધુ-સમાજ" ના ઇતિહાસ અને પ્રવૃત્તિઓ જાણ્યા સિવાય તે બન્નેનો યોગ્ય ખ્યાલ નહિ આવી શકે.

પ્રકરણ ત્રીજું

બંધુ-સમાજ અને સમકાલીન સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ

ભોગીન્દ્રરાવના જીવનના સૌથી મહત્વના બે કાર્યો તે તેમની વિદ્યુતવેગી સાહિત્ય સેવા અને સ્ત્રીઓની સામાજીક ઉન્નતિ માટે તેમના ઉત્સાહભર્યા પ્રયત્નો. આ બે પ્રશ્નો 'બંધુ-સમાજ' સંસ્થાના ધ્યેયમાં અગત્યનું—સૌથી મહત્વનું—સ્થાન ભોગવતા. ભોગીન્દ્રરાવ અને 'બંધુ-સમાજ''ના સભ્યો આ પ્રશ્નમાં તીવ્ર રસ લેતા એટલુંજ નહિ પણ આ પ્રશ્નોને તેમના જીવન ધ્યેય બનાવ્યા હતા. 'બંધુ-સમાજ'ના અન્ય સભ્યોની અને ભોગીન્દ્રરાવની આ દિશાની પ્રવૃત્તિઓ એકમેકમાંથે એવી રીતે વણાઇ ગઈ છે કે જેથી તેમને છૂટી પાડવી અશક્ય છે એમનો વિકાસ સમજવા માટે અન્યોન્ય ઇતિહાસ સમજવો આવશ્યક બને છે. ભોગીન્દ્રરાવના જીવન અને કૃતિઓનો કોઇ પણ સમાલોચક અથવા અભ્યાસક 'બંધુ-સમાજ'ના ઇતિહાસ અથવા આદર્શો જાણ્યા વિના ચલાવી ન શકે. આગળ વધીને, જરાયે અતિશયોક્તિ વિના, કહી શકાય કે વીસમી સદીના પહેલા દશકાનો કોઈ પણ ઇતિહાસકાર આ 'બંધુ-સમાજ'ની પ્રવૃત્તિઓને—સાહિત્ય અને સમાજ સેવાની ઉચ્ચ ભાવનાઓને—જરૂર એના ઇતિહાસમાં માનવંતું સ્થાન આપશે. ગુજરાત સાહિત્યસભા સ્થપાઈ તે પહેલા અને ત્યાર પછી પણ બંધુ-સમાજે ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસમાં

અને સંસ્કારના ઘડતરમાં કંઈ ન્હાનોસુનો ભાગ નથી ભજવ્યો. આજની કેટલીયે સાહિત્યવિષયક અને સામાજીક પ્રવૃત્તિઓનાં મૂળ "બંધુ-સમાજ" ના કાર્યોમાં મળી આવશે.

ઈ. સ. ૧૮૮૯ની માવમાં અમદાવાદની હાઈસ્કુલમાં ભણતાં કેટલાક ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓએ અરસપરસ વિચારોની આપ લે કરવા માટે અને સાહિત્યની સુંદર કૃતિઓમાંથી સારા સારા રત્નો વીણી તેનો પ્રચાર અને સંગ્રહ કરવા માટે એક નાનુંશું મંડળ સ્થાપ્યું. આ મિત્રો તે ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીઆ, રા. રામમોહનરાય જશવંતરાય (જેઓ મિત્રમંડળમાં બિન્દુભાઇના નામે ઓળખાતા હતા તે), શિવુભાઈ બાપુભાઈ દુકોળ અને ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ. આ મંડળ તે "ઇન્ટીમેટ ફ્રેન્ડઝ એસોસીએશન". મંડળનુ આ નામ યથાર્થ હતુ—અને મંડળના સભ્યોના ગાઢ સંબંધને અનુરૂપ હતુ. આ મંડળ મિત્રોનુ હતુ–અને તે પણ અતિશય ગાઢ સ્નેહ અને મૈત્રી ધરાવતા મિત્રોનું. મંડળના સભ્યોની ઉમર તે વખતે સરેરાશ પંદર–સોળની આસપાસ હતી. ભોગીન્દ્રરાવ ફક્ત ચૌદ વર્ષના હતા જ્યારે બિંદુભાઇ તેમનાથી બે વર્ષે મોટા હતા. આ મિત્રોને વાંચનનો ઘણો શોખ હતો. સારા સારા લેખોમાંથી ઉતારા કરી એકમેકને તેનો લાભ મળે અને કઇક સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરી શકાય એ ઉદ્દેશથી આ "ઇન્ટીમેટ ફ્રેન્ડઝ એસોસીએશન" નો જન્મ થયેલો. તા. ૮ મી ઑગસ્ટ ૧૮૮૯ને દિવસે આ મંડળની પહેલી સભા ભરાઇ હતી.

"મંડળ" અને "સભા" જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો જોઇ કોઇ વાચક એમ ન માની લે કે આ મિત્રોએ નિયમો અને ઉદ્દેશોની સીમાથી બંધાયેલુ "મંડળ" (જે શબ્દમાં હાલ આપણે એનો ઉપયોગ કરીએ છીએ) સ્થાપ્યુ હતુ અથવા તો એની "સભા" અથવા બેઠક કોઇ મોટા હૉલમાં અથવા એક નિયત સ્થળે મળતી હતી આવુ કંઇ જ નહોતું. પંદર પંદર વર્ષનાં નિશાળીયાઓએ પોતાની સાહિત્યસેવાને કંઇક સ્થાયી રૂપ આપવું તે માટેજ આ મંડળ કાઢ્યું

હતુ. "ઇન્ટીમેટ ફ્રેન્ડઝ એસોસીએશન" જેવું નામ કોણે શોધી આપ્યું તે કહેવું અતિ મુશ્કેલ છે. અંગ્રેજીના વપરાશનો તે વખતે મોહ હતો—થોડાંક વર્ષો પહેલાં જ આ મોહ ગુજરાતમાંથી ગયો—તે આ નામને માટે આભારી ગણી શકાય. આ મિત્રો આજે બિન્દુભાઇને ત્યા તો કાલે ભોગીન્દ્રરાવને ત્યા એમ અન્યોન્યને ઘેર મળવાનુ રાખતા. પોતે જે વાંચ્યુ હોય તેમાથી ઉપજતા વિચારો અને સસ્કારોની આપ લે કરતા: ઇંગ્રેજી કાવ્યોમાથી પસંદગી કરીને ઉતારા કરીને મિત્રોમાં તેનો પ્રચાર કરતા: અને અવારનવાર કવિતા પણ બનાવતા. કોઈ કોઇ વેળાયે કાંકરીયે જઇને તે સમયના જ્વલંત પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા અને દર અઠવાડીયે એક નિબંધ ઇંગ્રેજીમાં લખી લાવીને દરેક સભ્યે વાચવો એવો ધારો હતો તે બરાબર અમલમાં મૂકતા.

આમ આ મિત્રોએ ત્રણ વર્ષ સુધી આ મંડળ ચલાવ્યું. જેમ જેમ તેમની બુદ્ધિનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ આ મિત્રોને પોતાના આ મડળમા અનેક સુધારા વધારા કરવાની આવશ્યકતા લાગી. આમાં સૌથી પ્રથમ કાર્ય મંડળને એક સુવ્યવસ્થિત અને નિયમિત સંસ્થાનુ રૂપ આપવું તે હતુ. પરિણામે "ઇન્ટીમેટ ફ્રેન્ડઝ એસોસીએશન"માથી "બંધુ-સમાજ" નામક સુવ્યવસ્થિત અને બધારણપૂર્વક રચાયેલી સસ્થાનો ઉદ્ભવ થયો "બંધુ-સમાજ"ની સ્થાપના ઇ. સ ૧૮૯૨ મા થઇ ત્યારે એમાં ચાર સભ્યો જોડાયા હતા અને તેથી તે "ચતુર્બંધુ-સમાજ"ને નામે ઓળખાતી પરતુ ઇ. સ ૧૮૯૪મા બાકીના ત્રણ સભ્યો જોડાયા અને આવી રીતે સાત સભ્યોની સંસ્થા બની. આ સાત સભ્યો નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) રા. રામમોહનરાય જશવંતરાય દેસાઇ.
(૨) „ શંકરરાય અમૃતરાય સહીયડ.
(૩) „ ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેટિઆ.

(૪) રા. ચિનુભાઇ બાપુભાઇ દુકોળ.
(૫) „ ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણ પટેલ.
(૬) „ કૃષ્ણલાલ હરગોવિંદ પંડિત.
(૭) „ દિનકરરાવ વ્હાલાભાઇ ધ્રુવ.

બંધુ–સમાજનો હેતુ " બન્ધુતા વધારવી અને સાહિત્ય તથા જનસમાજની ઉન્નતિ અર્થે પ્રયાસ કરવા"નો હતો. તેના નિયમોમાં મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે હતાઃ—

(૧) સમાજ નિયંત્રિત મંડળ છે અને તેમાં સાત સભાસદો છે.
(૨) સર્વાનુમતિ સિવાય અન્ય કોઇને પણ તેમાં દાખલ નહિ કરાય.
(૩) કોઇ પણ સભાસદને તેની પોતાની ઇચ્છા સિવાય સભાસદપણામાંથી ખસેડી શકાશે નહિ.
(૪) સભાસદપણા માટે ફી રાખવામા આવી નથી પણ જરૂરીયાત મુજબ ઉઘરાણું કરવામા આવશે—જેમા સઘળા બંધુઓએ એક સરખું ભરવાનું છે.
(૫) એક બંધુને સમાજનો સેક્રેટરી નીમવો તે નાણા મંબંધીનુ, વ્યવસ્થાનું તથા પત્રવ્યવહાર વિગેરે સઘળું કામ કરશે.

આ મંડળ છેવટ સુધી નિયંત્રિત મંડળ રહ્યું. આ individual limited સંસ્થામા કેટલાક વર્ષો બાદ ચાર પાચ શિક્ષિત સજ્જનોએ જોડાવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ સમાજ નિયંત્રિત જ રહ્યું. સમાજની પ્રવૃત્તિઓમા (૧) પરભાષા તેમજ સ્વભાષાની સુંદર અને શ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાથી ચુટણી કરીને તેના ઉતારા કરવા, (૨) દરેક સભ્યે ફરજિઆત કવિતાઓ કરવી–Compulsory versification, અને (૩) સાહિત્યવિષયક અન્ય ચર્ચાઓ કરવી. આ ત્રણ બાબતો પ્રધાનપણે હતી. આ આ ઉપરાંત સમાજના સભ્યોએ દેશની અને સંસારની, સ્ત્રીઓની અને બાળકોની, સર્વ પ્રયત્નોથી ઉન્નતિ કરવી એ વિચારને અપનાવ્યો હતો.

સમાજના સભ્યો—દરેક સભ્ય પોતાને " બધુ " કહેવડાવવામા ગૌરવ માનતો—દર અઠવાડીએ એક વાર અથવા જરૂર પડે તો વધારે વખત–મેળાનુ રાખતા મળવાનુ સ્થળ તો અસનની માફક, મિત્રોના રહેઠાણ જ હતા ભોગીન્દ્રરાવના માતુશ્રી સૌ૰ મોગીમા અથવા ડાહી બ્હેન આ સર્વ સભ્યોને પોતાના મતાન માફક જ ચહાતા અને તેથી ઘણી ખરી બેઠકો ભોગીન્દ્રરાવને ત્યાજ ભરાતી. આ બેઠકોમા કાવ્યોમાથી ઉતારા કર્યા હેય તે અને પોતે લખેલી નવી કાવ્યકૃતિઓ બધુઓ વાચતા અને અને પછી તેના પર ઝીણવટભરી અને વિગતવાર ચર્ચા ચાલતી આમ દરેકે દરેક સભ્ય પોતાના વાચન, અવલોકન અને જ્ઞાનનો લાભ અન્ય બધુઓને આપતો આમાના કેટલાક બધુ ઓએ આવી રીતે લખેલી કવિતાઓ હજીય આપણા અગ્રગણ્ય કાવ્ય સગ્રહોને શોભાવે છે 'બધુ–સમાજ " ના એક માનનીય સભ્ય ગ શકરરાય અમૃતરાન—જેઓ પ્રભુકૃપાથી હજી સાહિત્યની પોતાથી બનતી સેવા કરે છે—સમાજની પ્રવૃત્તિઓનુ નીચેના શબ્દોમા દિગ્દર્શન કરાવે છે–

> કવિતાના વાચન તેમજ લેખનમાં બધુ–સમાજના સભાસદોને પ્રથમથીજ, ઘણી ન્હાની વયથી, રસ અને શોખ હતા કવિતા વિનોદના રસ તથા વૃત્તિને સતત જાગ્રત રાખી તેને ખીલવતા રહેવાના ઉદ્દેશથી બધુ–સમાજના લગભગ આરભ કાળમા ઘણા વર્ષો સુધી તેના દર અઠવાડીયે મળતા સ્નેહ સમેલનમા અન્ય કાર્યોની સાથે પોતપોતાની નવી રચેલી એક નાની પણ કવિતાનું વાચન આવશ્યક રાખવામા આવ્યુ હતુ અને તેમાથી ઘણાક બધુઓની ફરજિઆત સ્વરૂપને લીધે બધી તો નહિ છતા કેટલીએક કવિતા સારી અને પ્રસિદ્ધિ પામ્યા પછી પ્રશસાપાત્ર નીવડેલી છે "*

---

* "તરગાવલી," નિરીક્ષણ પાનુ ૧૬

આજ અરસામાં ગણપતરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટ "આર્ય વત્સલ" નામનું માસિક પત્ર ચલાવતા હતા. આ પત્ર ચલાવવા માટે એક નાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ હતી અને તેનું નામ "આર્ય વાત્સલ્ય વર્તિકા". બંધુ-સમાજના સભ્યો આ પત્ર અને સમિતિમાં રસપૂર્વક ભાગ લેતા. ખરું જોતાં તો "બન્ધુ-સમાજ" ના એક સભ્ય એના પ્રકાશન અને તંત્રની વ્યવસ્થા રાખતા. સભ્યો આ "આર્ય વત્સલ" માં લખતા. રા. રામમોહનરાય જસવંતરાયની શરૂઆતની કવિતાઓએ આમાં સ્થાન મેળવ્યુ હતુ. ભોગીન્દ્રરાવ પણ પોતાના શરૂઆતનાં પ્રયત્નો આ પત્રમાં પાડવતા. બિન્દુભાઈએ પોતાનું "સતી ગૌરવ" નામે પુસ્તક આ પત્રની પ્રથમ ભેટ તરીકે આપ્યુ હતું. આ "આર્યવત્સલ" પત્ર રા. ભાઈશંકર સોલીસીટરના પત્ર "સ્વદેશવત્સલ" ના અનુસરણમાં નીકળ્યું હતું.

ટુંકી કારકીર્દિ ભોગવી ગણપતરામનુ આ પત્ર બંધ થયું પરંતુ તરતજ એમણે પ્રખ્યાત "વાર્તાવારિધિ" ની યોજના કરી. આ પત્રમા ઘણું ખરૂ ટુંકી વાર્તાઓનેજ સ્થાન આપવામા આવતું અને તેમા ભોગીન્દ્રરાવની વાર્તાઓ આવવા માંડી. ટુંકી વાર્તા અથવા નવલિકાનુ સ્વરૂપ તે વખતે હાલની માફક ઘડાયુ નહોતું તે છતાં ભોગીન્દ્રરાવની કેટલીક સામાજીક વાર્તાઓ જે આ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી તે ઉંચી કોટિની હતી. એક રીતે એમ કહીએ તો ચાલે કે ટુંકી વાર્તાનો વિકાસ આ પત્ર દ્વારા થયો. તે પહેલાં ગુજરાતમાં ટુંકી વાર્તાઓ ઘણી ઓછી નજરે પડતી. ગુજરાતમાં ટુંકી વાર્તાઓ "વાર્તાવારિધિ" એ શરૂ કરી અને "બંધુ-સમાજ" ના મુખપત્ર "સુંદરી-સુબોધ" દ્વારા તેને પ્રોત્સાહન મળ્યું. પરંતુ "સુંદરી-સુબોધ" વિષે આગળ ઉપર લંબાણથી લખવાનું હોઇ હાલ તરત આટલો નિર્દેશ બસ છે.

એક અગત્યની ઘટનાની અહીં નોંધ લેવી ઘટે છે. બંધુ સમા-

જના સભ્યો જ્યાં જ્યાં લખતા ત્યાં ત્યાં પોતાના ઉપનામથી લખતા અને સાથે સાથે કામમાં "બન્ધુ–સમાજ" એ નામ લખવું વિસરતા નહિ દાખલા તરીકે ભોગીન્દ્રરાવનું ઉપનામ "સુબન્ધુ" હતું અને તેમના લેખો 'સુબન્ધુ (બન્ધુ સમાજ)" એ સંજ્ઞાથીજ પ્રસિદ્ધ થતા આમ દરેકે દરેક બંધુઓ પોતાની સાહિત્યસેવામાં પોતાના નામ કરતા બંધુ–સમાજના નામને મોખરે રાખતા તેઓ વ્યષ્ટિ કરતા સમષ્ટિમાં રાચતા આ વાત કંઇ ઓછી ગૌરવભરી ન કહેવાય આ સર્વ ઉપનામો રા. રામમોહનરાય જસવંતરાયે પોતાનો કાવ્યસંગ્રહ "બંધુ–સમાજ" ને અર્પણ કર્યો તેના સમર્પણમાં યથાર્થ રીતે આલેખ્યા છે —

'શીર્ષે નિરુપિ[1] સૌમ્ય,ને નયનમાં સુબન્ધુ[2] ઉલ્લાસી રહે
કંઠે વાણીસુધા સુમિત્રની[3] ઝરે પ્રીતિ ઉરે પાન્થ[4] છે,
હસ્તે કૃષ્ણ[5] સુહાય દિનકરનો[6] વક્ષે રૂડો વાસ એ—
બન્ધુમંજરી ! દેવીને પ્રિય પદે સુમન્ત[7] વદી રહે "

આ તો વિષયાંતર થયો પરંતુ "સુબન્ધુ" ની સંજ્ઞા નીચે ભોગીન્દ્રરાવે લેખો લખ્યા તે માટે આ વિષયાંતર આવશ્યક હતો 'વાર્તા વારિધિ" સાથે ટુંક સમય રહીને "રાજપત્રિકા" જોડાયું અને છેલ્લે છેલ્લે 'સરસ્વતી" નામક વિભાગ પણ જોડાયો આ 'વાર્તાવારિધિ અને સરસ્વતી' ના તંત્રનું સુકાન "બંધુ–સમાજ"ના જ હાથમાં હતું એમ કહીએ તો જરાય ખોટું નહિ ગણાય "સરસ્વતી" વિભાગમાં તો લગભગ સઘળાજ લેખો સમાજના બંધુઓ લખતા 'વાર્તાવારિધિ અને સરસ્વતી" બંધુ સમાજનું લેખનકેન્દ્ર બન્યું અને સભ્યો !

1 ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ
2 ભોગીન્દ્રરાવ
3 રિવુભાઈ આપુભાઇ
4 રાકરરાય અમૃતરાય
5 કૃષ્ણલાલ હ. પંડિત
6 દિનકરરાવ વ્હાલાભાઈ
7 રામમોહનરાય જસવંતરાય.

સાહિત્યસેવા માટેનો ઉત્સાહ દ્વિગુણિત થયો. ભોગીન્દ્રરાવ પોતાની ડાયરીમાં આ પ્રસંગ માટે નીચે પ્રમાણે નોંધ લખે છે:—

તા. ૭ મી મે ૧૯૦૦

વાર્તાવારિધિ અને સરસ્વતી પત્ર નીકળ્યું. સમાજના (લેખો) છે. "સુબન્ધુ" ની સંજ્ઞા મારી છે.

આમ રા. બિન્દુભાઈ (રા. રામમોહનરાય જસવંતરાય) થી માંડી ડાહ્યાભાઇ સુધી સર્વે સભ્યો આ રીતની સાહિત્ય અને સમાજસેવા કરી રહ્યા હતા ત્યારે કૉલેજમા અભ્યાસ કરતા ત્રણ સભ્યો–રા. શિવુભાઇ, રા. શંકરરાય અને ભોગીન્દ્રરાવ—તો "યંગ મેન્સ યુનીયન"ની પણ સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતા. આ યુનીયનના ઇતિહાસની કૈંક ઝાંખી આપણે આગળના પ્રકરણમાં કરી છે. આ "યગમેન્સયુનીયન"માંથી "સોશીયલ એન્ડ લીટરરી એસોસીએશન"નો કેવા સંજોગોમાં જન્મ થયો તે પણ આપણે જોયુ. આ "સોશીયલ એન્ડ લીટરરી એસોસીએશન" સંસાર સુધારાના પ્રશ્ન પર ભાગી પડી. કેટલાક સભ્યોએ ઠરાવ મૂકયો કે એસોસીએશનના કોઇ પણ સભ્યે દારૂ પીવો નહિ! આ ઠરાવ વધુ મતે પસાર કરવામા આવ્યો પરંતુ ચોક્કસ સભ્યોને આ પ્રકારનો પ્રતિબંધ રૂચ્યો નહિ. એસોસીએશન આ પ્રકારના સુધારામા ઝંપલાવી પોતાના સભ્યોને બાંધી ન શકે એમ એમનું માનવુ હતુ. આનો પ્રતિકાર કરવા માટે આ સભ્યોએ કંઇક નવી યોજના ઘડવા વિચાર કર્યો. (રા. ન્હાનાલાલ કવિ આ એસોસીએશનના એક ઉત્સાહી સભ્ય હતા પરંતુ તેઓ તો વધુ અભ્યાસ માટે આ સમયે પુના ગયા હતા.) આ સભ્યો ઠરાવ લાવ્યા કે કોઇ પણ મેમ્બરે માસાહાર કરવો નહિ! આમ દારૂ અને માસાહારના પ્રશ્ન પર આ સંસ્થા છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૨ સુધી આ એસોસીએશન ડગુમગુ ચાલુ રહી પરંતુ રા. રણજીતરામ વાવાભાઇએ ૧૯૦૩માં સાહિત્ય સભાની સ્થાપના કરી એટલે ઉત્સાહી યુવકો તેમાં જોડાયા.

ભોગીન્દ્રરાવના યુવાન માનસ પર આ સમકાલીન બનાવોએ શી અસર કરી તે તેમના લખાણોમાંથી—ખાસ કરીને નવલકથાઓમાંથી—જણાઇ આવે છે તેમનુ ઘડાતુ અને સસ્કાર પામતુ માનસ આમાથી ઘણાયે બોધપાઠ અને અનુભવો શીખ્યુ અને આ સર્વે એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમા સારા ખપ લાગ્યા

આમ આપણે ઇ સ ૧૯૦૦ની સાલ સુધી "બધુ સમાજ"-નો વિકાસ નિરખ્યો પરતુ "બધુ-સમાજ" ની સૌથી સુદર અને મહત્ત્વભરી સાહિત્યસેવા તથા સમાજસેવા એટલે "સુદરી-સુબોધ" માસિક પત્રની સ્થાપના આ માસિક અને "બધુ-સમાજ" એટના બધા સકળાયેલા હતા કે આજે પણ "બધુ-સમાજ" નુ નામ દેતા 'સુદરી સુબોધ' નુ નામ દેવાય છે અને "સુદરી-સુબોધ" ને યાદ કરતા 'બધુ-સમાજ" તરતજ સ્મૃતિપટ પર રમી રહે છે ટુકામા "બધુ સમાજ" અને "સુંદરી સુબોધ" એ પર્યાયવાચી નામો બન્યા

"સુદરી સુબોધ" નો જન્મ જે સજોગોમા થયો તે સજોગો ગુજરાતી સાહિત્યના—અને ખાસ કરીને પત્રકારિત્વના—ઇતિહાસમા સોનેરી અક્ષરોએ નોધવા યોગ્ય છે "બધુ-સમાજ" ના સાતે સાત સભ્યોએ સાહિત્યસેવા કરી સાહિત્યસૃષ્ટિમા પોતાના નામ જાણીતા કર્યા હતા તેમને સમાજસેવાની જે જે તકો મળતી તે તેઓ ઝડપી લેતા પરતુ તેમને હવે એક પોતાના મુખપત્રની ખોટ સાલમ પડવા માંડી પરતુ કયા પ્રકારનુ પત્ર કાઢવુ ? સભ્યોએ જુદી જુદી સૂચનાઓ મૂકી તેમાથી ચાર મુખ્ય સૂચનાઓ આ પ્રમાણે હતી (૧) ખાસ સ્ત્રીઓ માટે જ પત્ર કાઢવુ, (૨) ટુકી વાર્તાઓ અને કાવ્યો માટે પત્ર કાઢવુ, (૩) યુવાન વર્ગને માટેજ પત્ર કાઢવુ, અથવા તો (૪) સામાન્ય સાહિત્યને લગતુજ પત્ર કાઢવુ અંતે સભ્યો એવા ઠરાવ પર આવ્યા કે એક એવુ પત્ર કાઢવુ કે જેનાથી સ્ત્રીઓની સર્વદેશીય ઉન્નતિ થઇ શકે અને સાથે સાથે સાહિત્ય સેવા પણ કરી શકાય-

પરંતુ માત્ર સાહિત્ય કરતા સમાજસેવાની ભાવના આ પત્ર સ્થાપવામા મોખરે હતી એ વિસરવુ ન જોઇએ. સાતે સાત બધુઓ સેવાભિલાષી હતા અને તેમને સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ દ્વારા સારાય દેશની ઉન્નતિ કરવી હતી : પોતાની સાહિત્યસેવા તથા લેખનશક્તિનો ઉપયોગ તેમને આ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે કરવાની અભિલાષા હતી. પરિણામે "સુંદરી-સુબોધ" નો જન્મ થયો.

"સુંદરી સુબોધ" નો પ્રથમ અંક સ. ૧૯૦૩ના સપ્ટેમ્બરમાં પ્રકટ થયો. આ પત્રની સર્વ વ્યવસ્થા "બંધુ-સમાજ" જ કરતી અને તે પણ આખાય સમાજના નામ હેઠળ અને નહિ કે કોઈ એકાદ સભ્યના નામ નીચે. તંત્રી અને પ્રકાશક તરીકે "બધુ-સમાજ" નુ જ નામ રહેતું. આ પત્રના તંત્રને અને વ્યવસ્થાને લગતા બે અગત્યના નિયમો નીચે પ્રમાણે હતાઃ—

(૧) 'સુંદરી સુબોધ' નુ કાર્ય ઉપાડનાર બન્ધુ સમાજના સાત સભ્યો છે.

(૨) સદરહુ માસિક પત્ર પ્રકટ કરવાનુ કાર્ય સમસ્ત બંધુ-સમાજે કર્યું છે અને તેની સપૂર્ણ માલિકી તથા તંત્રીપણુ કોઇ પણ એક અથવા વધારે છૂટા છવાયા સભાસદના નહિ પરંતુ સમસ્ત બધુ-સમાજના છે

(૩) 'સુંદરી-સુબોધ' પત્રનો ચોખ્ખો નફો બન્ધુ-સમાજ પોતાના ઉપયોગમા નહિ લેતા તે પત્રની કિંવા સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના કોઈ પણ માર્ગમા વાપરવાનુ સ્વીકારે છે

ઉપરોક્ત છેલ્લો નિયમ બધુ-સમાજના સભ્યોની સેવાભાવનાનો બરાબર ખ્યાલ આપશે. શરૂઆતમા ધીમે ધીમે ગ્રાહકો નોંધાયા તે વધી વધીને લગભગ ૩૦૦૦ સુધી પહોચ્યા હતા. કોઈ પણ પત્ર માટે આ ગર્વભરી બીના કહેવાય. "સુંદરી-સુબોધ" ના પાછલા વર્ષોમા તો ચોખ્ખો નફો થતો હતો પરંતુ સભ્યો તેનો ઉપયોગ

પત્રના વિકાસમાં તથા સ્ત્રીસેવાના કાર્યોમાજ કરતાં. બાકી ધંધાદારી પત્રકારિત્વનાં આ જમાનામાં કયા તંત્રવાહકો પોતાની મહેનતનો બદલો પોતે નહિ લે?

"સુંદરી સુબોધ' ની વ્યવસ્થા માટે સભ્યોમાંથી પાંચ પ્રકારના મંત્રીઓ ચુંટવામાં આવતા. આમ વારાફરતી દરેકે દરેક સભ્ય "સુંદરી સુબોધ" ના અગત્યના કાર્યો કરતા. આ પાંચ સેક્રેટરીઓ તે— (૧) મેનેજીંગ સેક્રેટરી (ઓફીસ અને પત્રવ્યવહાર માટે); (૨) એડીટીંગ સેક્રેટરી ("વર્તમાનરંગ" ના મથાળા હેઠળ તંત્રીનોધ લખવી અને અને આવેલા લેખોમાંથી પસંદગી કરી તેને પ્રેસમાં મોકલવા), (૩) એકાઉન્ટ સેક્રેટરી (હિસાબ માટે); (૪) પ્રેસ સેક્રેટરી (પત્રની છપામણી માટે સર્વ ગોઠવણ કરવા માટે) અને (૫) જનરલ સેક્રેટરી

સને ૧૯૦૩ના સપ્ટેંબર મહિનામાં આ પત્રનો પ્રથમ અંક પ્રકટ ર્યો અને સમસ્ત ગુજરાતે એનો સુંદર સત્કાર કર્યો. પત્રનો મુદ્રાલેખ (Motto) **यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।** દરેકે દરેક અંકના ટાઇટલ પેજ પર છપાતો. સ્ત્રીઓનાં જીવન અને શિક્ષણને લગતા અભ્યાસપૂર્ણ લેખો સભ્યો ખાસ લખીને આપતા. એ ઉપરાંત સ્ત્રીઓના લેખો માટે ખાસ જગ્યા રાખવામાં આવતી હતી. એના પહેલા અંકના અગ્રસ્થાને આ નોંધ ધ્યાન ખેંચે એવી છે:—

> "સ્ત્રીઓની સાંસારિક, માનસિક, નૈતિક, શારીરિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિ કરવી એ આ પત્રનો મહાન હેતુ છે. સ્ત્રીઓના લેખોને ખાસ આવકાર આપવામાં આવશે."

આ પત્રનું વાર્ષિક લવાજમ શરૂઆતના વર્ષોમાં ફક્ત એકજ રૂપીયો હતું. પહેલા વર્ષના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે દરેકે દરેક સભ્યે રૂા. ૭૫) આપ્યા હતા.

આ પત્રથી ભોગીન્દ્રરાવની લેખિનીને કંઇક અજબ બળ મળ્યું. પહેલા અંકથી માંડીને લગભગ દરેકે દરેક અંકમાં ૭ સાત વર્ષો

સુધી એમના લેખો અથવા કાવ્યો નિયમિત પ્રસિદ્ધ થતા અને તે બધા "સુબન્ધુ" ની સંજ્ઞા નીચે. સ્ત્રીઓનાં જીવનને લગતાં ન્હાનામાં ન્હાના પ્રશ્નોથી માંડી લગ્ન અને વૈધવ્ય જેવા અગત્યના પ્રશ્નો પર સભ્યો લખતા અને તેમાં ભોગીન્દ્રરાવનો ફાળો કંઇ નાનો સૂનો નહોતો. "સુંદરી સુબોધ" દ્વારાજ એમણે બાલસાહિત્ય લખવાની શરૂઆત કરી. ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી ૧૯૦૭ સુધી એઓ પત્રના "એડી-ટીંગ સેક્રેટરી" હતા; ત્યારપછી નોકરીને અંગે અમદાવાદ છોડી મુંબઇ જવાનું થવાથી જ તેઓએ તંત્રીસ્થાન છોડયું. મુંબઇ ગયા પછી પણ તેમના લખાણો તો "સુંદરી સુબોધ" ને સદાય શોભાવતા.

આ પત્રથી ગુજરાતી સાહિત્ય અને સ્ત્રીવર્ગને અનેકાનેક લાભો થયા. સાહિત્યને મોટામાં મોટો લાભ એ થયો કે ઉત્સાહી યુવાનોના હાથ નીચે ચાલતું એક આદર્શ પત્ર તેને મળ્યું. આ પત્રની ભેટો તરીકે અપાયેલી નવલકથાઓમાં કેટલાક પુસ્તકો આપણા નવલકથા સાહિત્યમાં અવશ્ય ઉચ્ચ સ્થાન મેળવે એવા છે. પહેલા વર્ષની ભેટ "યોગિની" રા. રામમોહનરાય જસવંતરાયે લખેલી હતી અને એક ઉચ્ચ કોટીની સાંસારિક વાર્તા તરીકે તેને સારો સત્કાર મળ્યો હતો. "યોગિની" અને તેના અનુસંધાનરૂપે લખાયેલા પુસ્તક "બાલા" મા સુંદર આદર્શોને જીવનમા કેવી રીતે અમલમા મૂકી શકાય તે દર્શાવ-વામા આવ્યુ છે. ભોગીન્દ્રરાવની પહેલી મૌલિક નવલકથા "મૃદુલા" પણ "સુંદરી-સુબોધ" ના ગ્રાહકોને ભેટ આપવા માટે ખાસ લખા-યેલી હતી. આ ઉપરાત "સુંદરી-સુબોધે" એક ખાસ સ્ત્રીલેખક-વર્ગ ઉત્પન્ન કર્યો. સૌ. સુમતી, રા. નરસિંહરાવ દીવેટીઆના પુત્રી બ્હેન ઊર્મિલા, સૌ. વિન્યાલક્ષ્મી ત્રિવેદી, સૌ. શારદાબ્હેન મહેતા અને સા. વિદ્યાબ્હેન નિલકંઠ વિગેરે આ પત્રમાં નિયમિત લખતાં હતાં ભોગીન્દ્રરાવનાં સંસ્કારી પત્ની "પ્રમિલા" ની સંજ્ઞાથી ટુંકી વાર્તાઓ લખતાં તે ઉપરાંત બાળોપયોગી લેખો પણ લખતા. આમ "સુંદરી-સુબોધ" થી આપણો સન્નારીવર્ગ લખવા પ્રેરાયો અને તેનાં પરિણામ

અવશ્ય સુંદર આવ્યા. આનાં મૂર્ત સ્વરૂપ તરીકે ખાસ સ્ત્રી લેખકોથી લખાયલા અંકો 'સુંદરી-સુબોધ" કાર્યાલય તરફથી પ્રકટ થયા. આમ "બંધુ-સમાજ"ને લીધે આપણા સંસ્કારી અને શિક્ષિત બ્હેનોમાં લખવાનો ઉત્સાહ આવ્યો.

પરંતુ "સુંદરી-સુબોધ"ની મોટામાં મોટી સેવા તે ગુજરાતના ટુકી વાર્તા અથવા નવલિકાને લોકપ્રિય કરવાનું કાર્ય. જ્યારે "વસંત" અને "બુદ્ધિપ્રકાશ' જેવા સમકાલીન પત્રોમા વિદ્વત્તાભર્યા લેખો આવતા—અને જે લેખોને આમવર્ગ ભાગ્યેજ સમજી શકતો—ત્યારે "સુંદરી-સુબોધે" ટુકી વાર્તા આપવાની પ્રથા પાડી. દર મહીને એકથી વધુ સુંદર વાર્તાઓ આવતી. આમ હાલ ગુજરાતમાં નવલિકાઓનો જે સુંદર ફાળ નિપજ્યો છે તેનું માન "સુંદરી સુબોધ"ને આપીએ તો જરાયે ખોટુ નહિ કહેવાય. આપણા નવલિકાક્ષેત્રના અગ્રગણ્ય લેખકો ખાસ વાર્તાઓ લખતા. રા. કનૈયાલાલ મુનશી, રા. રણજીતરામ વાવાભાઇ, કુશળ નવલિકાકાર અને "ગોવાળણી"ના પ્રખ્યાત લેખક કાચનલાલ વાસુદેવ મહેતા ("મલયાનિલ"), ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ, રા. બિંદુભાઇ વિગેરે સિદ્ધહસ્ત વાર્તાકારોએ પોતાની ટુંકી વાર્તાઓની શરૂઆત "સુંદરી સુબોધ" દ્વારા જ કરી.

"સુંદરી-સુબોધે" ગુજરાતી ભગિનીઓની જે સેવા કરી છે તે તો તેના સઘળા અંકો ઉથલાવવાથી તરતજ માલમ પડી આવશે. લગ્ન અને પરિણિત જીવન તથા દંપતીજીવનના સૂક્ષ્મતમ પ્રશ્નો "સુંદરી-સુબોધ"ના પાનાઓમા ચર્ચાતા. "પત્ર મંજુષા" નામક વિભાગમા આવા.ઘણુયે બ્હેનો તરફના પોતાનાં અથવા અન્યના સાંસારિક જીવન ચર્ચતા પત્રો આવતા બંધુસમાજના બંધુઓ ખાસ વિષયો પસંદ કરી સ્ત્રી જીવન પર લખતા. ભોગીન્દ્રરાવે આ સંસ્થાદ્વારા સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના જે પ્રયત્નો કર્યા તેનો તો તેમણે "મૃદુલા," "ઉષાકાન્ત", વિગેરે નવલકથાઓમાં સુંદર રીતે ચિતાર આપ્યો છે. પરપ્રાન્તીય અને અન્ય દેશના સ્ત્રી-વિદ્યાલયોનો ખ્યાલ

આપતાં અનેક લેખો ભોગીન્દ્રરાવે "સુંદરી-સુબોધ"માં લખ્યા છે. આ ઉપરાંત એમણે સ્ત્રીઓને વિજ્ઞાન અને ખાસ કરીને ગૃહોન્નતિ જેવા વિષયોમાં રસ લેતાં શીખવ્યું. "સુંદરી-સુબોધ"ના સૌથી પહેલાજ અંકમાં તેમણે "વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને સ્ત્રીઓ" નામક એક સરસ લખથી આ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરી હતી.

આ ઉપરાંત બંધુ-સમાજના સભ્યો તત્કાલીન સર્વ સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિઓમાં સમાજને નામે ભાગ લેતા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈએ જ્યારે "ગુજરાત સાહિત્યસભા"ની ૧૯૦૩માં સ્થાપના કરી ત્યારે સમાજના સભ્યો એની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં જોડાયા હતા. રા. રામમોહનરાય જશવંતરાયે સાહિત્ય પરિષદની પ્રથમ બેઠક વખતે બાલાશંકર ઉપર નિબંધ વાંચ્યો હતો જ્યારે ભોગીન્દ્રરાવ લાગલાગટ બે વર્ષ સુધી સાહિત્યસભાના સેક્રેટરી હતા.

ભોગીન્દ્રરાવના જે પુસ્તકો આ અરસામાં લખાયા તેને વિષે વિગતવાર સમાલોચના હવે પછીના પાનામાં કરવાં આવશે—એટલે તે વિષે અત્રે વધુ લખવુ યોગ્ય નથી. અન્ય સભ્યોએ જે ફાળો આપ્યો તેની કૈંક નોધ લઇ આપણે આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશુ.

રા. રામમોહનરાયે પોતાની સૌથી શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ "યોગિના" અને "માલા" અનુક્રમે ૧૯૦૩ અને ૧૯૧૧મા લખી અને "સુંદરી સુબોધ"ની ભેટ તરીકે પ્રકટ કરી. તે ઉપરાંત તેમણે પોતાનો કાવ્ય-સંગ્રહ "તરંગાવલી" ને નામે પ્રકટ કરી તે પણ "સુંદરી સુબોધ"ના ગ્રાહકોને ઉપહાર તરીકે આપ્યો જે ટુંકી વાર્તાઓ એમણે લખી તે "રંગીલી વાતાઓ" ભાગ ૧ અને ભાગ ૨ તરીકે બહાર પડી. આ વાર્તાઓમા આપણા સાંસારિક જીવનનાં અનેક પ્રશ્નો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાત એમની અનેક કૃતિઓ અપૂર્ણ છે.

રા. શંકરરાય અમૃતરાય પહેલેથીજ કાવ્ય અને ભાષા-શાસ્ત્રનાં સારા અભ્યાસી હતા. તેમણે પોતાનું ધ્યાન વાર્તાઓના ક્ષેત્રમાં ન આપતાં વિવેચનના ક્ષેત્રમાં આપ્યું અને તેનું પરિણામ

પણ માર્ આવ્યું. એમની વિવેચનશકિત ઉચ્ચ પ્રકારની છે તે તો તેમણે કરેલા "તરંગાવલી"ના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણથી માલમ પડી આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૯૮માં તેમણે રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટી આના પ્રમુખપણા હેઠળ "ગુજરાતી ભાષા અને તે સંબંધી વિચારો' પર એક મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતુ અને આ વ્યાખ્યાન ઘણુંજ વખણાયુ હતુ ભોગીન્દ્રરાવ આ વ્યાખ્યાન માટે નોંધ કરે છે કે "...... .. બહુજ સારૂ હતુ. વિચાર તેમજ વસ્તુમાં." તેમણે "ગીતમાળા"ના બન્ને ભાગોનુ સંપાદનકાર્ય કર્યું જ. તેમનો સંપાદિત ગ્રંથ "અમદાવાદનો જીવનવિકાસ" અમદાવાદ શહેરના ઈતિહાસની રસમય સમીક્ષા કરે છે.

"સમાજ"ના બીજા કોઈ સભ્યે ભોગીન્દ્રરાવ માફક સામાજિક નવલકથાઓની હારમાળા ચાલુ રાખી હોય તો તે સ્વ. શિવુભાઇ બાપુભાઇ દુર્કાળ. તેમનો ફાળો ભોગીન્દ્રરાવ જેવો અવિરત નહિ હોય પરંતુ "સમાજ"ના અન્ય કોઇ સભ્યે (ભોગીન્દ્રરાવ સિવાય) એમના જેટલી નવલકથાઓ લખી નથી તેમની સર્વોત્તમ કૃતિ "અલક્ષ્ય જ્યોતિ" ઇ. સ. ૧૯૦૯મા અમદાવાદના "ગુજરાતી પંચ"ની ભેટ તરીકે અપાઇ હતી. આ પુસ્તકનું સ્થાન આપણા નવલકથા સાહિત્યમા હજી ય ઉચ્ચ છે તેમની બીજી નવલકથાઓ પણ સારી કોટીની હતી. "કપિંજલા", 'પદ્મનાભ", "કુંજમાળા' અને "મંજરી" એ તેમની અન્ય કૃતિઓ શિવુભાઇ પણ ભોગીન્દ્રરાવ માફક બહુમોલા અને ઉત્સાહી હતા તેમની નવલકથાઓમા હિંદુ સંસારના અગત્યના પ્રશ્નો સારી રીતે ચર્ચવામા આવ્યા છે વિધવા-વિવાહની બાબતમા તેઓ આગળ પડતા વિચાર ધરાવતા હતા અને બાળવિધવાના પુનર્લગ્ન અવશ્ય થવા જોઇએ એવો તેમનો આગ્રહ હતો. આ મત "કુંજમાળા"મા સ્પષ્ટ રીતે નજરે પડે છે

સ્વ. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ "બંધુ સમાજ" ના ફક્ત એકલા બીન-નાગર સભ્ય હતા. તેમણે "સુંદરી-સુબોધ"મા છુટા છુટા

લેખો ઉપરાંત મારી વાર્તાઓ અને કાવ્યો પણ લખ્યા છે. ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્ વખતે તેમણે ટુંકી વાર્તાના સ્વરૂપ પર નિબંધ વાંચ્યો હતો. તેમના અવસાન પૂર્વે તેઓ એક ખાસ બાળકોના માસિકના તંત્રી હતા. સ્વભાવે તેઓ શાંત વૃત્તિના હતા અને તેમનામાં સુધારા કરવા માટે કંઇક અનેરી ધગશ હતી. ખરૂં જોતાં "બંધુ-સમાજ"માં ભોગીન્દ્રરાવ આદિ સભ્યોના જે સુધારક વૃત્તિના વિચારો હતા તેના એક કારણ તરીકે ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણ પટેલને ગણવા જોઇએ—કારણકે ડાહ્યાભાઇના પિતા લક્ષ્મણ જાણીતા પ્રાર્થનાસમાજવાદી સુધારક સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઇના મુનીમ હતા.

કૃષ્ણલાલ હ. પંડિત ટુંક સમય પૂર્વે અવસાન પામ્યા. તેમણે શિવુભાઇ આપુભાઇનું જીવનચરિત્ર લખવા માડયું હતું પરંતુ તે અપૂર્ણજ રહ્યું લાગે છે. તેમણે શિવુભાઇની સઘળી કૃતિઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો. શિવુભાઇ અવસાન પામ્યા તે વખતે તેમની છેલ્લી નવલકથા "મંજરી" અધુરી હતી તે કૃષ્ણલાલે પૂરી કરી અને આ વાર્તા ઈ. સ ૧૯૧૯માં "ગુજરાતી પંચ"ની ભેટ તરીકે પ્રકટ થઈ હતી

આમ "બંધુ-સમાજ" તથા "સુંદરી સુબોધ" દ્વારા વીસમી સદીના પહેલા દસકાના ગુજરાતી સાહિત્યને અનન્ય લાભ મળ્યો. ઇ. સ. ૧૯૧૦ પછી નોકરીને અંગે સભ્યોનો, મુંબઇ વિગેરે સ્થળોએ જવાથી, અમદાવાદ સાથેનો સંબંધ બહુ નહિ રહ્યો તે છતા તેઓ "સુંદરી સુબોધ" માટે લેખો અને કાવ્યો નિયમસર પાઠવતા. ૧૯૧૦ પછી આ પત્રનુ તંત્ર રા. ગગમોહનરાય જસવંતરાયે "બંધુ-સમાજ" પાસેથી લીધું અને છેક ૧૯૨૩મા એ બંધ પડયુ ત્યાં સુધી આ પત્રે ગુજરાતી સાહિત્ય અને સ્ત્રીવર્ગની અનેક રીતે સેવા કરી. આપણે ત્યાં હાલ ઇશ્વરકૃપાથી આટલા બધા સ્ત્રીઓનાં અને બાળકોનાં પત્રો છે તે છતાંય "સુંદરી સુબોધ"નું સ્થાન તો ખાલીજ છે.

———:o:———

પ્રકરણ ચોથું

યશસ્વી શરૂઆત

ઈ. સ. ૧૮૯૯ની સાલ સુધીનું ભોગીન્દ્રરાવનું જીવન આપણે અગાઉ નિહાળ્યું. તેમના મુંબઈના ટુંકા પણ અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ભરપુર એ વર્ષના નિવાસનો પણ વાચકે પરિચય લીધો. તેમને અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને અંગે અમદાવાદ પાછા ફરવું પડ્યું તે પણ આપણે ઉપર જોયું. હવે તેમના કૌટુંબિક જીવન તથા ત્યાર પછીના અમદાવાદના જીવનની ઝાંખી કરીશું. "બંધુ-સમાજ"ના અગ્રભૂત સભ્ય તરીકે તેમનો શો ફાળો હતો તે વિષે હવે પુનરૂલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા નથી. હવે આપણે તેમની સ્વતંત્ર રીતે થયેલી પ્રવૃત્તિઓની નોંધ લેવી પડશે.

પચ્ચીસ વર્ષની વયે ભોગીન્દ્રરાવનાં લગ્ન ઇન્દ્રમા સાથે થયાં. ઇન્દ્રમા એક સરકારી કુટુંબના શિક્ષિત સન્નારી હતાં અને ભોગીન્દ્રરાવના "બંધુ-સમાજ"ના અન્ય સભ્યો સાથે તેમનો કૌટુંબિક સંબંધ હતો. તેમના પિતાશ્રી તે રા. નીલકંઠરાય જસવંતરાય. રા. નીલકંઠરાય સમાજના સભ્ય સિદ્ધુભાઈના વડીલ બંધુ હતા અને તેઓ કસ્ટમખાતામાં સરકારકુન હતા. આમ સિદ્ધુભાઈ સાથેનો મૈત્રી સંબંધ વધુ ગાઢો બન્યો. બીજી બાજુએથી ઇન્દ્રમા રા. શંકરરાય અમૃતરાયના ભાણેજ થાય. આ રીતે ભોગીન્દ્રરાવ પોતાના ગે

સ્નેહી મિત્રો સાથે કાટુંબિક સંબંધની ગ્રન્થિથી જોડાયા. લગ્ન તા૦ ૨૬મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦ના શુભ દિવસે થયા અને આવી રીતે બે સંસ્કારી આત્માઓનું ઐક્ય થયું.

ઇન્દ્રબાને પોતાના કુટુંબમાં સારી કેળવણી મળી હતી. તેમનો સ્વભાવ ઘણો આનંદી હતો અને તેમનો ઉત્સાહ તેમના પતિના ઉત્સાહ કરતાં જરાયે ઉતરતો નહોતો. લગ્ન પછી ભોગીન્દ્રરાવે તેમનું નામ કૌમુદી રાખ્યું હતું. પરિણિત જીવનમાં ય ઇન્દ્રબાએ પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો અને વાંચન ઘણું વધાર્યું: ભોગીન્દ્રરાવ પત્નીના અભ્યાસમાં ઘણો રસ લેતા અને તેને સર્વ પ્રકારે પ્રોત્સાહન આપતા આમ ઇન્દ્રબા પણ સાહિત્ય સેવાના માર્ગ તરફ વળ્યાં.

આ બે સ્નેહભીની વ્યકિતઓનાં જીવનમાં સર્વ રીતની સંવાદિતા હતી. ઇન્દ્રબાના આગમન પછી ભોગીન્દ્રરાવનાં જીવનમાં અગત્યનું પરિવર્તન થયુ; તેઓને ઉચ્ચ પ્રકારના પરિણિત જીવનનો મીઠો લ્હાવો મળ્યો. જ્યાં જુઓ ત્યાં આ યુવાન પતિ-પત્નીના સાથેજ નામ બોલાતા. ભોગીન્દ્રરાવની સર્વ નવલકથાઓમાં—ખાસ કરીને "ઉષાકાન્ત", "જ્યોત્સના" અને "મૃદુલા"માં—જે સુંદર પ્રકારનાં ગૃહજીવનની ઝાંખી થાય છે તે ભોગીન્દ્રરાવ અને ઇન્દ્રબાના સુખી અને આદર્શ ગૃહજીવનના પ્રતિબિંબ રૂપ જ છે. વિશુદ્ધ દાંપત્યપ્રેમ અને સેવાભિલાષાના પાયા પર ચણાયલું આ બન્ને આત્માઓનું જીવન અનેકને આદર્શરૂપ બન્યુ. ભોગીન્દ્રરાવના સસ્કારી આત્માની સ્નેહ અને સત્કાર તૃષા છીપી એટલુ જ નહિ પરંતુ તેમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને અનેરૂ પ્રોત્સાહન મળ્યું. આ પ્રોત્સાહનના પ્રેરક તે ઇન્દ્રબા.

લેખક પતિનાં શિક્ષિત પત્નીને સાહિત્યસેવાનો શોખ લાગે એ સ્વભાવિક જ ગણાયને ' ઇન્દ્રબાએ "સુંદરી-સુબોધ"ની સ્થાપના બાદ તેમાં લખવાનું શરૂ કર્યું. "પ્રમિલા"ની સંજ્ઞાથી આવતા સઘળા લેખો એમની લેખિનીને યશ અપાવે એવા છે. ઇન્દ્રબાએ "પ્રમિલા"ના ઉપનામથી સાહિત્યસેવા શરૂ કરી ત્યારથી ગુજરાતી વાચકો

અને ભગિનીઓ એમને પ્રમિલાબ્હેનના નામથી ઓળખતા થયા અને હજીયે તેઓને અનેક સ્નેહીઓ અને આપ્તજનો પ્રમિલા બ્હેનના ભાવભર્યા અભિધાનથી સંબોધે છે. આમ સાહિત્યજીવન માટે જ રાખેલું નામ તેમના જીવનમાં હજીય વપરાય છે પ્રમિલા બ્હેનને ટુંકી વાર્તાઓ પ્રત્યે અભિરૂચિ હતી અને પરિણામે "સુંદરી-સુબોધ"મા તેમણે સારી અને સદ્બોધપ્રેરક વાર્તાઓ લખી આ વાર્તાઓનો સંગ્રહ ટુંક સમયમા ગુજરાતને ચરણે ધરવામા આવશે ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યરસિકોને પ્રમિલાબ્હેનનો લેખિનીનો સારો ખ્યાલ આવશે. પતિના સાહિત્યમર્મમા ઓતપ્રોત રહેવા છતાય તેઓએ 'વાર્તાલહરી" નામક નવલિકાસંગ્રહ સંપાદિત કર્યો છે આ "વાર્તાલહરી' "સુંદરી સુબોધ"ના ગ્રાહકોને ઉપહાર તરીકે આપવામા આવી હતી શિવુભાઇ બાપુભાઇના ધર્મપત્ની અરવિન્દાબ્હેને આ પુસ્તકના સંપાદન કાર્યમા મારી જેવી મદદ આપી હતી એ વાતની અહી નોંધ લેવી જોઇએ

અસ્વસ્થ તબીયતને અંગે ભોગીન્દ્રરાવ બી એ ની પરીક્ષા આપ્યા વિના અમદાવાદ પાછા ફર્યા તેમના પિતાશ્રીએ અને અન્ય સમ્બધીઓએ તેમની તબીયતને લાધે અભ્યાસ છોડી દેવાનુ ઘણુ દબાણ કર્યું તેમની તબીયત ગંભીર છે એ સમાચાર સાભળતા તેમના મિત્ર રા બ રણજીતરાય અમૃતરાયે એક હૃદયસ્પર્શી પત્ર લખ્યો અને તેમા 'માત્ર પરીક્ષાને ખાતર જ જીવન શા માટે વેડફી દો છો ?" એ મતલબનો પ્રેમભરી વાણીમા પ્રશ્ન પૂછયો સગાવ્હાલાના અને આપ્તજનોના આટલા બધા આગ્રહ છતાય ભોગીન્દ્ર રાવે પોતાનો અભ્યાસ છોડી દેવાની ના પાડી ઈ સ ૧૯૦૨ મા તબીયત સુધર્યા બાદ તેઓ બી૦ એ૦ ની પરીક્ષામા બેઠા પણ નિષ્ફળ નિવડયા

ગાંધી યુગના આગમન પહેલા સરકારી નોકરી પ્રત્યેનો પ્રેમ આજ કરતા વધુ પ્રબળ હતો સરકારી નોકરી સ્વીકારવાથી ભવિ-

ધ્યમાં કંઇ પણ ચિંતાનું કારણ રહેતું નથી અને ચાલાક માણસ યોગ્ય સમયે ઉચ્ચ અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે માટે પોતાના પુત્રે. આગળ અભ્યાસ ન વધારતાં પહેલી તકે સરકારી નોકરી લઇ લેવી એવો ભોગીન્દ્રરાવના વડિલ રતનલાલ દિવેટિઆનો આગ્રહ હતો. એક પિતા પોતાના પુત્ર માટે જેટલી મહેનત કરી શકે તેટલી મહેનત કરી તેમણે બી૦ એ૦ માં નિષ્ફળ નિવડેલા પોતાના પુત્ર માટે કાલોલના મામલતદારની કચેરીમાં નોકરી શોધી કાઢી. છપ્પનીયાના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ દુષ્કાળ પછીનાં આ વર્ષો હતાં. ગામેગામ સરકારી મહેસુલખાતા તરફથી રીલીફ (સંકટ નિવારણ) ફંડો ઉઘડયા હતા અને તે માટે કારકુનોની જરૂર હતી. આમાંની એક નોકરી ભોગીન્દ્રરાવને મળી અને તેઓ સહકુટુંબ કાલોલ ગયા. તે વખતે જાણીતા વિદ્વાન્ શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા કાલોલના મામલતદાર હતા અને તેમના હાથ નીચેની આ નોકરી મળવાથી ભોગીન્દ્રરાવને તેમની સાથે ઘણો ગાઢો સ્નેહસંબંધ જામ્યો. ઇશ્વરકૃપાથી આ સંબંધ ભોગીન્દ્રરાવના જીવનનાં અંત સુધી એવોને એવો રહ્યો. શ્રી૦ નર્મદાશંકર જેવા પ્રથમ પંક્તિના સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીની છાયામાં આવવાથી ભોગીન્દ્રરાવની શરૂઆતની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓને તેમની નિષ્પક્ષપાત સલાહનો લાભ મળ્યો. રીલીફ ફંડ સમેટી લેવામા આવ્યું ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવની આ કામચલાઉ નિમણૂકનો અંત આવ્યો અને પતિપત્ની કાલોલથી અમદાવાદ પાછા આવ્યા. આ નોકરી આઠેક મહિના રહી હતી.

ઇ. સ. ૧૯૦૩ની સાલમા જ્યારે આ પતિપત્નીને ત્યા એક બાળકીનો જન્મ થયો ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવને રાજકોટની હાઇસ્કુલમાં શિક્ષકની જગ્યા મળી અને ભોગીન્દ્રરાવે તે સ્વીકારી. આ બાળકીનું નામ તેઓએ મૃણાલિની પાડયું. રાજકોટની નોકરી પણ આઠ નવ મહિનાની ટુંક મુદતમાં તેમણે છોડી. તેમનું મન તો પોતાનો અભ્યાસ અધૂરો રહ્યો હતો તે પૂરો કરવામાં જ હતુ. સંજોગો

પ્રતિકૂળ હતા પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવનો સ્વભાવ એવો હતો કે જે પ્રતિકૂળ સંજોગોની સામે સારી ટક્કર ઝીલી શકે ઈ સ ૧૯૦૪મા તેઓને ધોલેરામા કસ્ટમ ખાતામા સરકારી નોકરી મળી અહીં સખત નોકરી કરવી પડતી હતી તે છતાય રાતના તેમણે બી એ ની પરીક્ષા માટેનો અભ્યાસ તો ચાલુ રાખ્યો હતો "મધુ-સમાજ"ના બે ક્રૉનેજીવન સભ્યોએ—રા શિવુભાઇ અને રા શંકરરાયે—જ્યારે પોતાનો અભ્યાસ અધુરો રહેવા દીધો ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવ બી એ ની ડીગ્રી લેવા માટે તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા તે વખતે બી એ અને એમ એ, આજના જમાનાની માફક, ઠેરઠેર નજરે પડતા નહોતા બી એ થવુ એ એક બહુમાન ગણાતુ ભોગીન્દ્રરાવે અનેક રાત્રિઓ અભ્યાસમા ગાળી અને અંતે તેમના પ્રયત્નો યશસ્વી નીવડ્યા ૧૯૦૫ની સાલમા તેઓ પંજાબ યુનીવર્સીટીની બી એ ની પરીક્ષામા સફળ થયા

તે સમયે મુબઈ યુનીવર્સીટીનો અભ્યાસક્રમ બીજી યુનીવર્સીટીઓ કરતા પ્રમાણમા અઘરો હતો પરિણામે ગુજરાતના ઘણા યુવકો મુબઈમા નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત કરી અન્ય યુનીવર્સીટીઓની પરીક્ષામા બેસતા અને વિજય મેળવતા આ અન્ય યુનીવર્સીટીઓની ટર્મ રાખવાનુ આવશ્યક ન હોવાથી આપણા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ ઘેર બેઠા અભ્યાસ કરી પરીક્ષા આપવા જતા આ રીતે ભોગીન્દ્રરાવના વડિલ મધુ માર્તંડરાવ તેમજ તેમના મિત્ર રા શિવુભાઇ અલ્હાબાદ યુનીવર્સીટીના મેટ્રીક્યુલેટ્સ હતા પંજાબ યુનીવર્સીટીની બી એ ની પરીક્ષા સહેલાઇથી પાસ કરી શકાશે એવી મિત્રોની સલાહ મળવાથી ભોગીન્દ્રરાવે એ માટે તૈયારી કરી અને ૧૯૦૫મા લાહોર જઇને એ પરીક્ષામા વિજયી નીવડ્યા યુવાન ભોગીન્દ્રરાવને આનાથી ઘણો સંતોષ થયો અનેક વિકટ પરિસ્થિતિઓમાથી પસાર થવા છતા તેમણે પોતાનુ ધ્યેય લક્ષ બહાર નહોતું કર્યું અને બી એ ની પરીક્ષા પસાર કરી ત્યારે જ તેમને નિરાત વળી હવે સાહિત્યજીવનમા

બહુ સારી રીતે ભાગ લઇ શકાશે એ વિચારથી તેમને સ્વાભાવિક હર્ષ થયો. આટઆટલે વર્ષે પોતાના ધ્યેયને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેમણે હવે ભવિષ્યના કાર્યક્રમની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

આ પરીક્ષા આપવા ભોગીન્દ્રરાવ લાહોર ગયા ત્યાં તેમના મળતાવડા સ્વભાવને લીધે એક સજ્જનની મૈત્રી પ્રાપ્ત થઇ અને તે તેમના આખાએ જીવનભર નભી. આ ગૃહસ્થ તે શ્રીયુત બાલકરામ, આઇ. સી. એસ. વળતે વર્ષે તેઓ પદ્દિદાન વખતે લાહોર ગયા ત્યારે બાલકરામને ત્યાંજ ઉતર્યા હતા એ વાત આ બન્નેનો અન્યોન્ય માટે સ્નેહ કેટલો દૃઢીભૂત થયો હતો તેની સાક્ષી આપશે. શ્રી બાલકરામ તેમને વારંવાર પત્રો લખતા. આ સંબંધને લીધે ભોગીન્દ્રરાવને એક સીવીલીયનના જીવનની બહુજ પાસેથી ઝાંખી કરવાની તક મળી. તેમની ચાલાક ગ્રહણશક્તિએ સીવીલીયનના જીવનના મર્મ દૃષ્યો જોયા અને આદર્શ સીવીલીયન પોતાના દેશને કેટલો ઉપયોગી થઇ પડવાનો સંભવ છે એ કલ્પનાની પ્રતીતિ કરી તેમણે પોતાની બે ત્રણ નવલકથાઓમા—ખાસ કરીને " આસીસ્ટંટ કલેક્ટર " તથા "લગ્નબંધન"મા— પોતાનો સીવીલ સર્વીસ પ્રત્યેનો અનુરાગ બતાવ્યો છે તેના અંકુર શ્રી બાલકરામ સાથેના સંબંધમા શોધીએ તો જરાયે અસ્થાને નહિ ગણાય.

આ દરમ્યાન "બંધુ-સમાજ" ની દરેકે દરેક પ્રવૃત્તિઓમા તેમનો સક્રિય સહકાર ચાલુ હતો 'સુન્દરી-સુબોધ" હવે પગભર થઈ ગયુ હતુ અને તેણે—દરેક દરેક નહિ તો પણ—ઘણાખરા શિક્ષિત ગુજરાતીઓના ઘરમા પ્રવેશ મેળવ્યો હતો. ભોગીન્દ્રરાવ હવે ગ્રેજ્યુએટ થયા હતા અને હાલ તરત તો અમદાવાદ જ એમનું પ્રવૃત્તિ કેન્દ્ર હોવાથી તેમણે "સુંદરી—સુબોધ"નું તંત્ર સંભાળી લીધું બંધુ-સમાજના બંધારણ મુજબ કોઇ પણ વ્યક્તિ પોતાને નામે પત્ર ચલાવે નહિ પણ આખાય સમાજને નામે ચલાવે-પરંતુ "એડીટીંગ સેક્રેટરી" ની ફરજો એક તંત્રીની ફરજો જેટલી જ ગંભીર હતી. તે સમયે

રા. રણજીતરામ વાવાભાઈએ સ્થાપેલી ગુજરાત સાહિત્યસભા પણ સાહિત્યક્ષેત્રમાં પગભર થતી જતી હતી. પરંતુ "બંધુ-સમાજ"નું સ્થાન હજીય અનન્ય હતું. સાક્ષર-જયંતિઓ ઉજવાઈ રહી હતી અને સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના પ્રમુખપદ નીચે પહેલી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની બેઠક પણ સફળતાથી પરિપૂર્ણ થઈ હતી. આવા સંજોગોમાં ભોગીન્દ્રરાવના જાહેરજીવનની શરૂઆત થઈ. સાહિત્ય સભાના જનક રા. રણજીતરામને ભોગીન્દ્રરાવની જાહેરપ્રવૃત્તિઓથી આનંદ થયો. તેઓ ભોગીન્દ્રરાવના મિત્ર હતા અને તેમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતા. રણજીતરામે પોતાના મિત્રને નીચે પ્રમાણેનો અભિનંદન પત્ર પાઠવ્યોઃ—

તા. ૨૦-૪-૧૯૦૬

ભાઈ સાર્જન્ટરાવ,

...તમે ગ્રેજ્યુએટ થયા જાણી આનંદ થયો છે. કવિ પણ ખુશી થયા છે. સભાને પણ તમે ગજાવવા માંડી છે એમ રા. હીરાલાલ ખબર આપે છે : એ જાણી ગર્વાનંદ થયો છે. તમારા હાથમાં "સુબોધ" નવા ઉત્સાહથી ખીલશે એમ આશા રાખું છું.

લી૦ તમારો

રણજીતરામ.

કવિ એટલે શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિ અને "સુબોધ" તે "સુંદરી સુબોધ" પત્ર.

ભોગીન્દ્રરાવ પોતાના મિત્રમંડળમાં "સાર્જન્ટરાવ"ના માનભર્યા સંબોધનથી ઓળખાતા. સમાજના સઘળા સભ્યો તેમને આ નામે સંબોધતા એટલું નહિ પણ ગુજરાતના ઘણા ખરા ઘરોમાં તેઓ સાર્જન્ટરાવ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. આ નામ તેમના મિત્રોએ તેમનો ઉત્સાહ અને નિયમિતતા માટેનો આગ્રહ જોઈ આપ્યું હતું. એક લશ્કરી અમલદાર પોતાના કાર્ય માટે જે સમજબુદ્ધિથી અને ખંતથી

કામ કરાવે તે ગુણો ભોગીન્દ્રરાવમાં પ્રધાનપણે વિકસ્યા હતા એટલે તેમને આ લશ્કરી ઉપનામ મળ્યુ હતું એમ માનવું છે. નિયમિતતા, આજ્ઞા-પાલન અને discipline (નિયમન) એ ભોગીન્દ્રરાવના સર્વ કાર્યોમાં જણાયા વિના રહેતા નહિ. તેમનો સ્વભાવ કાર્યદક્ષ હોવાથી તેઓ બીજા પાસે પણ પોતાના જેટલાજ સેવા-ભાવ અને કાર્યદક્ષતાની આશા રાખતા અને ઘણુંખરૂં એ કાર્ય કરાવવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરતા. આ રીતે તેમને અપાયેલું "સાર્જન્ટરાવ"નું બિરુદ યથાર્થજ નિવડ્યું.

બી. એ. થયા પછી ભોગીન્દ્રરાવનો વિચાર એમ. એ. થવાનો હતો, પરંતુ મુંબઇ યુનીવર્સીટીના રજીસ્ટ્રારને પૂછાવતાં માલમ પડયું કે અન્ય યુનીવર્સીટીઓના બી. એ. ને મુંબઈની એમ. એ. માં બેસવા દેવાની રજા આપવામાં આવતી નથી. આથી તેમણે ન છૂટકે એમ. એ. નો વિચાર માંડી વાળવો પડયો.

ઈ. સ. ૧૯૦૬-૧૯૦૭ ની સાલમા તેમણે એક સામટી અનેક પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી. તેમનો ઉત્સાહ એટલો બધો હતો કે તેમને આ સઘળી પ્રવૃત્તિઓ તરફ જરાયે દુર્લક્ષ્ય કરવુ રૂચતુ નહિ. બી. એ. થયા પછી તેમણે અમદાવાદની નેટિવ હાઇ સ્કુલમાં શિક્ષકનુ સ્થાન સ્વીકાર્યું. અહો તેઓ પોતાના પ્રેમ અને ચાલાકીથી સઘળા વિદ્યાર્થીઓના મન જીતી શક્યા. તેમનો અને તેમના વિદ્યાર્થીઓનો સંબંધ એક શિક્ષક અને શિષ્ય વચ્ચે હોય તે ઉપરાંત ઘણો વધારે હતો. તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને મિત્રો ગણતા અને તેઓ ભવિષ્યના શહેરીઓ થવાના છે એ વિચાર કદીયે ભૂલતા નહિ. આ યુવાન વર્ગને નવીન કેળવણીનાં સર્વ સારા ફળો મળવાથી તેઓ પોતાના દેશનાં ભવિષ્યને ઉજાળશે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી. આ કારણથી તેમણે ખાસ યુવાન વર્ગને માટેજ એક પત્ર કાઢયુ અને તેનું નામ "મેઘનાદ".

"મેઘનાદ"ની નાણાંવિષયક સર્વ વ્યવસ્થા ભોગીન્દ્રરાવ જ કરતા અને એના તંત્રીની જોખમદારીભરી ફરજો પણ તેઓજ એકલે

લેતા અને તેમને સર્વ પ્રકારે ઉત્તેજન આપતા. તેમના હાથ નીચે અભ્યાસ કરતા અનેક વિદ્યાર્થીઓને તેમણે સાહિત્યસેવા અને સમાજસેવાની દીક્ષા આપી હતી. યુવાન લેખકોને તેઓ આગળ પાડતા અને તેમની સાહિત્યસેવાને યોગ્ય માર્ગે વાળતા. આમ ત્રણ ચાર વિદ્યાર્થીઓ સારા લેખકો નીવડ્યા. ગુજરાતના એક સુંદર નવલિકાકાર સ્વ. કાંચનલાલ મહેતા તેમના હાથ નીચે શીખ્યા હતા. તેઓ વારંવાર ભોગીન્દ્રરાવને ત્યાં જતા અને પોતાની સાહિત્યકૃતિઓને, અને ખાસ કરીને કાવ્યોને, તેમની પાસે અભિપ્રાય માટે રજુ કરતા. આ યુવક "મલયાનિલ"ના ઉપનામથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પાછળથી પ્રસિદ્ધ થયા ક્રૂર કુદરતે તેમનું જીવન અકાળે ન ઝડપ્યું હોત તો તેમના કલમમાંથી "ગોવાળણી" અને "પ્રતિમા કે પ્રિયા" જેવી અનેક ઉચ્ચ કોટિની નવલિકાઓ ગુજરાતે પ્રાપ્ત કરી હોત.

આજ સમયમા તેમણે પોતાના તંત્રીપણા નીચે અન્ય બે પત્રો કાઢયા હતા--(૧) "નાગર", (૨) "સુમતિ"—પરંતુ આ બન્ને પત્રો ટુંક સમય જ ચાલ્યા બાદ ભોગીન્દ્રરાવે બંધ કર્યા હતા. "સુંદરી સુબોધ', "મેઘનાદ" અને "નાગર"—એમના તંત્ર હેઠળ ચાલતા આ આ ત્રણેય પત્રોનુ દૃષ્ટિબિંદુ ભિન્નભિન્ન હતુ. આ કારણસર જ તેમણે એકી વખતે ત્રણે પત્રો ચલાવવાનુ સાહસ કર્યું હશે "સુંદરી-સુબોધ" મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો માટેજ હતુ જ્યાર "મેઘનાદ", તેના મુખપૃષ્ઠ પર છાપ્યું હતું તે પ્રમાણે, "વિદ્યાર્થીઓ અને તરૂણવર્ગ માટે પ્રકટ થતુ માસિક" હતુ "નાગર" તેમણે ખાસ કરીને પોતાના જ્ઞાતિબંધુઓના હિતાર્થે કાઢયું હતું.

આમ ભોગીન્દ્રરાવ એક પત્રકારની સાથે સાથે સમાજસુધારક —અને તે પણ પ્રચારલક્ષી સુધારક—બનતા જતા હતા. આમ એમની જીવનની Propagandist (પ્રચારલક્ષી) પ્રવૃત્તિઓના મૂળ ઊંડાં ઉતર્યાં.

આજ અરસામાં તેમણે, "બંધુ-સમાજ" ની નિયમિત અને નિયંત્રિત પ્રવૃત્તિઓમાં ઓતપ્રોત રહેવા છતા, ગુજરાત સાહિત્યસભાના

સેક્રેટરીની જોખમભરી ફરજો સ્વીકારી. ભોગીન્દ્રરાવ અને રણજીતરામના સ્વભાવ અને માનસમાં ઘણુંયે સામ્ય હતું. આ બન્ને સેવાભિલાષી યુવકો ગુજરાત અને દેશની સર્વદેશીય ઉન્નતિના સ્વપ્નો સેવ્યા કરતા હતા અને આ સ્વપ્નાની સિદ્ધિ અર્થે પોતાના જીવનની સર્વ શક્તિ અર્પતા હતા. જે વખતે ગુજરાતમાં સાહિત્યની એકકેય રીતસર સંસ્થા નહોતી ("બંધુ–સમાજ" તો નિયંત્રિત મંડળ હતુ એ ધ્યાન રાખવું જોઇએ), જે કાંઇ પ્રયત્નો થતા હતા તે છૂટાછવાયા અને નિયમ વિનાના હતા, તે વખતે સાહિત્યનું કાર્ય પદ્ધતિસર કરવાને, સાહિત્યનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવાને, ટુંકમાં સાહિત્યના સર્વદેશીય વિકાસને અર્થે, રણજીતરામે "ગુજરાત સાહિત્યસભા" ના ૧૯૦૩ની સાલમાં સ્થાપના કરી હતી. ત્યારબાદ સાક્ષર જયન્તિઓની યોજના પણ એમણે કરી હતી. પરંતુ ત્યાર પછી બીજે જ વર્ષે તેમણે મુમ્બઇમાં નોકરી મળવાથી અમદાવાદ છોડયું; અને તેમના ઉત્સાહી મિત્ર ભોગીન્દ્રરાવે સાહિત્યસભાનું મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું એ વાતથી તેમને ઓછો સંતોષ થયો નહોતો. રણજીતરામ અને ભોગીન્દ્રરાવના જીવનનું મોટામા મોટું સામ્ય તે બન્નેનો નવીન ગુજરાત માટેનો સ્નેહ. નવું ગુજરાત દેશના અન્ય પ્રાંતોની હરોળમાં કેમ ઉભું રહી શકે તે માટે આ બે યુવકોએ કંઈ ઓછા પ્રયત્નો નહોતા કર્યા. રણજીતરામ નોકરી અર્થે મુંબઈ ગયા પણ એમને સંતોષ હતો કે એમની પ્રિય સાહિત્યસભા એમના જેવા જ એક ઉત્સાહી મિત્રના હાથમાં હતી. ભોગીન્દ્રરાવ બી. એ.ની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી રણજીતરામે તેમના પર જે પત્ર લખ્યો તેમાં તેમણે પોતાના મિત્રના ઉત્સાહની યોગ્ય શબ્દોમાં કદર કરી છે. ભોગીન્દ્રરાવે સાહિત્યસભાના સેક્રેટરી તરીકે બે વર્ષ કામ કર્યું. અને જ્યારે તેમને પણ નોકરી અને સમાજસેવાર્થે મુમ્બઇ જવાનું થયું ત્યારે ગુજરાત સાહિત્યસભાએ તેમની સેવાની કદરમાં એક માનપત્ર આપ્યું.

ગુજરાતના આ બે આદર્શ સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓના જીવન અને સ્વ-

ભાવમાં સામ્ય હતું તે પ્રમાણે તેમના અવસાનની અણધારી તીવ્રતા અને કારુણ્યમાં પણ જેવું તેવું સામ્ય નહોતું. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં રણજીતરામનું અકાળ અવસાન થયું અને ત્યાર પછી ચાર મહિનામાં જ ભોગીન્દ્રરાવે પણ આ વિશ્વનો ત્યાગ કર્યો. ગુર્જરીએ એક સામટા બે ઉત્સાહી સેવકો ખોયા. આ તો વિષયાંતર થયો, પરંતુ આ બે યુવકોના જીવન તથા મૃત્યુના સામ્ય સમજવા માટે એ આવશ્યક હતો.

ઇ. સ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૭ સુધીમાં ભોગીન્દ્રરાવનું માનસ જે રીતે ઘડાયું, જે રીતે તેનો સુંદર વિકાસ થયો અને જે રીતે આ વિકાસનાં ફળ આવ્યાં તે સમજવા માટે એમના જીવન પર જે બળોની સામુદાયિક અથવા છુટીછવાયી અસરો હતી તેની સમાલોચના કરવી પડશે.

ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા પચ્ચીસ વર્ષના ઇતિહાસની આપણે શરૂઆતમાં ઝાંખી કરી. આ પચ્ચીસ વર્ષોમાં સારાયે ગુજરાતમાં કેટકેટલા અવનવા ફેરફારો થયા તે પણ આપણે જોયું. વિચાર, આચાર અને સંસ્કારમાં ગુજરાત ઘણું આગળ વધ્યું. મન્થનકાળના સાહિત્યે આ જીવન પર જે અસર કરી, અને એથી ઉત્કટ જીવનના જે પ્રતિબિંબ સાહિત્યે ઝીલ્યાં, તેનાથી વીસમી સદીના ગુજરાતી સમાજ પર આવકારદાયક અસર થઇ. ગોવર્ધનરામના ગ્રંથમણિના ચારે ચાર ભાગ પૂરા થઇ ગયા હતા. યુવાન વર્ગ આ પુસ્તકની સીધી અસર નીચે આવ્યો. અનેક ગુજરાતી યુવકો અને યુવતીઓ સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદ જેવા થવાની ઘેલછામાં પડયાં. સાંસારિક જીવન અને વર્તનમાં પણ "સરસ્વતીચંદ્ર"ની પ્રબળ છાયા તરત દેખાઈ આવી. સ્ત્રીઓની, બાળકીઓની—ભવિષ્યની માતાઓની—સર્વ પ્રકારે ઉન્નતિ કરવી એ શિક્ષિત ગુજરાતી વિચારકના જીવનનું ધ્યેય બન્યું. તત્સમયના સાહિત્ય પર "સરસ્વતીચંદ્ર"ની તો એટલી મહાન્ અસર છે કે તેમાંથી છુટવાને માટે ગુજરાતને વીસ વર્ષ લાગ્યા.

તે સમયે જે જે નવલકથાઓ રચાઈ—" યોગિની, " " મૃદુલા, " "અલક્ષ્યજ્યોતિ," "બાલા," "ઉષાકાન્ત" વિગેરે—તે સર્વમાં "સરસ્વતીચંદ્ર"ની છાયા સ્પષ્ટપણે નજરે પડ્યા વિના રહેતી નથી.

તે સમયનો અન્ય પ્રબળ વાદ તે રાષ્ટ્રવાદ. કોંગ્રેસની બેઠકો પ્રતિવર્ષ મળતી અને રાષ્ટ્રના ઉદ્ધાર માટે અનેક વ્યાખ્યાનો થતા. આજ સમયમાં બંગભંગની હિલચાલથી રાષ્ટ્રભાવના અને અસ્મિતાને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું. ગુજરાતના કૉલેજીયનો તેમજ યુવાન વિચારકો આ રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાંથી છૂટી ન શક્યા. રણજીતરામ અને ભોગીન્દ્રરાવ જેવાઓએ આ સોનેરી તકનો લાભ લઇ ગુજરાતી અસ્મિતાની ભાવનાનો પ્રચાર કરવા માટે જીવનની સેવાઓ અર્પી. રા. કનૈયાલાલ મુન્શી જેવા સ્વપ્નદ્રષ્ટા "મા" ની મુક્તિનાં સ્વપ્ના સેવી રહ્યા. આમ બંગભંગની હિલચાલને લીધે રાષ્ટ્રભાવનાનું જે પ્રબળ મોજું આવ્યુ તેમાંથી ગુજરાતી યુવકવર્ગ બચી ન શક્યો. આના પરિણામ ધાર્યા કરતાંયે સુંદર આવ્યા. હિંદુ–મુસ્લીમ–પારસી–ક્રિશ્ચયન વિગેરે હિંદીઓજ છે એ ભાવનાનો પડઘો સાહિત્યમાં પડવા લાગ્યો.

ત્રીજી નોંધવાલાયક હિલચાલ તે સંસાર સુધારાની. સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઇ અને સ્વ મહીપતરામ રૂપરામે " પ્રાર્થના સમાજ " ની સ્થાપના કરી ત્યારથી સુધારાના મૂળીયાં ઉંડા પેઠાં–બાકી સુધારાનું પ્રથમ બ્યુગલ—રણશીંગડું—તો વીર નર્મદે જ ફુંક્યુ હતું. સંસારની નાની નાની બાબતોમા અનેક સુધારાઓની આવશ્યકતા છે ને હિંદુ વિધવા, હિંદુ લગ્ન વિગેરે વિષયો પર વિચાર કરવાથી તત્કાલીન યુવકને તરત જ માલમ પડયું; અને તે સમાજમાં બંડની ભાવના પ્રેરવા કટિબદ્ધ થયો. "સુંદરી–સુબોધ" જેવા ખાસ સ્ત્રીઓ માટેના જ માસિકો પ્રકટ થયા. સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે સંસ્થાઓ સ્થપાઇ. અને આજની કન્યા આવતી કાલે એક આદર્શ ગૃહિણી અને આદર્શ માતા કેમ બને તે માટે સુધારકોના પ્રયત્નો શરૂ થયા. પુનર્લગ્ન, વિધવાવિવાહ વિગેરે વિષયો પર ઉદ્દામ વિચારો દર્શાવવામાં

lend a more progressive life. He always acted up to his principles."

"સરસ્વતીચંદ્ર"ની જે મહાન્ અસર ભોગીન્દ્રરાવ પર થઇ તે તેમની "મૃદુલા" અને "ઉષાકાન્ત"ના પાને પાને જણાઈ આવે છે આનો અર્થ એમ નથી કે આ નવલકથાઓ 'સરસ્વતીચંદ્ર"ની શૈલી અથવા વસ્તુના અનુકરણ રૂપે રચાઈ હતી પરંતુ સમાજના અગત્યના પ્રશ્નો (problems) જે રીતે તેમણે ચર્ચ્યા છે તેના પરથી સહેલાઈથી માલમ પડશે કે ભોગીન્દ્રરાવ, ગોવર્ધનરામની અસર નીચે કેટલા પ્રમાણમાં આવ્યા છે ગોવર્ધનરામની "સ્નેહમુદ્રા"ના સંસ્કારો પણ તેમની આ કૃતિઓ ઝીલી રહી છે પરંતુ એમની નવલકથાઓ વિષે આગળ સવિસ્તર નોંધ લેવાની હોવાથી આ સર્વ લખાવવાનું અહિં યોગ્ય નહિ લેખાય

રાષ્ટ્રવાદની અસર નીચે ભોગીન્દ્રરાવ કૉલેજજીવનમાંથી જ આવ્યા હતા ઈ સ ૧૯૦૬માં તેઓ રા રા રણછોડરાય અમૃતરાય સાથે કોંગ્રેસના એક અધિવેશનમાં ભાગ લેવા પણ ગયા હતા બંગ ભંગની હિલચાલ સાથે જે સ્વદેશીની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ તેમાંથી ભોગીન્દ્રરાવ જેવાનું સંસ્કારગ્રાહી માનસ વિમુક્ત કેમ રહી શકે? એમના વિચારો Cosmopolitan થયા તેની શરૂઆત આ તેમની રાષ્ટ્રવાદની ભાવનામાં મળી આવશે. પોતાના પુસ્તકોમાં તેઓ હિંદુ મુસલમાન, પારસી વિગેરે સંકુચિત વર્તુલોનો ત્યાગ કરવાનું સૂચવે છે અને હિંદીત્વની ભાવના અપનાવવાનો આગ્રહ કરે છે

અને સમાજસુધારાની હિલચાલ પ્રત્યે તો તેઓને પ્રથમથી જ અભિરૂચિ હતી તેમના માતુશ્રી ડાહીબ્હેન સ્વ૦ ભોળાનાથ સારાભાઈના કુટુંબના હતા એ વાતનું વિસ્મરણ ન થવું જોઇએ પોતે ધર્મ તરફ શંકાની નજરે તો નહોતા જોતા જ, પરંતુ ધર્મને સમાજ-સુધારાના કાર્યમાં અંતરાય નાખવાનો જરાય અધિકાર નથી એવો

તેમનો દૃઢ મત હતો. "સુંદરી-સુબોધ"ની સ્થાપના પછી સ્ત્રી-જીવનનાં પ્રશ્નોને તેમણે પ્રાધાન્ય આપવા માંડ્યું અને પરિણામ હિંદુ ગૃહજીવનનાં સર્વે—નાના તેમજ મોટા—પ્રશ્નોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો. સમાજની આપખુદીથી કરમાઈ જતાં અનેક જીવનોને જોઇ તેમણે પોતાના કાર્યદ્વારા અને પુસ્તકોદ્વારા હિંદુ સંસારને ઉચ્ચ ભાવનાઓ આપવાનો સક્રમ નિશ્ચય કર્યો. આ રીતે તેમની નવલ કથાઓ તેમના હાથમાં એક શસ્ત્ર તરીકે ખપ આવી. તેઓ સમાજ પર વખત આવે પ્રહારો કરતા, પરંતુ આ પ્રહારોમાં કટુતા તો નહોતી જ. પોતે પણ એ હિંદુ સમાજના જ છે એ વાત તેઓ વિસરતા નહિ. એમણે જે જે ટીકાઓ કરી છે તે સમભાવથી અને સમાજને ઉચ્ચ કોટિએ લઈ જવાના શુભ આશયથી જ.

ઈ. સ. ૧૯૦૭ની સાલથી એમની નવલકથાકાર તરીકેની શુભ કારકીર્દિ શરૂ થઇ. આ વર્ષમાં એમની પ્રથમ નવલકથા "મૃદુલા" બંધુ-સમાજના મુખપત્ર "સુંદરી સુબોધ"ની ભેટ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ. સમાજના કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નોને મધ્યબિંદુ તરીકે સ્વીકારી ગુજરાતી સંસારના જે સુંદર ચિત્રોનું નિરૂપણ આ વાર્તામાં કરવામાં આવ્યુ હતુ તેને લીધે "મૃદુલા" સાધારણ જનસમાજનો તેમ જ સાક્ષરોનો સારો આવકાર મેળવી શકી. એક ઉગતા લેખકની સૌથી પ્રથમ કૃતિને આવો સરસ આવકાર મળે તે કંઈ ઓછું ઉત્તેજનપાત્ર ન ગણાય—અને તે પણ ખાસ કરીને પ્રચારકાર્ય અને જાહેરખબર વિનાના તે સમયમાં. "મૃદુલા"ના સ્ત્રીપાત્રો તે સમયની ગુજરાતણોના સુંદર નમુનાઓ ગણી શકાય. બીજે જ વર્ષે, ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં, એમની બીજી નવલકથા "ઉષાકાન્ત" અમદાવાદનાં "ગુજરાતી પંચ"ની ભેટ તરીકે બહાર પડી. આ નવલકથા વસ્તુ તેમજ કલા-વિધાનમાં "મૃદુલા"ને પણ ટપી જાય એવી નીવડી. આપણા સમાજના જે પ્રશ્નો એમાં ચર્ચવામાં આવ્યા હતા તે પ્રશ્નો હજીય એટલા અગત્યના છે.

આમ ૧૯૦૬ થી ૧૯૦૮ નો સમય ભોગીન્દ્રરાવે વિદ્યુતવેગી પ્રવૃત્તિઓમા કાઢયો ઉષાકાન્ત 'મા બાળજીવનના અને સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નોની જે ઝીણવટથી સમીક્ષા કરવામા આવી હતી તેનાથી ગુજરાતના બે અગ્રગણ્ય વિચારકો ઘણા આકર્ષાયા અને તેમને આ પુસ્તકના લેખક માટે માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઇ તેમને એમ લાગ્યુ કે આ યુવાન્ લેખક અને સમાજસેવક માત્ર અમદાવાદની એકાદેક શાળામા શિક્ષક તરીકે પોતાનુ જીવન ખર્ચી નાખે તેના કરતા સ્ત્રીઓની સેવા કરતી એકાદ સસ્થામા પોતાની શકિત તથા સેવા ભિનાષાનો ઉપયોગ કરે તો સમગ્ર ગુજરાતને અનહદ લાભ થાય આ વિચારકો તે શ્રી દયારામ ગીડુમલ અને શ્રી મલબારી આ ઉપરાન ' ઉષાકાન્ત મા વિજ્ઞાનના જે પ્રશ્નો છણવામા આવ્યા હતા તેનાથી ગુજરાતના પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી સ્વ ત્રિભુવનદાસ ગજ્જરે પણ આ યુવકની સમાજસેવા માટેની ઉપયોગિતા જોઇ લીધી પરિણામે આ ત્રણ સદ્ગૃહસ્થોએ ભોગીન્દ્રરાવને મુમબઇની સેવા સદન ના સેક્રેટરી તરીકે લેવાની સૂચના કરી અમદાવાદમા રહેતા કરતા મુમબઇ જવાથી પોતાથી ભવિષ્યમા સમાજસેવા તેમજ સાહિત્યસેવા કરવાની સારી તકો પ્રાપ્ત કરી શકાશે એ વિચાર તો ભોગીન્દ્રરાવને દીર્ઘ સમય થયા આવ્યા કરતો હતો પરતુ અમદાવાદમા તેમને હસ્તક ચાલતી અનેક પ્રવૃત્તિઓ જે હવે પગભેર થઈ હતી તનો ત્યાગ કરીને જવુ સલાહભર્યું કે નહિ તેનો વિચાર એ કરી શકયા નહોતા અને કેમ જાણે કે તેમને પોતાનો અતિમ નિર્ણય સત્વર કરી લેવાની તક આપવામા આવી હોય તેમ આ વખતે એક બીજો અગત્યનો બનાવ બન્યો આ સમયે તેમના હિતેચ્છુ વડિલ શ્રી નર્મદાશકર દેવશકર મહેતા અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટીના ચીફ ઑફીસર (વડા અધિકારી)ના હોદ્દાએ હતા જે સમયે તેમની સેવા માટે શ્રી દયારામ શ્રી મલબારી અને શ્રી ગજ્જરે માગણી કરી તે સમયે શ્રી નર્મદાશકર મહેતાના હાથ નીચે મ્યુનીસીપાલીટીમા હેડ કલાર્ક

(વડા કારકુન)ની જગ્યા ખાલી પડી હતી. ભોગીન્દ્રરાવ ગ્રેજ્યુએટ હોઇ આ સ્થાનને માટે સર્વ રીતે લાયક હતા, અને શ્રી. નર્મદાશંકરે આ સ્થાનને માટે ભોગીન્દ્રરાવને તક આપી. આમ બે સારી માગણીઓથી ઘેરાયેલા ભોગીન્દ્રરાવે તરતજ પોતાનો નિર્ણય કરી લીધો. મુંબઇ જવાથી અને "સેવા સદન" જેવી સ્ત્રીઓ તથા સમાજની સર્વ રીતે સેવા કરતી સંસ્થામાં જોડાવાથી તેમના સેવાભાવી અને સુધારક જીવનને નવી કાર્યદિશા મળશે એ વિચાર પર આવતાં તેમને વાર લાગી નહિ. પરિણામે તેઓ તા. ૧ લી ઑક્ટોબર ૧૯૦૮ ના દિવસે મુંબાઈ ગયા અને મુંબઈ જવાની સાથે તેમની કલમમાંથી નવલકથાઓનો જે વિપુલ પરિપાક ગુજરાતને પ્રાપ્ત થવાનો હતો તેના મંડાણ થઇ ચૂક્યા.

ઇ. સ. ૧૯૦૧ની સાલમા ભોગીન્દ્રરાવ મુંબઇથી અમદાવાદ આવ્યા હતા; ૧૯૦૮માં તેઓ સેવાભાવનાને સિદ્ધ કરવા પુનઃ મુંબઇ જતા હતા. આ આઠ વર્ષમા તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓનો અને સમાજસેવાનો કેવી રીતે વિકાસ થયો તે આપણે જોયુ. ૧૯૦૧માં મુંબઇથી નિરાશ થઇને આવેલો યુવક આજે ૧૯૦૮મા પોતાના જીવનકાર્યની સિદ્ધિ અર્થે મુંબઇ પાછો ફરતો હતો આ આઠ વર્ષોમા તેનુ જીવન સુંદર રીતે ઘડાયું, માનસ સર્વ રીતે વિકસ્યુ અને ભવિષ્યની મહાન્ સેવાઓને માટે સર્વ પ્રકારે લાયક બન્યુ.

——: :——

પ્રકરણ પાંચમું

સિદ્ધિ અને અવસાન

અમદાવાદની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સંકેલીને ભોગીન્દ્રરાવ ઇ. સ. ૧૯૦૮માં મુંબઇ આવ્યા અને "સેવાસદન"માં આખા વખતના સેક્રેટરી તરીકે જોડાયા. શ્રી. દયારામ ગીડુમલ, શ્રી. ત્રિભુવનદાસ ગજ્જર અને શ્રી. મલબારી તે સમયે "સેવા-સદન"ના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ તરીકે હતા. "સેવા-સદન" ગુજરાતી તેમજ અન્ય કોમોની સ્ત્રીઓમાં એક આદર્શ સંસ્થા તરીકે જાણીતુ થયું હતું. તેની ઑફીસ ગીરગામ બેક રોડ પર, મહાર-બાવડી પોલીસ ચોકીની બાજુમાં, અમરેલી હાઉસમાં હતી. હજી આજેય આ જ મકાનમાં ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળની ઑફીસ છે.

તે સમયે સ્ત્રીઓને માટે કાર્ય કરનારી અને સ્ત્રીઓનાં પ્રશ્નો-નેજ અપનાવી લેનારી સંસ્થાઓ આજના જેટલી નહોતી. સ્ત્રી-કેળવણી અને સ્ત્રી-ઉન્નતિના પ્રશ્નો તે વખતના યુવકો અને વિચારકોને મુંઝવી રહ્યા હતા : અને આ પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરો તથા મુંબઇમાં સ્ત્રીઓની સેવાર્થે જ સંસ્થાઓ નીકળી રહી હતી. આમ ઠેરઠેર સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે તનતોડ પ્રયત્નો થઇ રહ્યા હતા. અમદાવાદમાં ભોગીન્દ્રરાવ અને તેમના મિત્રોએ "સુંદરી-સુબોધ" થી સારાય ગુર્જર વનિતાવૃંદની સેવા કરવાની શુભ શરૂઆત કરી હતી તેના સુંદર ફળો નિપજ્યાં હતાં. પરિણામે ઇસુના વીસમા સૈકાની

શરૂઆતના વર્ષોમાં જે મહાપ્રશ્નો કલ્પવામા જ આવી રહ્યા હતા તે હવે વ્યવહારમાં મૂકાતાં જતા હતા. ઓગણીસમી સદીનાં અંતભાગમાં સ્ત્રી-બાળકોની ઉન્નતિ માટેની વ્યવહારિક પ્રવૃત્તિઓ નહિ જેવી હતી : નવા સૈકાની શરૂઆતમાં "સુંદરી સુબોધ" અને તેની પ્રથમ ભેટ 'યોગિની" પ્રકટ થયા તે વખતે સ્ત્રી-બાળકોના પ્રશ્નો અગત્યના ગણાવા માંડયા હતા. પરંતુ આઠ નવ વર્ષનાં ટુંકા ગાળામાં વસ્તુસ્થિતિમાં ખાસ નોંધવાલાયક પરિવર્તન થયું હતું. હિંદી સંસારસુધારા સમાજને અંગે તથા અન્ય કોમોના સમારંભોની સાથે સાથે સ્ત્રીઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવતી મહિલા પરિષદો ભરાવાની શરૂઆત ક્યારનીય થઇ ચૂકી હતી. મુંબઇનું "સેવા-સદન" તેમજ અમદાવાદ અને સુરતના વનિતાવિશ્રામની સુવ્યવસ્થિત સંસ્થાઓ સ્ત્રી ઉન્નતિમાં સુંદર અને સક્રિય ફાળો આપી રહી હતી. સ્ત્રીઓ માટેના ખાસ વાચનાલયો તથા પુસ્તકાલયો ઠેરઠેર દેખાતા હતા. સ્ત્રીઓ માટેના ખાસ પ્રસુતિગૃહો અને ઔષધાલયોની સ્થાપના પણ થઇ ચૂકી હતી.

ભોગીન્દ્રરાવની સેવાભાવના અને કાર્યદક્ષતાનો "સેવા-સદન"માં પૂરેપૂરો વિકાસ થયો. ભોગીન્દ્રરાવના સંસ્કારી માનસ પર સ્ત્રી-જીવનના મહાપ્રશ્નોએ ઉંડી અસર કરી હતી. હવે આ તકે પોતાના ઉચ્ચ વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું હતુ તે તેઓ બરાબર સમજતા. પરિણામે તેમણે પોતાની સર્વ કાર્યશક્તિ અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ "સેવા-સદન" ને વિકસાવવામા ગાળ્યો. જે હિંદુ બ્હેનો "સેવા-સદન" નો લાભ લેતા તેમની સાથે ભોગીન્દ્રરાવ સ્ત્રી-જીવનનાં અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા એટલું જ નહિ પણ દુઃખી અને સમાજથી અનેક રીતે હિણાયેલી ભગિનીઓને તેઓ આશ્વાસનરૂપ હતા. ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૦ સુધી તેઓ "સેવા-સદન"ના સેક્રેટરી તરીકે રહ્યા તે દરમ્યાન તેમણે સ્ત્રીસમાજના લાભની અનેક યોજનાઓ ઘડી અમલમાં મૂકી. પોતાના એકનિષ્ઠ કાર્યથી તેઓ શ્રી. ગજ્જર આદિ

-મુરબ્બીઓને સંપૂર્ણ રીતે સતોષી શક્યા એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના -સદ્‌ભાવ અને સચ્ચરિત્રથી અનેક ભગિનીઓનો અનુરાગ મેળવી -શક્યા. "સમાજસેવાના અનેક પ્રદેશો ઉપર સ્વયંભૂ અનુરાગથી પ્રેરિત -હોવાથી" ભોગીન્દ્રરાવ પોતાના કર્તવ્યમાં સદાય તન્મય રહેતા. "સેવા--સદન"ને આવા ઉત્સાહી મંત્રીની સેવાથી જે ફાયદો થયો તે તો "સેવા-સદન"નો ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર સારી રીતે લખી શકશે. પોતે ગ્રેજ્યુએટ થયા તે પહેલાથી જ તેમને સ્ત્રી જીવનને સ્પર્શતાં પ્રશ્નોનો અભ્યાસ હતો. "સુંદરી સુબોધ"ની સ્થાપના બાદ આ અભ્યાસ વધ્યો (જેના સુંદર પરિણામો આપણે "મૃદુલા" તથા "ઉષાકાન્ત"ના સ્ત્રીપાત્રાલેખનમાં જોઈ શકીએ છીએ) અને "સેવા સદન"ના મંત્રીસ્થાને નિમાયા પછી સ્ત્રી-જીવનની દરેકે દરેક સમસ્યાઓનો તેમને પૂરેપૂરો અનુભવ મળ્યો અને તેઓની સમાજની સેવા કરવા માટેની શક્તિ પણ વધી. જેમ 'સેવા-સદન"ને આ ઉત્સાહી મંત્રીથી અનેક લાભો થયા તેમ ભોગીન્દ્રરાવને પણ "સેવા-સદન" સાથેના સંબંધથી ઘણા લાભો થયા. પ્રથમ તો તેઓ સ્ત્રી-જીવનના વિકટ પ્રશ્નો તેમનાં યોગ્ય સ્વરૂપમાં સમજતા શીખ્યા : બીજું પોતાની ભવિષ્યની વાર્તાઓ માટે—સ્ત્રીપાત્રોના તાદશ્ય નિરૂપણ માટે—સ્ત્રીજીવનનો જે પરિચય જોઇએ તે તેમને મળ્યો અને ત્રીજું તેમને સ્ત્રી-જીવનમાં રસ લેતા અને સ્ત્રીઓઓની ઉન્નતિ અર્થે જ જીવન ગાળનાર અનેક સદ્‌ગૃહસ્થો અને સન્નારીઓનો નિકટ પરિ-ચય થયો.

ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળના પ્રસિદ્ધ સંસ્થાપક શ્રીમતી જમના-બ્હેન નગીનદાસ સક્કર્ઈના પરિચયમાં ભોગીન્દ્રરાવ આવી રીતે આવ્યા હતા : શ્રી. ભવાનીદાસ નારણદાસ મોતીવાળા સાથે પણ પરિચય આવી રીતે જ થયો હતો. આ બન્ને—શ્રીમતી જમનાબ્હેન સક્કર્ઈ અને શ્રી. મોતીવાળા—ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળના પ્રાણરૂપ

હતા. તેમના દ્વારા ભોગીન્દ્રરાવને ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળની સેવા કરવાનો સુયોગ પણ પ્રાપ્ત થયો. "સેવા-સદન"ના પોતાના અધિકારની રૂએ ઉત્પન્ન થતી ફરજો ઉપરાંત પણ ભોગીન્દ્રરાવ સ્ત્રી-મંડળ જેવી સંસ્થાના કાર્યમાં ઉલટભેર ભાગ લેતા. તેઓએ ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળના સભાસદ બ્હેનો સમક્ષ ઈ. સ. ૧૯૧૦ની સાલમાં "સરસ્વતીચંદ્રના સ્ત્રીપાત્રો" એ વિષય પર વિદ્વત્તાપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતુ. આમ તેઓ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના દરેકે દરેક કાર્યમાં હોંશભેર ભાગ લેતા.

ઈ. સ. ૧૯૦૮થી ઇ. સ. ૧૯૧૦ની સાલ સુધી ભોગીન્દ્રરાવ "સેવા-સદન"ના સેક્રેટરી તરીકે રહ્યા. ત્યારપછી—૧૯૧૦માં—કેટલાક સંજોગો એવા ઉપસ્થિત થયા કે જેથી ભોગીન્દ્રરાવને એ સસ્થા છોડવી પડી. આ સંજોગોના ઇતિહાસમા જવાથી આપણી સાર્વજનિક સંસ્થાઓનાં કેટલાક છિદ્રો સહેલાઇથી શોધી શકાય—કે જેને લીધે ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓને આવી સંસ્થાઓ સાથેનો સંબંધ ન છૂટકે છોડવો પડે છે—પરંતુ આ સંજોગો સાથે આપણને હાલ જરાયે નિસ્બત નથી. એટલું કહેવુ જોઇએ કે એમા ગેરફાયદો થયો હોય તો નહિ કે ભોગીન્દ્રરાવને પણ સંસ્થાને. ભોગીન્દ્રરાવના અંગત મિત્ર શ્રીયુત ચન્દ્રશંકર પંડયા આ પ્રસંગ માટે જે શબ્દો લખે છે તે નોંધવાલાયક હોઇ અત્રે તેનો ઉલ્લેખ અસ્થાને નહિ ગણાય.

"......આપણી સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં વારંવાર થાય છે એવા કેટલાક અગમ્ય સંયોગોથી તેમણે તે સસ્થા છોડી. ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીઓના લાભના દૃષ્ટિબિંદુથી ખાસ કરીને અને સેવાસદનની સસ્થાના હિતની સામાન્ય દૃષ્ટિથી પણ તેમના જેવા જાત સમાજસેવકના જવાથી સંસ્થાને ઘણું નુકશાન પહોંચ્યુ હોવું જોઇએ. બેશક, આવી હાનિઓના કાંઇ માપ થઇ શકતાં નથી; પરંતુ જેઓને તેમના હૃદયનો પરિચય હોય તેમને તો

એમ લાગ્યા વગર નહિ રહ્યું હોય કે ભોગીન્દ્રરાવ જેવા ઉત્સાહી સમાજસેવકને ગુમાવવામાં સેવાસમાજના કાર્યકર્તાઓએ જેવી તેવી ભૂલ કરી ન હતી *

આ બે વર્ષો એમણે મુંબઈમાં જ ગાળ્યાં અહીં તેમનું વાચન ઘણું વધ્યું અને સાથે સાથે પાશ્ચાત્ય લેખકોનો તેમનો અભ્યાસ પણ પ્રબળ થતો ગયો આ સમયમાં જ તેઓએ મહાન્ રશિયન વિચારક કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉયના લગભગ ઘણાં ખરાં પુસ્તકો વાંચી નાખ્યાં અને આ વાચને તેમના જીવન અને માનસ પર દૃઢ છાપ પાડી તેમનું સાહિત્યજીવન પણ આ વાચનને લીધે ટૉલ્સ્ટૉયમય બન્યું કૉલેજ જીવનમાં ટેનીસન અને હેમર્ટનની જે અસર થઈ હતી તેના કરતાંય વધુ પ્રબળ અસર આ સમયે ટૉલ્સ્ટૉયની થઈ ૧૯૧૦ની આસપાસ તેમણે ટૉલ્સ્ટૉયનો તેના લખાણો દ્વારા જેટલો પરિચય મેળવાય તેટલો મેળવી લીધો પરિણામે તેમની પાછળની ઘણી નવલકથાઓ પર ટૉલ્સ્ટૉયના પુસ્તકોની સ્પષ્ટ અસર જણાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી આજ સમયમાં તેમના જીવન પર બીજા એક પાશ્ચાત્ય લેખકની અસર થઈ તે રાલ્ફ વૉલ્ડો ટ્રાઈન ટ્રાઇનના ગંભીર વિચારો અને સુલિખિત ભાષાથી એ સ્વાભાવિક તેને ગુજરાતીમાં મુકવા લલચાયા પરિણામે શ્રી ભવાનીદાસ નારણદાસ મોતીવાળાના પ્રોત્સાહનથી ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળે રાજમાર્ગનો મુસાફર ઈ સ ૧૯૧૦ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં પ્રકટ કરી આ નાની સરખી ગ્રંથિકામાં ટ્રાઇનના જીવનવિષયક સૂત્રો છે અને તેના પર સરળ અને સાદી ગુજરાતી ભાષામાં મનનીય વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે કે જેથી ગુજરાતી બ્હેનો એનો વિશેષ પ્રમાણમાં લાભ લઈ શકે પાશ્ચાત્ય વિચારકની પ્રબળ અસર નીચે લખાયેલી આ પુસ્તિકા ભોગીન્દ્રરાવના તે સમયના વાચન અને મનન પર સુંદર પ્રકાશ પાડે છે હવે તેમનું જીવન

* સમાલોચક જુલઈ ૧૯૧૮

ગંભીર બનતું જતું હતું અને જીવનના અનેક ગાધારણ કૃત્યોમાંથી તેઓ ઊંડો બોધ તથા અનુભવ તારવતા શીખ્યા હતા. આ કથનનાં એક નિદર્શન તરીકે એમણે ગુજરાતીમાં ઉતારેલા હાર્ડીના નીચેના વાક્યો યોગ્ય લેખાશેઃ--

"એક ડોલ બીજી ડોલને કુવામાં જતાં કહે છે કે 'તું કેમ દિલગીર છે?' બીજીએ ઉત્તર વાળ્યોઃ 'આપણા જીવનનો વિચાર કરતાં ગ્લાનિ થાય છે, વારે વારે ભરાઇએ છતાં આખરે ખાલી જ થઇએ છીએ!' પહેલી ડોલે કહ્યુંઃ 'એવો વિચાર શા માટે લાવવો? આપણે ખાલી જઇએ છીએ પણ ભરાઇને આવીએ છીએ, એ દ્રષ્ટિએ વિચાર કર અને મારી પેઠે તું પણ આનંદમા રહીશ.'"

આમ "આપણે ખાલી જઇએ છીએ પણ ભરાઇને આવીએ છીએ" એ સૂત્ર ભોગીન્દ્રરાવના જીવનનું મધ્યબિંદુ બન્યું. આથી અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે તેમણે "સેવા સદન" છોડ્યુ તેથી ગ્લાનિ તો થઇ પરંતુ આઘાત તો ન જ પહોંચ્યો. તેમના અંગત મિત્રો અને "સેવા–સદન"ના કાર્યકર્તાઓ તેમના એકનિષ્ઠ પ્રયત્નથી સંતોષ પામ્યા હતા એ જ વિચાર તેમને આનંદ આપવા બસ હતો.

"સેવા–સદન" છોડયા પછી શુ કરવું? ભોગીન્દ્રરાવ જેવા ઉત્સાહી વિચારક આ પ્રશ્નથી ન મુંઝાયા તેમના જેવી નિસ્વાર્થી વ્યક્તિઓ માટે સેવાના અનેક ક્ષેત્રો ખુલ્લા હતા. "અમે નહોતું કહ્યું કે તમે અમદાવાદ છોડીને ન જાઓ?" "શા માટે સારા પગારની હેડ ક્લાર્કની નોકરી છોડી મુંબઇ ગયા હશો!" વિગેરે વિગેરે મતલબના પત્રો તેમના અમદાવાદના મિત્રોએ લખ્યા, પરંતુ આવા ઠપકાઓથી ભોગીન્દ્રરાવ જરાયે મુંઝાયા નહિં. તે તો પોતાના જીવનધ્યેયને દ્રઢતાથી વળગી રહ્યા. આ પ્રસંગ કંઇ તેમના જીવનમાં પહેલો અંતરાય નહોતો. નવ વર્ષ પહેલાં ગ્રેજ્યુએટ થવાને માટે

ભગીરથ પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા ત્યારે પણ દુનિયાના ડાહ્યા મિત્રોએ તેમને અનેકાનેક સલાહો આપી હતી તે વખતે પણ તેમણે આ સલાહો બાજુએ મૂકી પોતાના કર્તવ્યપથે પ્રયાણ કરવાનુ ચાલુ રાખ્યુ હતુ આ વખતે પણ તેઓ કર્તવ્યપથથી જરાયે ખસ્યા નહિ તેમણે પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો

તેઓ પોતાના અતિપ્રિય વ્યવસાયમા પુન જોડાયા અને આ વ્યવસાય તે શિક્ષકનો બાબુ પન્નાલાલ જૈન હાઇસ્કુલના કાર્યકર્તાઓએ ભોગીન્દ્રરાવને તરત ઝડપી લીધા અને પુન એક વાર ભોગીન્દ્રરાવ શિક્ષક બન્યા—અને જીવનના અત સુધી આ ઉચ્ચ વ્યવસાયને એકનિષ્ઠાથી વળગી રહ્યા શાળામા તેઓ સસ્કૃત અને ઇતિહાસના વિષયો શીખવતા

આજ અરસામા તેઓ મુબઇનું ધાધલીયુ વાતાવરણ છોડી સાતાક્રુઝના શાત વાતાવરણમા રહેવા ગયા અને "વિલર-વિલા" ભોગીન્દ્રરાવના જીવન અને કાર્ય સાથે સકળાયો હજી ય સાતાક્રુઝના રહે વાસીઓ—ગુજરાતના ઘણા ખરા વાચકો—"વિલર વિલા" એટલે ભોગીન્દ્રરાવનુ નિવાસસ્થાન એ વિસર્યા નથી આજે ભોગીન્દ્રરાવના અવસાનને સત્તર સત્તર વર્ષો વીત્યા તે છતા ય ઘોડબદર રોડ ઉપર આવેલો આ બગલો સાહિત્યરસિક જનતાને એક શાત સાહિત્યસેવકના જીવન અને કાર્યની યાદ આપે છે તેમણે ધાધલીયુ વાતાવરણ છોડયુ તે છતા ય જીવન તો "ધાધલીયુ" જ રહ્યુ ધાધલીયુ એટલે અનેક પ્રવૃત્તિમય. "વિલર-વિલા"મા રહીને તેઓએ જે પ્રવૃત્તિઓની હારમાળા શરૂ કરી તેનાથી તેમના મનને કર્તવ્ય બજાવ્યાનો સતોષ મળ્યો, પરતુ જીવએ તેટલી શાતિ ન મળી—કારણ કે આ અરસામા તેઓએ વિદ્યુતવેગી ઝડપથી વાર્તાઓ અને લેખો લખવાની શરૂઆત કરી ગુજરાત અને બૃહદ્ ગુજરાતમા તેઓ પોતાના "સુદરી સુબોધ"ના લેખોથી જાણીતા થયા હતા "મૃદુલા" અને 'ઉષા-

કાન્ત " ના પ્રકાશન પછી તેમની એક કુશળ નવલકથાકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠા જામી અને અમદાવાદની અસંખ્ય પ્રવૃત્તિઓ અને સેવાસદનના મંત્રીપદને લીધે તેમની દૃઢ સેવાભાવના પ્રસિદ્ધિ પામી. પરિણામે ગુજરાતના લગભગ દરેકે દરેક પત્રે તેમની પાસેથી લેખો અને વાર્તાઓની માગણી કરી. અનેક સ્ત્રીહિતસાધક સંસ્થાઓએ તેમની પાસેથી સ્ત્રી ઉન્નતિની યોજનાઓ માગી. મુંબઇના અગ્રગણ્ય દૈનિકોએ તેમની પાસેથી ચર્ચાસ્પદ બનાવો પર લેખો માગ્યા ભોગીન્દ્રરાવે આ સઘળાને એક સરખો સંતોષ આપવાને માટે પોતાની લેખન પ્રવૃત્તિને કંઇક અજબ જોમ આપ્યુ અને પરિણામે તેમની કાર્યશક્તિમા તેમના અગત મિત્રોએ પણ કદી ન કલ્પેલો વિકાસ થયો આવી રીતે ભોગીન્દ્રરાવ મુંબઇના તેમજ સમસ્ત ગુજરાતના જાહેરજીવન તેમજ સાહિત્યજીવનમા એક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ તરીકે લેખાવા લાગ્યા.

કોઇ વાચક આ ઉપરથી રખે એમ માની લેવાની ઉતાવળ કરે કે ભોગીન્દ્રરાવે જાહેરજીવનમા ઓતપ્રોત રહી પોતાના ગૃહજીવનને વિસારે પાડ્યુ હતુ ના ભોગીન્દ્રરાવ પોતાના નાનકડા કુટુંબને પણ પોતાની ઉચ્ચ સેવાભાવના અર્પી રહ્યા હતા જાહેરજીવનમા એકાગ્ર થઇને ગૃહજીવનને તેમણે વિસાર્યું હોત તો તેમની લેખિની માંથી ગુજરાતના રસિક ગૃહજીવનના આટલા સુદર અને તાદૃશ ચિત્રો આપણને ભાગ્યેજ મળી શકત પ્રમિલાબ્હેનનો આરામ અને છુટીછવાયી સાહિત્યસેવાને તેમના પતિ તરફથી કંઈ જેવુ તેવુ પ્રોત્સાહન નહોતું મળતુ સાહિત્ય ઉપરાત જનસમાજની ઉન્નતિકારક પ્રવૃત્તિઓમા પણ પ્રમિલાબ્હેન સતત ભાગ લેતા આખા દિવસના થાકયા પાકયા ભોગીન્દ્રરાવ સાજે માતાકુળ આવે ત્યારે મૃણાલિની અને નાના પ્રદ્યોતકુમારનો સહવાસ તેમનો થાક ઉતારી નાખતો પતિપત્ની સાથે બેસીને સસ્કૃત નાટકોમાથી વાચના અને જીવનને

ઉન્નત કરતા. આ કુટુંબનો સ્નેહ આદર્શરૂપ હતો. સ્વ. મટુભાઈ કાંટાવાળાના અભિપ્રાય મુજબ તેમની વાર્તાઓનાં ગૃહજીવનનાં દૃશ્યો તેમનાં પોતાનાં આદર્શ ગૃહજીવનનાં પ્રતિબિંબરૂપે હતા—અને સ્વ. મટુભાઈ એટલે ભોગીન્દ્રરાવના એક ખાસ મિત્ર, સ્નેહી અને શુભેચ્છક. તેમના શબ્દોમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. તેઓએ પોતાના પ્રખ્યાત પત્ર "સાહિત્ય" માં એમની એક નવલકથાનું અવલોકન કરતાં આ મતલબનું યથાર્થ જ લખ્યું છેઃ—

> "જ્યોત્સ્ના, રસિકલાલ અને શીલીપનું ગૃહજીવન નિરખતાં આપણને સ્વાભાવિક પ્રમિલાબ્હેન, ભોગીન્દ્રરાવ અને પ્રદ્યોતનું સુખી કુટુંબ યાદ આવે છે."

ભોગીન્દ્રરાવના અનેક મિત્રો આ વાતની સાક્ષી પૂરશે, કારણકે તેઓમાંના ઘણાખરાઓએ આ સુખી કુટુંબના ગૃહજીવનની ઝાંખી કરી હતી. શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિ, શ્રી હિંમતલાલ અંજારિયા, શ્રી. રણજીતરામ વાવાભાઈ, શ્રી. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, શ્રી જન્મશંકર બુચ (કવિશ્રી "લલિત") વિગેરે અનેક મિત્રો ભોગીન્દ્રરાવના આદર્શ ગૃહજીવનની પ્રશંસા કરતા. આમ ભોગીન્દ્રરાવની સમાજ-સેવાના પાયા ગૃહજીવન પર ચણાયા હતા. કારણ કે ગૃહસેવા વિનાની કહેવાતી બાહ્ય સમાજસેવા માત્ર કૃત્રિમ જ છે. ઘણાય પુરૂષો સમાજમાં મહાન્ અગ્રગણ્ય હોદ્દા છતાં તેમના ગૃહજીવન ગ્લાનિમય જ રહ્યા છે. ભોગીન્દ્રરાવનું ગૃહજીવન એક સુંદર અપવાદ રૂપે ગણી શકાય. શ્રી. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાના શબ્દોમાં કહીએ તોઃ—

> "પતિ તરીકે તેઓ સ્નેહમય, કુંળી કાળજીવાળા અને પોતાના પત્નીને તેમની શક્તિઓના આવિર્ભાવ તથા વિકાસ માટે યથાશક્તિ અનુકૂળતા આપવા ઉત્સુક હતા.........એ દંપતીના સ્નેહમય જીવનનાં કેટલાંક સુંદર સ્વરૂપોનો હું સાક્ષી હોવાથી કહી શકું એમ છું કે એવાં દંપતી ગુજરાતનો ગર્વ છે......

પિતા તરીકે પણ ભોગીન્દ્રરાવ અતિશય વત્સલ હતા એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમના સંતાનો બાળકો—મૃણાલિની અને પ્રદ્યોત—માટે શિક્ષણ મેળવી શકે તે માટે અતિશય ઉત્સુક હતા પતિ-પત્ની અને પુત્ર-પુત્રીનું સુખમય અને સ્નેહમય કુટુંબ જોઈ આંખ ઠરે એવું હતું

માતાકુંઝના વિનર વિના મા—શાંતિકુટિરમાં—રહેતું તેમનું નાનકડું કુટુંબ તો મારા જેવા અનેક સ્નેહભૂખ્યા મિત્રોને વિશ્રાંતિનું અને વિનોદનું સ્થાન હતું " *

"વિલર વિના" મા રહેવા ગયા પછી ભોગીન્દ્રરાવનું જીવન અનંત અને અસ્ખલિત ઉદ્યોગમય બન્યું એ આપણે ઉપર જોયું ભોગીન્દ્રરાવનો સ્વભાવ પણ અવિરત પ્રવૃત્તિઓને આમંત્રતો એમ નાથી શાંત બેસાતું નહોતું એમ કહીએ તો જરાય ખોટું નથી આને લીધે તેમ જ કઈક દરજ્જે અવિરત અને અવિશ્રાંત ઉદ્યોગને લીધે તેમની પ્રકૃતિ અવારનવાર અસ્વસ્થ રહેતી તેમના મિત્રો તેમને ઓછી પ્રવૃત્તિમય જીંદગી ગાળવાની અનેક વિનવણીઓ કરતા પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવના ઉત્સાહી સ્વભાવને શાંત બેસી રહેવું ક્યાંથી રુચે ? એમના એક ખાસ મિત્રના શબ્દોમાં કહીએ તો 'Bhogindrarao personified speed ' (ભોગીન્દ્રરાવ મૂર્તિમંત ઝડપ હતા) તેઓ સમયનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરતા માતાકુંઝથી મુંબઈ જવું હોય તો પણ બરાબર લોકલ ટ્રેનના ટાઇમે જ જતા—પરંતુ ગાડી ભાગ્યે ચૂકતા, અને પછી તેમને માર્ગમાં ટ્રેન પકડવા માટે ઝડપથી ચાલવું પડે અથવા ક્વચિત દોડવું પણ પડે ! આ ઝડપ તેમના જીવનની સાથે કંઈક અજબ રીતે સંગાયેલી હતી.

આટલી બધી પ્રવૃત્તિઓ ઝડપ વિના અશક્ય હતી એ કોઈ પણ મહેનતાઇથી સમજી શકે છે ભોગીન્દ્રરાવ સવારના ચાર સાડા

* "સમાલોચક" —જુલાઇ, ૧૯૧૮

ચારે ઉઠી પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ કરી દેતા. સાડા ચારથી સાડા સાત સુધી તેઓ નિયમિત લખતા અને પછી એકાદ બે વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી શિક્ષણ (ટ્યુશન) આપવા જતા. ટ્યુશન પરથી આવી, ઝડપથી જમી, તેઓ લોકલ પકડવાને માટે દોડતા (આ "દોડતા" શબ્દ જરાયે અત્યારતિક નથી. આ પ્રસંગ પર વાત કરતા શ્રી ન્હાનાલાલ કવિ કહે છે કે "હું એમને હમેશાં કહેતો કે Hasten slowly પણ ભોગીન્દ્રરાવ તો ઝડપમાં માનતા") સાંજના શાળામાંથી ચોપાટી કે મહાલક્ષ્મીના દરિયાકિનારે ફરીને તેઓ ઘેર આવતા અને વાળુ કરીને પોતાના પત્ની અને બાળકો સાથે વિવિધ વિષયો પર વાતાલાપ કરતા. આ વર્ષ દરમ્યાન એમનું સઘળું લખાણ રવિવાર સિવાયના દિવસોએ સવારના સાડા ચારથી સાત સુધી થતું અને રવિવારે તો તેઓ છેક નવ દસ સુધી લખવાનું ચાલુ રાખતા. રવિવારે બપોરે તેઓ જાહેરસભામાં કે અન્ય ઠેકાણે ભાગ લેવાનો હોય ત્યાં જતા. મોડી રાતના તો તે ભાગ્યે જ ઉજાગરા કરીને લેખો લખતા. રાત્રિના જાગરણ કરીને લેખો લખવા કરતાં સવારના પહોરમાં વહેલા ઉઠીને સારી રીતે લેખો લખી શકાય છે એમ તેમનું માનવું હતું.

ટૉલ્સ્ટૉયના ઉંડા અભ્યાસથી ભોગીન્દ્રરાવને આ મહાન્ સાધુ પુરૂષ માટે માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેમના જેવા પ્રથમ કોટિના મહર્ષિના પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઉતારવા વિચાર કર્યો. તે સમયે ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારો આજની માફક જાણીતા નહોતા. ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારોને ગુજરાતી ભાષા બોલતી પ્રજામાં પ્રચલિત કરવાનું સઘળું ય માન ભોગીન્દ્રરાવને ઘટે છે. જે સમયે ટૉલ્સ્ટૉયને થોડા ઘણા શિક્ષિત ગુજરાતીઓ સિવાય અન્ય ભાગ્યે જ નામે પણ ઓળખતા, જે સમયે રશિયાના વિશાળ સાહિત્યનું ગુજરાતમાં ઘણા થોડાને ભાન હતું—તે સમયે ભોગીન્દ્રરાવે લીઓ ટૉલ્સ્ટૉયના પુસ્તકોના ભાવાનુવાદ ગુર્જર વાચક-

વૃંદને અર્પણ કર્યા. આમાંનું પ્રથમ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૯૧૧માં "ગુજરાતી પંચ"ની ભેટ તરીકે બહાર પડયુ અને તે પ્રસિદ્ધ વાત "ક્રુટઝર સોનાટા" પરથી લીધું હતું. "સિતારનો શોખ" અને મૂળ કૃતિ બન્ને જેમણે વાંચ્યા હશે તેમને તરત માલમ પડયુ હશે કે ભોગીન્દ્રરાવે કેવી સફળતાથી અને કુશળતાથી રૂપાન્તર કર્યુ છે. સાહિત્ય અને કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ આ તથા અન્ય પુસ્તકો વિષે હવે પછીના પાનામા સવિસ્તર લખવાનુ હોવાથી અત્રે આટલી નોધ પૂરતી છે. આ પુસ્તકો ગુજરાતીમા ઉતારવા માટે ભોગીન્દ્રરાવ આકર્ષાય તેમાં જરાય આશ્ચર્ય જેવું નથી. ભોગીન્દ્રરાવ પોતે સ્નેહલગ્ન, આત્મલગ્ન, વિગેરે લગ્નની સસ્થાને લગતાં પ્રશ્નોના ખાસ અભ્યાસી હતા ટૉલ્સ્ટૉયે પાશ્ચાત્ય સ્નેહલગ્ન માટે જે ઉદ્દામ ભાષામાં પોતાના વિચારો રજુ કર્યા હતા તેનાથી સ્વાભાવિક ભોગીન્દ્રરાવ મુગ્ધ થયા અને ટૉલ્સ્ટૉય તથા પોતાના વિચારસામ્યને લીધે Kreutzer Sonata ને ગુજરાતી શણગાર સજાવ્યા "સિતારનો શોખ"મા સ્નેહલગ્ન પરત્વે જે વિચારો છે તે હજીય એટલાને એટલા વાચવાલાયક છે.

ભોગીન્દ્રરાવનુ સ્વપ્નદર્શી માનસ ભવિષ્યની પ્રજાની ઉન્નતિ—અને તે પણ સર્વદેશીય ઉન્નતિ—વાછતુ હતુ સ્ત્રીઓ દ્વારા જ ભવિષ્યની પ્રજાનો ઉદ્ધાર થશે એમ તેમનું માનવુ હતુ. તે ઉપરાત તેઓ માનતા કે બાળકોની યોગ્ય કેળવણી અને સસ્કારો માટે પણ સર્વ પ્રયત્નો કરવા જોઇએ કે જેથી તેઓ ભવિષ્યમા સુનાગરિક થાય પોતાના બાળકોને—મૃણાલિની અને પ્રદ્યોતકુમારને—તેઓ પોતે જ અભ્યાસ કરાવતા પ્રદ્યોતકુમારની વય તો આ વખતે પાચ છ વર્ષની હતી પરતુ મૃણાલિની હવે દસેક વર્ષની ચાલાક બાળા બની હતી. તેને માટે વાચવાના બાળ પુસ્તકોનો અભાવ ભોગીન્દ્રરાવ જેવા શિક્ષિત પિતાને ઘણો સાલ્યો પોતાના બાળકની આ મુશ્કેલીથી તેમને ગુજ-રાતના અનેક બાળકોની મુશ્કેલી સમજાઇ અને આ મુશ્કેલીનુ નિવારણ કરવા તેમણે હવે બાળસાહિત્ય પણ ખેડવા માંડયુ. અંગ્રેજી

સાહિત્યમાં બાળકો માટે મ્હેલી ભાષામાં લખાયેલા વિવિધ પ્રકારના પુસ્તકો હતા. આ પ્રમાણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં બાળવાર્તામાળાઓ ને લખી શકાય :- "કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટૉયની વાર્તાઓ" તથા "નવરંગી બાળકો"થી તેમણે બાળસાહિત્યની સેવા કરવાની શરૂઆત કરી. શ્રી. ત્રિભુવનદાસ ગજ્જરે ભોગીન્દ્રરાવના આ પ્રયત્નોને અનેરૂ પ્રોત્સાહન અર્પ્યું. ખરૂં જોતાં બાળસાહિત્ય લખવાની સૂચના કરનાર મિત્રોમાના તેઓ મુખ્ય હતા. શ્રી. ગજ્જર સાહેબે જ ભોગીન્દ્રરાવને "Those Girls" નામનું પુસ્તક આપ્યું અને તેના પરથી ગુજરાતના બાળકોને "નવરંગી બાળકો"ની રસમય પુસ્તિકા મળી. આજે ઈશ્વરકૃપાએ ગુજરાતમા બાળસાહિત્યનો સુંદર પરિપાક નિપજ્યો છે; ગુજરાતને બાળમાનસના કુશળ અભ્યાસીઓ પણ મળ્યા છે અને બાળકોના શિક્ષણ માટે વિશિષ્ટ વિદ્યાભવનો અને શિક્ષણસંસ્થાઓ નીકળી છે. પરંતુ આ સમયે વિસરવું ન જોઈએ કે ભોગીન્દ્રરાવ બાળસાહિત્યના આદ્ય સ્રષ્ટાઓમાંના એક હતા. આજે તેઓ આપણી વચ્ચે હોત તો પોતાનાં સ્વપ્નોની સિદ્ધિ જોઇ તેમને પરમ આનંદ થતે અને બાળસાહિત્ય અને બાળકેળવણીનો આટલો સર્વાંગ અને સુંદર વિકાસ જોઇ તેમનો આત્મા અવશ્ય સંતોષાયો હોત.

બાળકોનાં હાથમાં યોગ્ય બાળસાહિત્ય યથાસમયે મૂકવાથી તેમની વિચારશક્તિનો વિકાસ થાય છે અને સાથે સાથે સાહિત્યપ્રીતિ તેમજ સંસ્કારભાવનામાં પણ વૃદ્ધિ થાય છે. ભોગીન્દ્રરાવના પુત્રી મૃણાલિનીને સારા સારા બાળસાહિત્યના પુસ્તકોનો પરિચય થવાથી એ ચાલાક બાળાની કલ્પનાશક્તિ ઘણી ખીલી. ભોગીન્દ્રરાવ સવારના લખતા હોય ત્યારે આ બાલિકા પછાડી આવીને ઉભી રહેતી અને પિતાએ શી વાર્તા લખી છે તે જાણવા ડોકીયુ કરતી. ઘણીય વખત તેનો ઉત્સાહ તેને લાબો વખત ત્યા ઉભો રાખતો. તેની જીજ્ઞાસાવૃત્તિ એટલી બધી તીવ્ર હતી કે તે વારંવાર પિતાશ્રીને પૂછતી કે અમુક પાત્રનું ભવિષ્યમાં શું થશે અથવા તો વાર્તાનો અંત શો આવશે.

સ્વ. બ્હેન મૃણાલિની

જન્મ તા ૧૧ ૭ ૧૯૦૪ અવસાન તા ૨૧ ૬ ૧૯૨૬

આટલું છતાંય તેઓ હિમત હાર્યા નહિ અને પત્નીની પૂરેપૂરી ચાકરી કરી આટલી બધી ઉપાધિઓ હોવા છતાં તેમની લેખન પ્રવૃત્તિ તો જરાયે મંદ પડી નહોતી ઉલટું વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોની માગણીઓ દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી તેમનો સ્વભાવ કોઈની પણ માગણી બાજુએ ઠેલીને તેની અવગણના કરે એવો નહોતો આથી એક તરફ પત્નીની સખ્ત માંદગી છતાંય તેમણે પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિ અથવા જાહેરપ્રવૃત્તિમાં જરાયે મંદતા આવવા ન દીધી

આ સ્થળે એક અગત્યની નોંધ નહીં લેવી આવશ્યક છે ઇ સ ૧૯૦૯થી ભોગીન્દ્રરાવને સ્ત્રી–બોધ પત્રના તે સમયના સંચાલક બ્હેન શીરીનબાઈ કાબરાજી સાથે પરિચય થયો હતો શીરીનબ્હેન ભોગીન્દ્રરાવની પ્રવૃત્તિઓમાં ઘણો રસ લેતા અને તેમના અતિશય આગ્રહથી ભોગીન્દ્રરાવ સ્ત્રી–બોધ માટે લેખમાળા આપવાનું કબુલ કર્યું સ્ત્રી–બોધ સાથે આ પ્રમાણે જે સંબંધ બંધાયો તે તેમના જીવનના અંત સુધી ચાલુ રહ્યો અને પરિણામે સ્ત્રી–બોધ ને ભોગીન્દ્રરાવ જેવા સારા લેખકની સુંદર વાર્તાઓ નિયમિત પ્રકટ કરવાનો સુયશ મળ્યો ઈ સ ૧૯૧૩માં જાણીતા પારસી લેખિકા શ્રીમતી પુતળીબાઈ કાબરાજી સ્ત્રી–બોધ ના તંત્રમાં જોડાયા અને તેમણે તથા તેમના વિદ્વાન્ પતિ મી જહાંગીર કાબરાજીએ- જેઓ કે નેકનામ હતા તેમણે—ભોગીન્દ્રરાવની વાર્તાઓ રસપૂર્વક વાંચી જઈ રચનાત્મક સૂચનો આપ્યા પરિણામે ભોગીન્દ્રરાવે નવલકથાલેખનને પોતાના સાહિત્યજીવનની સૌથી પ્રધાન પ્રવૃત્તિ બનાવી શ્રીમતી પુતળીબાઇ તથા મી જહાંગીર કાબરાજી તરફથી ભોગીન્દ્રરાવને અનેરૂ પ્રોત્સાહન મળ્યું અને પરિણામે ટૉલ્સ્ટૉય પરથી રચાયેલી અમેની ઈ સ ૧૯૧૩માં સ્ત્રી–બોધ ના અંકોમાં ક્રમશઃ પ્રકટ થઇ આ વાર્તા હજી પુસ્તકાકારે પ્રકટ થઇ નથી એટલે ટૉલ્સ્ટૉયના રૂપાંતર તરીકે જોઇએ તેટલી જાણીતી થઇ નથી સ્ત્રી–બોધ માં લેખો લખવા ઉપરાંત

પુતળીબાઇ તથા જહાંગીર જેવા વિદ્વાન્ અને સંસ્કારી પારસી દંપતીના સહવાસમાં આવવાથી તેમને એક અનન્ય લાભ મળ્યો અને તે પારસીઓના ગૃહજીવનના નિકટ અભ્યાસનો. પહેલેથી ભોગીન્દ્રરાવ cosmopolitan હતા, તેમને કોલેજમાંથી જ પારસીઓનાં જીવન માટે માન હતુઃ હવે તે દૃઢ થયું. હિંદુઓએ પારસી બંધુઓનાં જીવનમાંથી ઘણા અગત્યના પાઠો શીખવાના છે એમ તેમની માન્યતા હતી અને આ મંતવ્ય જરાય ખોટું નહોતું. આ પારસી મિત્રોના સહવાસને લીધે તેઓની વાર્તાઓમાં હિંદુ નાયકો અને નાયિકાઓને પારસી મિત્રો અને સખીઓ હોય છે. "સિતારનો શોખ"માં તો આખીય વાર્તા પારસી સંસાર પર જ રચાયેલી છે : "જ્યોત્સ્ના"માં નાદિરશાહ અને દીનબાઈ જેવા સુખી દંપતી હિંદુ મિત્રોને જરાય અળગા કરતાં નથી. આવા તો ઘણાય દૃષ્ટાંતો મળી આવશે. આમ ભોગીન્દ્રરાવનું પાત્રવર્તુલ મોટું થતુ ગયુ અને પાત્રોમાં વિવિધતા આવતી ગઇ. મી. અને મીસીસ કાબરાજી મુંબઈ હોય ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવને અવારનવાર મળતા અને તેમની બદલી ડીસ્ટ્રીકટમાં થાય ત્યારે નિયમિત પત્રો લખતા. " સ્ત્રી-બોધ" મા ટુકી વાર્તાઓ ઉપરાંત ભોગીન્દ્રરાવની પ્રસિદ્ધ વાર્તાઓ " તરલા " અથવા " ઉર્મિનો આવેગ " (૧૯૧૪) અને ' જ્યોત્સ્ના " (૧૯૧૬-૧૭) પ્રકટ થઇ. મી. જહાંગીર કાબરાજી સીવીલ સર્વીસની જોખમદારીભરી ફરજોમાંથી પણ નિવૃત્તિ મેળવી પોતાનો અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ ચાલુ રાખતા અને તેમનો પ્રિય લેખક પણ ટૉલ્સ્ટૉય હતો આમ ભોગીન્દ્રરાવ અને મી કાબરાજી—ટૉલ્સ્ટૉયના બે ગાઢ અભ્યાસીઓ—એકમેક તરફ અનન્ય લાગણી રાખવા લાગ્યા ' તરલા" જે વખતે "સ્ત્રી-બોધ ' મા ક્રમશ : છપાતી હતી તે વખતે તેના વસ્તુવિકાસમા મી. કાબરાજીની અનેક સૂચનાઓ હતી.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ના એપ્રિલ-મેમા પ્રમિલાબ્હેનને હવાફેરનો લાભ મળે એ આશયથી ભોગીન્દ્રરાવ રજામા લોનાવલા ગયા. લોના-

વનાના રમ્ય અને સુદર વાતાવરણ તરફ ભોગીન્દ્રરાવને પહેલેથી જ આકર્ષણ હતું એમની અનેક નવલકથાઓમા લોનાવલાનો પશ્ચાદ્ ભૂમિ તરીકે ઉપયેગ થયો છે. આ રજનમા એમણે "આસીસ્ટટ કલેક્ટર" લખી તેમના મિત્ર શ્રી સુન્દરરાય દીવેટીઆની સૂચનાથી અગ્રેજી લેખક પેની કૃત ' The Inevitable Law" પરથી આ પુસ્તક લખાયુ મૂળ વાર્તા કરતા ભોગીન્દ્રરાવે "આસીસ્ટટ કલેક્ટર" મા ઘણા સુધારાઓ કર્યા છે ભોગીન્દ્રરાવ જે કુશળતાથી ઈગ્રેજી વાર્તાઓનુ આપણા સમાજ અને જીવનને અનુરૂપ રૂપાતર કરી શકતા તે ખરેખર તેમની પ્રતિભાનો ખ્યાલ આપે છે રૂપાતર કરવામા તેમની હથોટી એટલી સરસ જામી ગઇ હતી કે તેમા તેમને મૌલિક નવલકથાઓ કરતાયે સારી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ આ પુસ્તક ઇ. સ ૧૯૧૪મા વડોદરાના સાપ્તાહિક પત્ર 'સયાજી વિજય" નો ભેટ તરીકે બહાર પડયુ આ તકે એટલી નોધ લેવી અસ્થાને નહિ ગણાય કે 'સયાજી વિજય" પત્ર તરફથી ઘણાય પ્રથમ કોટિના લેખકો પ્રકાશમા આવ્યા છે આ પત્ર પ્રતિવર્ષે સામાજીક નવલકથાનુ એક પુસ્તક ભેટ તરીકે આપે છે શ્રી રમણલાલ વસતલાલ દેસાઇકૃત સુદર નવલકથાઓની હારમાળા ગુજરાતને પ્રથમ "સયાજી વિજય" તરફથી જ મળી ભોગીન્દ્રરાવની પણ ત્રણ નવલકથાઓ—(૧) "આસીસ્ટટ કલેક્ટર", (૨) "મોલીમીટર" અને (૩) લગ્નમધન"—"સયાજી વિજય"ના ઉપહાર પુસ્તકો તરીકે પ્રકટ થઇ હતી

આજ વર્ષમાં એમના સફળ અનુવાદ "મોહિની "નુ લેખનકાર્ય થયુ ભોગીન્દ્રરાવની રૂપાતર કરવાની શક્તિથી આકર્ષાઇ ઑક્સફર્ડ યુનીવર્સીટી પ્રેસની મુબઇની શાખાએ તેમને મીસીસ હેનરી વુડ કૃત પ્રસિદ્ધ નવલકથા ' Danesbury House"નું ગુજરાતી રૂપાતર કરવાનુ કામ સોપ્યુ ઑકસફર્ડ યુનીવર્સીટી પ્રેસના વ્યવસ્થાપકોને એટલી દૃઢ ખાત્રી હતી કે આ લેખક તેમને સરસ જ રૂપાતર આપશે અને તેથી તેઓએ તે સમયમા—અને હાલ પણ—લેખકોને જે મહે-

નતાણું મળતુ હતુ તેથીય વધુ સરસ મહેનતાણુ ભોગીન્દ્રરાવને આપ્યુ. આજે પુસ્તકોનું પ્રકાશન જે ઝડપથી થાય છે અને જે સંખ્યામાં પુસ્તકોનો પ્રચાર થાય છે તે જોતા હાલના સારા ગણાતા લેખકોને આપણા ગુજરાતી પ્રકાશકો જે રકમ આપે છે તેના કરતા અનેક દરજ્જે સારી રકમ આજથી વીસ વર્ષ પર—જ્યારે પુસ્તકોનો ઉઠાવ આજના જેટલો સારો નહોતો—એક વિદેશી પ્રકાશન સંસ્થાએ ભોગીન્દ્રરાવને ' મોહિની " માટે આપી હતી. આપણા પ્રકાશકો આવી ઉદારવૃત્તિ બતાવતાં કયારે શીખશે ? ઑક્સફર્ડ પ્રેસને ભોગીન્દ્રરાવની લેખનશક્તિ અને બુદ્ધિમત્તા માટે એટલો સારો અભિપ્રાય હતો કે તેમણે મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકને ગુજરાતીમા કયા ધોરણ પર ઉતારવું એ બાબતનો નિશ્ચય કરવાની પૂરેપૂરી છુટ એમને આપી હતી. ઈ. સ. ૧૯૧૩ના જુલાઇમાં ઑક્સફર્ડ યુનીવર્સીટી પ્રેસના મેનેજર તરફથી લખાયેલા એક પત્રમાનો નીચેનો ફકરો આ બાબત પર સારો પ્રકાશ નાખે છે.—

> " In the matter of adaptation I wish it to be understood that we leave you a free hand to rewrite the original into Gujarati in whatever manner you think best Whether you will keep the characters English or change them into Parsis I leave to your discretion, having every confidence in your capabilities to do a really good edition.. ..."*

---

* મૂળ પુસ્તકનુ ગુજરાતીમા કેવી રીતે રૂપાન્તર કરવું એ બાબતમા અમો તમોને જે રીતે યોગ્ય લાગે તે રીતે કરવાની સર્વ છુટ આપીએ છીએ. પાત્રોને અંગ્રેજ જ રહેવા દેવા કે તેમને પારસીઓમા ફેરવવા તેનો નિર્ણય કરવાનું અમો તમારી બુદ્ધિ પર છોડીએ છીએ' કારણ કે અમને તમારી સુંદર વાર્તા રચવાની શક્તિમા સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

ભોગીન્દ્રરાવની લેખનશકિત માટે આ કઇ જેવો તેવો અભિપ્રાય ન ગણાય ઑક્સફર્ડ યુનીવર્સીટી પ્રેસે પાત્રોને અંગ્રેજો અથવા પારસીઓ રાખવાની સૂચના કરી પણ રૂપાંતરકારની નૈસર્ગિક પ્રતિભાએ આ બેમાથી એકેય રસ્તો ન ગ્રહણ કરતા ત્રીજોજ રસ્તો ગ્રહણ કર્યો અને પરિણામે ગુજરાતને એક સરસ વાર્તા મળી ભોગીન્દ્રરાવે પાત્રોને ન તો અંગ્રેજ રાખ્યા અથવા ન તો પારસીઓ બનાવ્યા કિંતુ મીસીસ હેનરી વુડના સ્ત્રીપુરૂષો દક્ષિણિ હિંદુઓમા પરિવર્તન પામ્યા અને આખીય વાર્તા દક્ષિણી સસારના એક અગત્યના પ્રશ્ન પર અવલબી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ ફેરફારનુ મૂલ્ય અવશ્ય વધ્યુ

ઇ સ ૧૯૧૪મા યુરોપમા વિગ્રહનો મહા દાવાનળ પ્રકટી નીકળ્યો અને ઑક્સફર્ડ પ્રેસની ઇંગ્લાંડની મુખ્ય પેઢીએ સમુદ્ર પારની તેની શાખાઓએ માથે લીધેલા સર્વે પ્રકાશનો બધ કરવાનો હુકમ કાઢ્યો આ હુકમ અનુસાર મુબઇની પેઢીએ ભોગીન્દ્રરાવને તરત જ પત્ર લખ્યો કે વડી ઑફીસના હુકમ પ્રમાણે 'મોહિની" નુ પ્રકાશન માંડી વાળવુ પરતુ ગુજરાતના સદ્ભાગ્યે આપણા એક અગ્રગણ્ય હિંદી કેળવણીકાર જેમણે "મોહિની" ની હાથપ્રત વાચી હતી અને તેનાથી મુગ્ધ થયા હતા તેમણે મુબઇની ઑફીસના મેનેજરને "મોહિની" નુ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મૂલ્ય સમજાવ્યુ અને ગમે તેમ કરીને તે પુસ્તક પ્રગટ કરવુ એવો આગ્રહ કર્યો આથી 'મોહિની" નુ મુદ્રણકામ બધ થયુ હતુ તે પુન શરૂ થયુ અને ઇ સ ૧૯૧૫ની આલમા એ નવલકથા બહાર પડી

મુબઇમા હવે ભોગીન્દ્રરાવનુ નામ સારી રીતે જાણીતુ થયુ હતુ તેમનુ મિત્રમડળ પણ દિનપ્રતિદિન વધતુ જતુ હતુ શ્રી ગણપતરામ વાનાભાઈ, શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શી શ્રી હિંમતલાલ ગણેશજી અજારિયા, શ્રી. કાન્તિલાલ છગનલાલ પડ્યા, શ્રી રવિશકર રાવળ, વિગેરે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વિચારકો અને સાહિત્યસેવકો

તેમજ રા૦ અમૃતલાલ ઠક્કર (ઠક્કર બાપા), રા૦ જી. કે. દેવધર, ભગિની સમાજના ઉત્સાહી મંત્રી રા૦ કરસનદાસ જ. ચિતલિયા વિગેરે સમાજસેવકો તેમના મિત્રોમાં અગ્રસ્થાને હતા. નવા મિત્રો કરવાની અને તેમની મૈત્રિ જાળવી રાખવાની કળા તેમણે હસ્તગત કરી હોય તો તેમા અગત્યનો ભાગ ભજવનાર તેમનો સ્નેહભૂખ્યો સ્વભાવ હતો. રવિવારે અથવા જાહેર તહેવારે તેમનું મિત્રમંડળ "વિલરવિલા"માં મળતુ અને ગુજરાતની અસ્મિતા પ્રકટાવવા અનેક યોજનાઓ કરતું. શ્રી. રણજીતરામની ગુજરાતી સંસ્કારિતાની ભાવના અને શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શીની અસ્મિતાની યોજનામાં ભોગીન્દ્રરાવ સક્રિય સહાનુભૂતિ દર્શાવતા એટલું જ નહિ પણ પોતાની રીતે એ બન્ને ભાવનાઓનો ગુજરાતી આલમમાં પ્રચાર કરતા. બાળ-સાહિત્ય અને સ્ત્રી–સાહિત્યના એ જાણીતા લેખક હોઇ તેઓ આ ભાવનાપ્રચારનું સત્કાર્ય સહેલાઇથી કરી શકયા.

ભોગીન્દ્રરાવનો સ્નેહાળ તથા સંસ્કારભૂખ્યો સ્વભાવ અનેક પ્રકારના અને વિવિધ સ્વભાવવાળા મિત્રો એકઠા કરી શકયો; અને આ ઘટનામાં જરાયે આશ્ચર્ય જેવુ ન હતુ. એમના વ્યક્તિત્વમા એક પ્રકારનું અંગત આકર્ષણ અથવા અંગત મોહિની—જેને આપણે Personal hypnotism તરીકે સારી રીતે વર્ણવી શકીએ—પ્રધાનપણે હોઈ તેમની સાથે કામ કરનારા અને તેમના પરિચયમાં આવનારા ગૃહસ્થો તેમના તરફ કુદરતી રીતે આકર્ષાતા. એમની સાથે કામ કરનાર એક મિત્ર કહે છે કે સિદ્ધાંતને ખાતર ભોગીન્દ્રરાવ ઘણાની સામે થયા હશે અથવા તો તેમના મિત્રોએ તેમનો ત્યાગ કર્યો હશે પરંતુ જ્યારે આ ગૃહસ્થો ભોગીન્દ્રરાવને પુનઃ મળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરતા ત્યારે તેઓ તેમનાથી આકર્ષાતા અને આગલો સર્વ વિરોધ ભૂલાતો. તેમના અન્ય ખાસ મિત્ર કહે છે તે પ્રમાણે " તેમની વ્યક્તિમાં જે શ્રેષ્ઠ હતું તે તેમનુ હૃદય હતું; તેમનું હૃદય અતિશય સ્નેહયુક્ત, અને કુંફાળું હતું...... તેઓનું સ્નેહી મંડળ ઘણું વિશાળ અને

વિવિધ હતુ તેનુ કારણ તેઓના સમભાવશીલ સ્વભાવ હતો તેઓ વ્યવહારિક અને શાણા હતા છતા બીજાને પોતનાથી જેટના ઉપયોગી થઈ શકાય તેટના થના હમેશા તત્પર રહેતા એવા સ્નેહમય હૃદયો બીજાનો સ્નેહ સપાદન કરે એમા શુ આશ્ચર્ય ?'

આમ એક બાજુએ પત્નીની ગભ્ભી માંદગી અને બીજી બાજુએ જાહેર પ્રવૃત્તિઓથી ઘેરાયના હોવા છતા ભોગીન્દ્રરાવે પોતાનુ લેખન કાર્ય તો અવિરત ચાલુ રાખ્યુ ઇ સ. ૧૯૧૭મા એમણે સ્ત્રી-બોધ મા ' સ્નેહ કે મોહ ?'"* નામે એક મૌલિક વાર્તા આપવી શરૂ કરી. આ વાર્તામા પણ એમનો પ્રિય વિષય—લગ્નનો કોયડો—એમણે નવીન દૃષ્ટિએ ચર્ચ્યો હતો આદર્શ લગ્ન સ્નેહ મોહ છુટાછેડા વિગેરે પ્રશ્નો એમા જે રીતે ચર્ચવામા આવ્યા છે તે જોતા ભોગીન્દ્રરાવના માનસનો તાદૃશ્ય ચિતાર આપતી એ એક અગત્યની વાર્તા છે એમ ખુશીથી કહી શકાય મૃદુલા ' અને ' ઉષાકાન્ત ' મા લગ્નના જે પ્રશ્નો એમણે છેડયા હતા તે તેનો વિશેષ આ અવિસ્તર અભ્યાસ મળવાથી આ પુસ્તકમા નવીન જ દૃષ્ટિકોણથી રજુ કરવામા આવ્યા છે આજ વર્ષમા શ્રી. મટુભાઇ કાંટાવાળાના આગ્રહથી એમણે સાહિત્ય " માસિકમા " લગ્ન—ધર્મ કે કરાર ?' નામક વાર્તા લખવા માંડી (હજુ આ વાર્તા ' સાહિત્ય 'ની ફાઇલમા જ પડી રહી છે અને પુસ્તકાકારે પ્રકટ થઇ નથી) બાળકોને માટે લખાયેલી ક્ષત્રિય યુગની વાર્તા બાલકુમાર ' પણ આ વર્ષમા, એટલે ઇ સ ૧૯૧૬મા, બહાર પડી આ વાર્તા એક નવીન જ પ્રકારની કથા છે અને તેનુ વસ્તુ પ્રખ્યાત અંગ્રેજી પુસ્તક "The Little Duke" પરથી લેવામા આવ્યુ છે ગુજરાતી શિશુએ એ આ પુસ્તકને મારો આવકાર આપ્યો

* આ વાર્તા ભોગીન્દ્રરાવના અવસાન બાદ " સયાજી વિજય પત્રે " લગ્નબંધન ' એ નામથી ઇ સ ૧૯૨૮મા પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરી

"આસીસ્ટંટ કલેકટર"માં પોતે જે નવીન વિચારો દર્શાવ્યા હતા તેને લીધે ભોગીન્દ્રરાવને પણ ઘણા અભિનંદનપત્રો મળ્યા હતા, પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૧૬માં તેમણે અથવા તેમના મિત્રોએ જેની ભાગ્યે આશા રાખી હશે એવી એક માંગણી આવી. વાંસદાના નામદાર મહારાજા સાહેબે ભોગીન્દ્રરાવને "આસીસ્ટંટ કલેકટર" વાંચ્યા પછી એક પત્ર લખાવ્યો અને વાંસદે આવીને પોતાને મળી જવાનું આમંત્રણ આપ્યું અને પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીની જગા ભરવાની હતી એ વાતનો નિર્દેશ પણ પત્રમાં કરાવ્યો. ભોગીન્દ્રરાવ પહેલી તકે નામદાર મહારાજા સાહેબની મુલાકાતે જઇ આવ્યા અને તેમની ઉદાર માંગણીનો આભાર અસ્વીકાર કર્યો—આ અસ્વીકાર કરવાનું મુખ્ય કારણ એ કે હવે તેઓ પોતાનું મુંબઈનું કર્તવ્યક્ષેત્ર છોડી જવા ઇચ્છતા નહોતા. એમને ઠેકાણે અન્ય કોઈ હોત તો આવી સુંદર તક પ્રથમ પ્રસંગે જ ઝડપી લીધી હોત, પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવ આ પ્રલોભનથી ન આકર્ષાયા તે તેમની કર્તવ્યબુધ્ધિનું દર્શન કરાવે છે. સમાજસેના અને કર્તવ્યભાવનાને ખાતર તેમણે આપેલા અનેક આત્મભાગોમા આનાથી એક સુદર ઉમેરો થાય છે.

હવે આપણે નીહાળવાના રહે છે તેમના જીવનના અંતિમ વર્ષના કાર્યો અને પ્રવૃત્તિઓ. ઈ. સ. ૧૯૧૭નું વર્ષ તેમના ટુંક જીવનમા અત્યંત અગત્યનુ સ્થાન ભોગવે છે—અને તે નહિ કે તેમના અવસાનનું વર્ષ હતુ તેથી, પરંતુ અનેક સફળ પ્રવૃત્તિઓનું એ વર્ષ હતુ તેથી. આ વર્ષમા જ ભોગીન્દ્રરાવની પ્રવૃત્તિઓનો મધ્યાહ્નકાળ હતો તે અસ્તકાળમાં પરિવર્તન પામ્યો. અનેક ઉપાધિઓને લીધે તેમનું શરીર રોગગ્રસ્ત બન્યુ હતું: પત્નીની માંદગી, આર્થિક મુંઝવણ, ધમધોકાર લેખનપ્રવૃત્તિ, અવિરત જાહેર પ્રવૃત્તિઓ, વિગેરે અનેક કારણોને લઇને તેમનું પહેલાનું સ્વસ્થ શરીર અસ્વસ્થતાનાં અનેક ચિહ્નો વ્યક્ત કરવા લાગ્યું. મિત્રોને આ અસ્વસ્થતાથી ઘણીય ચિંતા થઇ પરંતુ મિત્રોની ચિંતા ભોગીન્દ્રરાવની વિદ્યુતવેગી પ્રવૃ-

ત્તિઓને ગોઠી રાખવા માટે અસમર્થ નીવડી આ વિષય પર વધુ લખતા પહેલા ઈ સ ૧૯૧૭ની પ્રવૃત્તિઓ નિરખી લઇએ

આ વર્ષની ખાસ નોંધવાલાયક બે પ્રવૃત્તિઓમાથી એક પ્રવૃત્તિ ભોગીન્દ્રરાવના જીવનકાર્ય સાથે પ્રથમથી જ સકળાયેલી હતી તે મૂર્ત સ્વરૂપે પ્રકટ થઇ આ બે પ્રવૃત્તિઓ તે તેમનો (૧) ભગિની સમાજ સાથે નિકટનો સબધ અને (૨) તેમની સુદર સાહિત્ય કૃતિ "અજામિલ"નુ મુબઈના "ગુજરાતી" સાપ્તાહિકમા ક્રમશ પ્રકાશન આ બેની વિગતવાર નોંધ લીધા વિના તેમના જીવનનો અભ્યાસ અધુરો ગણાય

શ્રી અમૃતલાલ ઠક્કર શ્રી ગોપાળરાવ દેવધર અને શ્રી કરસનદાસ ચીતળીયા જેવા પ્રથમ પક્તિના સમાજ સેવકોએ મહાન્ દેશભક્ત સ્વ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેના સ્મારક તરીકે ઈ સ ૧૯૧૬ મા 'ભગિની સમાજ' ની સ્થાપના કરી હતી આ સસ્થાનો હેતુ એમા મુખ્ય હેતુ 'સ્ત્રી જાતિની ઉન્નતિ થાય એવા પ્રયાસ કરવા અને સ્ત્રી જાતિની ઉન્નતિ માટે પ્રવૃત્તિ કરતી સસ્થાઓને યથાશકિત સહાયભૂત થવુ" એ હતો તેના સાધનોમા--(૧) પત્રિકામાળા પ્રસિદ્ધ કરી તેનો પ્રચાર કરવો (૨) વ્યાખ્યાનમાળાની જુદે જુદે સ્થળે ગોઠવણ કરવી, (૩) સ્ત્રી શિક્ષણ વગેરેને મદદ કરવી અને વધારવા, અને (૪) ભગિનીભાવથી સમાજ સેવા કરવી અને અન્યને તેમ કરવા ઉત્તેજન આપી અનુકૂળતા કરી આપવી--આ ચાર મુખ્યત્વે હતા ભોગીન્દ્રરાવ જેવા સેવાભિલાષી આ સુદર કાર્યક્રમને યથાશકિત અપનાવવા ઉદ્યુક્ત બન્યા અને પરિણામે રા ચીતળીયાની પ્રવૃત્તિઓમા યથાશક્તિ સહાય આપવા લાગ્યા રા ચીતળીયાએ તેમની લેખિનીની સેવા પત્રિકામાળા માટે માગી અને ભોગીન્દ્રરાવે તે ખુશીથી અર્પણ કરી સ્ત્રી વર્ગ સેવાના વિશાળ ક્ષેત્રમા કેવી રીતે ભાગ લઇ શકે તેની યોજના બતાવતુ એક રમ્યમય અને નાનું પુસ્તક ભોગીન્દ્રરાવે તૈયાર કર્યું, અને ભગિની સમાજ" મદિર તરફથી એ "સ્ત્રીઓ અને સમાજસેવા" નામે પ્રકટ થયુ. આ નાની પુસ્તિકામાં

સ્ત્રીજીવનના અનેક પ્રશ્નો ચર્ચવામા આવ્યા છે. સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા, ગૃહસેવા, ગરીબો પ્રત્યે ફરજ, વિધવાઓની સ્થિતિ, અનાથ અને અપંગોની સેવા, સ્ત્રીઓ અને જાહેર જીવન વિગેરે અનેક ઉપયોગી પ્રશ્નો સાદી અને સ્ત્રીઓ સમજી શકે તેવી સરળ ભાષામાં સંવાદરૂપે અથવા વાર્તારૂપે ચર્ચવામા આવ્યા છે. આ પ્રથિકામા એટલી બધી સન્માર્ગપ્રેરક સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી કે જેથી શ્રી. કરસનદાસ ચીતળીઆની વિનંતિથી મહાત્મા ગાધીજીએ એ વાંચી જઈ એની પ્રસ્તાવના લખવાનું કામ ખુશીથી સ્વીકાર્યું. ગાંધીજી જેવા સમાજ અને જીવનના મહાન્ અભ્યાસી અને કાર્યકર્તાની કલમથી પ્રસ્તાવના પામવાનુ સદ્ભાગ્ય કંઇ ન્હાનુ સુનું ન કહેવાય. અને આ સ્થળે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ગાધીજી પુસ્તકો માટે ઉપોદ્ઘાત ભાગ્યે જ લખે છે. " સ્ત્રીઓ અને સમાજસેવા "ના વાચન પછી ગાધીજી આ પ્રમાણે લખવા પ્રેરાયાઃ—

> " સુંદર અને સરળ ભાષામા અને ટુંકાણુમા ભાઇ ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆએ સ્ત્રીઓને લગતા ઘણા વિષયોને ચર્ચ્યા છે. પોતાના વિચારો આગ્રહપણે મૂકવાને બદલે તે સૂચના રૂપે જ મૂકયા છે એ ભાઈ દિવેટીઆના લખાણની મને મુખ્ય ખુબી જણાઈ છે. સ્ત્રી વર્ગને, વળી પુરૂષ વર્ગને પણ, સામાન્ય દૃષ્ટિએ વાચવાના પુસ્તકમા આગ્રહ અંતરાય પાડે છે–અને તેમાથી ભાઇ દીવેટીઆ બચી ગયા છે.... .ભાઇ દીવેટીઆએ રસીલી રીતે પોતાના વિષયો વાચકવર્ગ પાસે મૂકયા છે એથી તેમના લેખો બહુ વંચાશે એવી આશા બાધી શકાય છે "

આ નાનકડા પુસ્તકમા સ્ત્રીજીવન વિષયક એટલા બધા વિષયો સમાવ્યા હોવા છતાંય ભાષામા જે સરળતા અને સાદાઇ જોવામાં આવે છે તે ભોગીન્દ્રરાવની લેખનશૈલીના એક સુદર નમુના રૂપ છે. એમણે પોતાની નવલકથાઓમા સ્ત્રીની ઉન્નતિ માટે જે છૂટા છવાયા

વિચારો મૂક્યા હતા તેના સર્વમાન્ય સંગ્રહ રૂપે આ પુસ્તિકા લખી છે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે જીવન ગાળનાર એક સમાજસેવકના માનસની સૂચિ રૂપ આ પુસ્તક દર્શાવી આપે છે કે લેખકનુ જીવન વધારે લબાયુ હોત તો તેઓ સ્ત્રીઓની આના કરતાય મારી કોટીની સેવા કરી શકતે

ઇ સ ૧૯૧૭ મા ભોગીન્દ્રરાવની પ્રકૃતિ લથડવા માડી તે અનેક કારણોને લીધે હતુ એ આપણે જોયુ પરતુ આ અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને ન ગણકારતા તેમણે પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ પૂરજોશમા વહેતી રાખી હતી આ વર્ષનુ સારામા સારૂ લેખનકાર્ય તે ' અજામિલ અથવા ગરીબનુ નસીબ ગરીબ " ભોગીન્દ્રરાવની અનુવાદશક્તિ આ પ્રયત્નમા એટલી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકી છે કે 'અજામિલ'ના ઘણા ખરા વાચકો તેને મૌલિક પુસ્તક જ માની લે છે પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ લેખક વિક્ટર હ્યુગોની અમર નવલકથા " Les Miserables" પરથી આ વાર્તાનું સયોજન થયુ છે સયોજનકળામા પણ સર્જનશક્તિની આવશ્યકતા છે એ આ વાતો બતાવી આપે છે, કારણ કે 'અજામિલ" અને "Les Miserables"ની વસ્તુ એક છે પણ તેનો વિકાસ ભોગીન્દ્રરાવે આપણા સસારને યથોચિત રીતે કર્યો છે આ પુસ્તકને અનુવાદ કહેવા કરતા સયોજન કહેવુ વધારે યોગ્ય લેખાશે એમા સયોજકની જે કુશળતા દેખાય છે તે સયોજકના સર્જક માનસની નિશાની રૂપે છે આ વાર્તા મુબઇના પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક પત્ર ગુજરાતી ' મા ભોગીન્દ્રરાવે તા ૨૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૭ થી શરૂ કરી અને તેમના અવસાનના બીજે અઠવાડીયે ૭૬ પ્રકરણો છપાયા પછી તા ૨ જી ડીસેબર ૧૯૧૭ ના અકમા અપૂર્ણ રહી બધ પડી આ વાર્તાના આકર્ષક તત્વોનુ અવલોકન હવે પછીના પાનાઓમા કરવાનુ હોવાથી એના ગુણદોષ વિષે અત્રે વધુ લખવુ અસ્થાને લેખાય. પોતાની માદગી છતા નિયમિત—દર અઠવાડીયે—આવી ઉચ્ચ કોટિની વાર્તાનુ લખાણ ચાલુ રાખવુ એ ભોગીન્દ્રરાવ જેવા સમર્થ લેખક જ કરી શકે અને

તે પણ આ એકજ પુસ્તકમા તેમની આ વર્ષની લેખનપ્રવૃત્તિ સમાઇ જતી નથી એ વાત ધ્યાનમા રાખીએ તો આપણને તેમની લેખિની કેટલી પ્રચુર (prolific) હતી તેનો યોગ્ય ખ્યાલ આવશે. મંદવાડમા પણ આવું મારૂં પુસ્તક લખી શકયા એ લેખકની પ્રતિભાને યશ આપવા બસ છે.

દીપક હોલવાઇ જાય તે પહેલા તે પૂર્ણ જ્યોતિથી ઝબકી ઉઠે છે. જીવનપ્રભા પણ વિલીન થતા પહેલાં સંપૂર્ણ કળાથી ઝગમગી રહે છે ૧૯૧૭ના વર્ષમાં ભોગીન્દ્રરાવે જે પ્રવૃત્તિઓ આદરી —અને દુર્ભાગ્યે ઘણી ખરી અધુરી જ રહી—તે હજીય આપણા રંક સાહિત્યના એક પ્રચુરતમ લેખકની પ્રબળ શકિતની સાક્ષી રૂપે છે. " અજામિલ " " ગુજરાતી " મા ક્રમશઃ પ્રકટી રહી હતી તે અરસામાં " સમાલોચક " ના પાનાઓમા યુવાનોના જીવન અને માનસનુ સુંદર દિગ્દર્શન આપતી નવીન પ્રકારની વાર્તા " કૅાલેજીયન " શરૂ થઇ ચૂકી હતી. આપણે આગળ ચોથા પ્રકરણમા જેયુ કે ભોગીન્દ્રરાવને યુવાનો પ્રત્યે કૈંક વિશિષ્ટ પ્રકારની લાગણી હતી. આ લાગણીઓ અને આ ભાવનાઓ તેમણે " કૅાલેજીયન " મા રજુ કરી પરંતુ ગુજરાતનું નસીબ ગરીબ તે ગરીબ આવી સરસ વાર્તા પણ અપૂર્ણ જ રહેવા સરજાઇ હશે.

મુબઇના દૈનિક પત્રો સાથે તો એમનો સંબધ હવે દઢ થઈ ચૂકયો હતો. " કૈસરે હિંદ ", " મુબઈ સમાચાર ", " પ્રજામિત્ર અને પારસી " વિગેરેની કટારોમા ભોગીન્દ્રરાવ અનેક વિષયો પર લેખો લખતા અને ચર્ચા કરતા પોતાની માંદગી છતાય તેમણે "પ્રજામિત્ર અને પારસી" મા દર અઠવાડીયે "હિંદુ ચર્ચા " ના શીર્ષક હેઠળ અગત્યના પ્રશ્નો પર નોંધ લખવાનું સ્વીકાર્યું હતું. આ નાની સરખી નોંધો માત્ર હિંદુ જીવનને સ્પર્શી અટકતી નહોતી તે સમયના અનેક જ્વલંત પ્રશ્નોની એમા માર્મિક ચર્ચા આવતી. આ બધી

નોંધો ભોગીન્દ્રરાવના માનસની એક નવીન બાજુ દર્શાવે છે ગુજરાત એમને નવલકથાકાર અને સમાજસેવક તરીકે જ પિછાણે છે. આ બધી નોંધોનો વિગતવાર અભ્યાસ કરનાર તરતજ કહી શકશે કે ભોગીન્દ્રરાવમા એક સમર્થ પત્રકારના સર્વ લક્ષણો હતા આ સર્વ નોંધોનો સગ્રહ કર્યો હોય તો ગુજરાતને એક સારૂ નિબંધિકાનુ પુસ્તક મળી રહે આવી નોંધો તત્સમયના અગત્યના પ્રશ્નોની માર્મિક સમીક્ષા કરી અટકી જતી નહોતી પરતુ આ પ્રશ્નોના યોગ્ય નિકાલ માટે માર્ગસૂચન કરતી આ નોંધોની ઝાંખી કરવા પૂરતો આપણે "પ્રજામિત્ર—પારસી" નો એક અક તપાસીશુ તો માલમ પડશે કે એક જ અઠવાડીયામા તેઓ કેવા કેવા પ્રશ્નો પર નોંધ લખતા- તા ૧૨મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૭ના અકમા નીચેના આઠ વિષયો પર લાક્ષણિક ચર્ચા કરવામા આવી છે —

(૧) હોમરૂલની મીટીગ અને વિદ્યાર્થીઓ
(૨) ઘરેણાની ઘેનછા
(૩) દારૂની દુકાનો અને વિદ્યાર્થીઓના રહેઠાણ
(૪) ધારાસભા અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય કૉન્ફરન્સ
(૫) માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ
(૬) હિંદુ અનાથાશ્રમો
(૭) ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્
(૮) અફીણની બાળાગોળી

આ નોંધો ઉપરાત તેમણે "પ્રજામિત્ર—પારસી" મા એક નવી વાર્તા આપવી શરૂ કરી હતી આ વાર્તા તે લલિતકુમાર, આઇ એમ એસ " આ કથા હિદી વૈદકીય વિભાગમા જોડાયેલા એક ગુજરાતી યુવકના જીવનને નવી દષ્ટિએ ચર્ચે છે એ દર અઠવાડીએ પ્રસિદ્ધ થતી અને લગભગ એંસી પ્રકરણ પ્રકટ થયા બાદ લેખકના અવસાનથી તે અધુરી રહી

આમ "અજામિલ", "કૉલેજીયન" અને "લલિતકુમાર" એ ત્રણ નવલકથાઓ જુદા જુદા સામયિકોમા પ્રકટી રહી હતી ત્યારે સ્ત્રી-જીવનને ચર્ચતી એક સુંદર નવલકથા "સ્ત્રી બોધ" પત્રમા પણુ ભોગીન્દ્રરાવે લખવા માડી હતી આ વાર્તા તે "જ્યોત્સ્ના". ઇશ્વરકૃપાએ આ વાર્તા તેઓ પૂરી કરી શકયા.

આ ચાર નવલકથાઓ ઉપરાત આ વર્ષમા બીજા બે પુસ્તકો પ્રકટ થયા તે (૧) "સોલીસીટર" અને (૨) "બાલવાડી". "સોલીસીટર" એક નાની પણુ રસમય વાર્તા છે અને "સયાજીવિજય" ની ભેટ તરીકે પ્રકટી જાહેરજીવનના અનેક પ્રશ્નો તેમા છણવામા આવ્યા છે કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ આ વાર્તા ભોગીન્દ્રરાવની વાર્તાઓમા ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવશે "બાલવાડી" એ તેમનુ છેલ્લામા છેલ્લુ બાલપુસ્તક તેમના મૃત્યુના એક જ મહિના પૂર્વે પ્રકટ થયુ આ પુસ્તક પ્રો ગજ્જરની સૂચનાથી "Garden of Childhood" નામક અગ્રેજી બાળસાહિત્યના એક પુસ્તક પરથી લખાયુ હતુ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાના નીચેના વાકયો એના પ્રકાશન પર આવશ્યક પ્રકાશ નાખે છે —

'સેવાસદનની પ્રાતઃસ્મરણીય ત્રિમૂર્તિ મલબારી, દયારામ અને પ્રો૦ ગજ્જર સાથે આ મહુ ઉપયોગી મસ્થામા કામ કરતા બાલસાહિત્યની વાત થઇ શ્રીમતી જમનાબ્હેન, પ્રો૦ ગજ્જરના પત્ની સૌ કાશીબ્હેન અને બીજા બ્હેનો સાથે "Garden of Childhood" નુ પુસ્તક વાચ્યુ બધાને ગમ્યુ અને એ ત્રિમૂર્તિએ એનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવા કહ્યુ .. .. પરમ સદ્ગત રણછોડરામે આ પુસ્તક અનેકવાર વાચ્યુ હતુ ને પ્રસિદ્ધ કરવા આગ્રહ કરતા નાનાલાલ કવિ અને અજારિયા આ પુસ્તકની વાટય જોતા હતા . ."

આ પુસ્તક એ પોતાનુ છેલ્લુ બાલસાહિત્યનુ પુસ્તક નિવ-

ડરી એવો સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન રાખનાર આશાવાદી લેખક બાલ-સાહિત્યની વધારે સેવા કરવા નીચેના શબ્દોમાં વચન આપે છેઃ—

" પરમાત્માની કૃપાએ આપણા ભવિષ્યનાં ખીલતાં પુષ્પો પ્રત્યે આપણે કર્તવ્ય શીખ્યા છીએ......ક્યાં છે ગુજરાતના વિદ્વાનો જેઓ બાલકોના મનનો, વૃત્તિનો, આપણા આર્ય-સંસ્કારનો વિચાર કરે અને દેશકાળને રૂચિકર, ઉન્નત પથે લઇ જનાર બાલ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરે ? એકાદ બેથી આ ભગીરથ પ્રયત્ન સફળ થાય એમ નથી........ગુજરાતનાં પ્રિય ભાંડુઓ ! હું શું બદલો વાળું ? તમારા પ્રેમભાવથી પરમાત્મા શરીરબળ અને મનોબળ આપશે ને જીવન સંભાવરી તો તમારા કુટુંબના બાળકોના સાહિત્યના કોડ પૂરા પાડવા લેખક વચન આપે છે."

ગુર્જર બાળકોનું કેવું કમભાગ્ય ! આ વચન આપ્યા બાદ ફક્ત એકજ મહિનાના અલ્પ સમયમાં વચન આપનારે સંસારલીલા સમેટી સુરગંગાને પેલે પાર જવા પ્રયાણ કર્યું.

ગુજરાતી પત્રકારિત્વમાં નવી દિશા ખોલતું સ્વ૦ હાજીમહમ્મદ અલારખીયા શિવજીનું માસિક "વીસમી સદી" આ સમયે અનેક સંસ્કારી લેખકોને આકર્ષી રહ્યું હતું. જુના માસિકો પોતાની પુરાણી પ્રણાલિકાઓને ચીલે પ્રયાણ કરી રહ્યા હતા ત્યારે "વીસમી સદી" એ નવયુગના સંદેશવાહક લેખકોની અને કવિઓની સહાયતા મેળવી પત્રકારિત્વમાં નવચેતન પૂર્યાં. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી. નૃસિંહ વિભાકર, શ્રી. રણજીતરામ વાવાભાઇ, શ્રી. ચંદ્રશંકર પંડ્યા, શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિ, શ્રી. અરદેશર ખબરદાર પ્રભૃતિ લેખકો અને કવિઓ "વીસમી સદી" ને પોતાની કૃતિઓથી દીપાવતા. પોતાનું સમગ્ર મિત્રમંડળ આ નવા માસિકમાં લખે ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવ જેવા ઉત્સાહિ સાહિત્યકાર પણ આ કાર્યમાં સહકાર આપવા તૈયાર થાય

તેમા શુ' આશ્ચર્ય ? તેમની ટુ'કી વાર્તાઓ "વીસમી સદી" માં અવારનવાર આવતી હતી

આમ અનેકવિધ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓ અવનવીન સ્વરૂપે પ્રકટી રહી હતી ત્યારે ઈ સ ૧૯૧૭ના એપ્રિલ મહિનામા ભોગીન્દ્રરાવની તબીયત મિત્રમ'ડળ અને સ્નેહીવર્ગમા ચિ'તાનુ કારણ બની રહી હતી. તેમના મિત્ર મિ૦ કાબરાજીના આમ'ત્રણને માન આપી તેઓ વૅકેશનમા હવાફેર કરવા માટે બીજાપુર ગયા અહી મિ૦ કાબરાજી કલેક્ટર હતા. કાબરાજી કુટુ'બ સાથેનો ભોગીન્દ્રરાવનો સ'બ'ધ કેવો સારો હતો તે આપણે જોયુ છે. આ સ'બ'ધ ઉત્તરોત્તર દૃઢ થતો હતો. પુતળીબાઈ અને તેમના વિદ્વાન પતિએ ભોગીન્દ્રરાવની સારી માવજત કરી અને તેમની તબીયત કૈ'ક સુધરી ડૉક્ટરોએ તો તેમને ક'ઇ પણ પ્રવૃત્તિ કરવા માટે સ્પષ્ટ ના કહી હતી પર'તુ ભોગીન્દ્રરાવ જેવા ઉદ્યમશીલ માણુસથી માદગીને બિછાને પણ પ્રવૃતિહીન કેમ રહેવાય ? તેમણે તો યાહોમ કરીને ઝ'પલાવ્યેજ રાખ્યુ--પરિણામની જરાયે પરવા કર્યા સિવાય. અને આ યાહોમ કરવાની વૃત્તિ તેમના અનેક અ'ગત મિત્રોને પસ'દ નહોતી પર'તુ જે વૃત્તિ ભોગીન્દ્રરાવના સ્વભાવની એક પ્રધાનવૃત્તિ હતી તે કેમ જઇ શકે ? જીવન કે મૃત્યુનો વિચાર પણ એમને ભાગ્યે આવતો ત્યા તેઓ પોતાનો કર્તવ્યપ્રદેશ કેમ ત્યાગી શકે ? બીજાપુરથી તેઓ પોતાના સ્નેહી રા૦ ર'ગીલદાસ કાપડીયાને ત્યા ગણદેવી હવાફેર ગયા ત્યા પણ તેમની કર્તવ્યભાવના કેટલી જાગ્રત હતી ને તેમના અને શ્રી૦ અમૃતલાલ વિ ઠક્કર વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહારમાથી બરાબર માલમ પડી આવે છે આ આખોય પત્રવ્યવહાર ભોગીન્દ્રરાવના જીવન પર જે પ્રકાશ નાખે છે તે દૃષ્ટિએ તે એમની આ જીવનરેખામા અગત્યનુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવો છે શ્રી૦ અમૃતલાલ ઠક્કર જેવા પ્રથમ પ'ક્તિના કાર્યકર્તા એ પત્રવ્યવહાર પર જે હૃદયસ્પર્શી નોધ આપે છે તે પ્રથમ વાચવાથી પત્રનુ યોગ્ય મૂલ્ય સમજાશે —

" જે શકિતના ઉપર આ પત્ર લખાયો છે તેને ભાઇ ભોગીન્દ્રરાવની ખરી ઓળખાણ તેમની '**મોહિની**' નવલકથા વાંચ્યા પછીજ થઈ. મુંબઇ શહેરનાં ગરીબોનાં જીવનનો તેમાં અદ્ભુત ચિતાર મને દેખાયો. ખાસ કરીને કામાટીપુરાની અનેક નાની નાની ગલીઓમાં તથા કીડીઆરાની માફક ચાલીમાં રહેતી દરિદ્ર પણ મહેનતુ ઘાટી કોમનાં જીવનનો, તથા પલાંઠી મારીને પોતાની ગાદી પર બેઠેલા તથા દારૂનાં પીપની ચળકતી ચકલી ખોલીને દારુ વેચનાર પારસી દુકાનદારનાં ચિત્રોએ મારા મગજ ઉપર ન ભૂંસાય તેવી છાપ પાડી આ પુસ્તકના વાચનથી મને લાગ્યું કે લેખક સમાજસેવાનાં અને ગરીબોના દુઃખ તથા અજ્ઞાન ટાળવાના અદ્વૈત ભાવનાના મોટા હિમાયતી છે મારે વીરમગામ તાલુકામા ગમ્ભુરા ગામે કઇ સાર્વજનિક કામે જવું થતા, અને તે વખતે કાલાં-કપાસની મોસમ હોવાથી મારા જેવા કૃત્રિમ જીવનથી ટેવાઈ ગયેલાં શહેરી માણસને આ નાના ગામની પ્રવૃત્તિઓ ઘણી રસવાળી લાગી. તે પ્રવૃત્તિઓના ચિતારનો એક કાગળ ભાઈ ભોગીન્દ્રરાવને મે લખી કાઢયો, તેના ઉત્તરમા આ પત્ર લખાયો છે. ગણદેવીમા તેમના મિત્ર રગીલદાસ કાપડીઆને ઘેર ભાઇ ભોગીન્દ્રરાવ ખાટલાવશ પડયા હતા તે જ સ્થિતિમા આ પત્ર તેમણે લખ્યો હતો. તેમા ભરેલા અનેક ઉમદા વિચારોથી આ પત્ર મે પ્રાણની માફક સાચવી રાખ્યો હતો અને ગયા નવેંબરની આખરે તેમનું અવસાન થતા આ પત્ર તેમના આતરજીવનનો પ્રકાશક છે એમ ધારી પ્રકટ કરવાની હિંમત કરી છે. સદરહુ પત્ર જેવો હતો તેવો ને તેવો છાપ્યો છે તેમા કશો ફેરફાર કર્યો નથી. "*

* "નવજીવન અને સત્ય". ડીસેમ્બર ૧૯૧૭ના અંકમાથી પ્રકાશિત.

આપણે પણ એ પત્ર--" આંતરજીવનનો પ્રકાશક " પત્ર--
" જેવો હતો તેવો ને તેવો ' પ્રકટ કરીશું.

ગણદેવી, તા. ૨૮-૫-૧૯૧૭

સ્નેહી ભાઇ અમૃતલાલભાઈ,

જેને જેની લગની લાગી હોય તેને તે વસ્તુ મળતાં, તન, મન, કે અર્થથી અશક્ત હોય તો પણ, એકદમ જાગૃત થાય તેમ તમારા પત્રે મારી સ્થિતિ કરી હતી. પંદરમી એપ્રિલ પછી મારો તબીયત અતિશય લથડની ચાલી હતી; તે લગભગ ખાટલાવશ જ. હું દક્ષિણમાં બીજાપુર, કૃષ્ણા-ગોદાવરી સ્નાન કરી, રા. રંગીલદાસ કાપડીઆ અને મી. મનુભાઈ દેશાઇનું આતિથ્ય લેવા સહકુટુંબ અહિં આવ્યો છું.

પરમ દિવસે, એટલે બુધવારે, મુંબઇ જઇશ. કાંઇ પણ કામ કરવું નહિ એવો ડૉકટરોનો, સ્નેહીઓનો, હુકમ છે; પણ તમારો પત્ર વાંચતાંજ કાંઇ કાંઇ થયુ. બીજાપુરમા મી. કાબરાજી કલેકટરની મદદથી જેલ કેદીઓ, ગરીબોનાં દુઃખ, સ્વરાજ્ય (સ્થાનિક) નું તંત્ર જોયું. જેટલે દરજ્જે મળ્યું છે, ત્યા નથી અભ્યાસ, નથી સત્તાધારીને વિવેકસર કહેવાની હિંમત, નથી વ્યક્તિત્વ અને નથી સ્વરાજ્ય માટે દાઝ. મારા પાડોશી, મારા બંધુ, હજી ગંદા, અજ્ઞાન, દુઃખી છે— પરમાત્માએ મને એમને અનુકૂળતા કરી આપવા સ્થિતિ આપી છે પણ કર્તવ્યપરાયણુતા નથી. આનુ પરિણામ તો એજ છે કે સ્વરાજ્ય માટેના નાલાયકનો (unfit) નો ઇલ્કાબ જેને આપવો છે તેને આપણે મદદ કરીએ છીએ.

જેલ વિગેરેનો વળી જુદો અનુભવ થયો. બીજાપુરની જેલમા ૭ મહિનાથી જન્મભરની ટીપવાળી સ્ત્રીઓને રહેવા તમો અને રા. ચિતલીયા રહો છો એવડા બે રૂમ છે. સદા બંધ રહે છે. આવ્યા ત્યારે નાહ્યા હતા ને જઇશું ત્યારે નાહીશુ એ ન્યાયે બાઇઓ છુટશે ત્યારે શબવત્ જ બહાર નીકળશે. નથી કોઇ એમનામાં સંસ્કાર રેડનાર—

સિવાય કે મીશનરીઓ એક માઇને સાત વર્ષની ટીપ છે હજી હમણાજ આવી છે એને એક છોકરો છે, જે આજમલ બે વર્ષનો પૂરો થઈ ગયો નિયમ પ્રમાણે એને જેનમા ન રાખી શકાય માઇના નાતીલા અને સગા આપણી હિદુસમાજ એનો તિરસ્કાર કરે છે પણ મીશનરીઓ લેવા ફાફા મારે છે સત્તાધારી સદ્‌ભાગ્યે હિદુસમા જને બાળક સોપવા માગે છે પણ આપણામા પ્રભુજ કયા છે?

રામપુરા—વિરમગામનો મને પૂરો અનુભવ છે એકાદ મહિનો નહિ પણ પાચ છ વર્ષ રહ્યો છુ કપાસ કાલા એને ફોનવા લઈ જવા માટે ડેલ એોમા થતી મારામારી, વેપારી અને ફેકટરીવાળાની થોડુ આપી વધારે કામ રાવવાની ટેવ અને પૈસાને માટે ગરીબ બાપડા ધા તા ભૂખ્યા બાળક વૃદ્ધ માબાપ અને પોતાનીજ શારીરિક અશક્તિ તરફ બેદરકાર રહેતા મે જોયા છે ફેકટરીમા કાયદો તૂટયો કહેવાય નહિ ત માટે Famil, S, stem કેમ નાખે છે તે કાઇ સમજ્યો છુ દિવાળીના મેળા અ ો વિરમગામની નાની ગોદડીઓ— રજાઇઓ–મળતાં તપાસવાનો કોણ શ્રમ લે છે? ઑફીસર મડળ પણ પૈસાને લોભે પોતાના ખાનગી સરકારી નોકરો પાસે ગમે તેમ ફુરસદ કઢાવી આખી રાત કાલા ફોનાવી કામ કરનારને કાઇ ન આપી ઘરમા પૈસા નાખે છે એ મે આ સગી આખે જોયુ છે વિનાયતી પેઢીઓની માફક આપણી પેઢીઓ કામ કરતા કયારે શીખશે? તમને એમ નથી થતુ કે યુદ્ધને લીધે કપાસના ભાવ આવે છે એટલે લોકની વૃત્તિ કપાસના વાવેતર તરફ ગઇ છે? પણ એ કરતા સાયન્ટીફીક રીતે અન્ન શેરડી વિગેરેનુ વાવેતર થવુ જોઇએ આ ગામડાના જીવનમા કુદરતી હવા પાણી મુબઈ જેવા શહેરના રોગી વાતાવરણનો અભાવ ન હોત તો બીચારા લોકનુ શુ થાત? ફેકટરીના માહેમોમા મોટા ટીના તાણી ફરનાર દરેક મદિરે અટકનાર સમાયક કરનાર વ્યાપારીમા ટૂ પ્રાણી મનુષ્યપ્રેમ કે પ્રભુ પ્રેમજ જોતો નથી ટૉલસ્ટૉય ક્યાંથી લાવવો?

કાલાં ફોલવાનો અનુભવ છે. તમારા મોમાળ ધોલેરામાં માસિક રૂા. ૧૫) પંદરમાં બે ત્રણ વર્ષ નોકરી કરી છે. તમારા આ ભોગીન્દ્રે રૂા. ૧૫) મા એ અરણ્યજીવન ભોગવી, ત્યાં તે વખતે બંદર અને કસ્ટમહાઉસમાં કામ કરી, ફુરસદની વેળા બી. એ. નો અભ્યાસ કરી, ગામનાં છોકરાઓને સંસ્કૃત, વ્યાખ્યાનો, લાયબ્રેરી વિગેરેનો લાભ આપ્યો છે. અને હજીય સંભારે છે. મામદ ડુંગર, હીરજીભાઇ, ત્રિભોવનદાસ, નાગરદાસ વિગેરે અનેક શેઠીયાઓ આ પંદર રૂપીયાના કારકુન તરફ સદ્‌ભાવ રાખતા હતા. એજ તમારા ધોલેરામાં ચાર વાગે, ખોજાઓ ખાતામાં જતા તે વખતે, મીસીસ. દીવેટીઆ ઉઠી, એજ કાલાં સળગાવી, ધોલેરાના બકરી-ગાયનાં દૂધનો ચહા પાઇ જાગૃત કરતાં, ને છાણાં અડાયાં ઉપર રોટલી શેકતાં. વીરડામાં વાટકે વાટકે પાણી મળતું અને સ્વામીનારાયણનું મંદિર, ગહા તળાવ કે બીમ તળાવના ગરાસીઆની દંતકથા સાંભળી, જીવન નભાવતાં બંદર ઉપર નાળીએર છોલવામા અસ્પૃશ્ય વર્ગની ભાવના નથી રહેતી એ જોઈ છે. પરંતુ તંદુરસ્તી, અજ્ઞાન ટાળનાર નથી મુબઇની મભાઓ ગજવનારામા, પત્રોમા જેમ બતાવનારાઓમા, શ્રી. અમૃતલાલ પઢિયાર કે ભોગીન્દ્રરાવના હૃદય, ભૂતદયા, મનુષ્ય પ્રેમ નથી. આ લોકો મૂર્ખ છે, અમે કહીએ તેમ ન કરે, એ તો તિરસ્કારનેજ પાત્ર છે—એમ કહેવાથી ન થાય. પરમાત્માની નજરે આપણે કયા મૂર્ખા નથી? એ આપણો તિરસ્કાર કરે તો? આ ગરીબ અજ્ઞાન વર્ગને સમજાવવા, તમે કહો છો તેમ તમે, પઢિયાર કે કાક મારા જેવા જોઇએ. મારે માટે સદ્‌ભાવ છે જાણી સંતોષ. એ મીશનરીઓનીજ મૂળ જરૂર છે 'મોહિની'ના લેખકે અનુભવ લીધો છે, લ્યે છે અને એનુ હૃદય બળે છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે, પ્રથમ, શરીર બહુજ નબળું છે.

અમૃતલાલભાઇ! મોહમયી મુંબઇનો મોહ નથી એ તો તમો મારા જીવનથી જાણો છો. મોટા લોકમા, મભામા ફરતો નથી:

અપ ટુ ડેટ વસ્ત્રો નથી અને મોટરની ભાવના નથી પણ મોહમયી મુંબઈ સિવાય છુટકો નથી એ માટે રૂબરૂમા વળી

આ શરીરે મારી જે સેવા લેવી હોય તે સેવા આપવા હું તૈયાર છુ અનુકૂળતાએ તમારી સાથે રખડવા પ્રબળ ઇચ્છા છે માત્ર દૂધનો બળેલો છાશ ફુકી મુગો જ રહું છુ, ને કહેતો નથી કારણ કામ કરૂ છુ બતાવનારા, અજાવી નાખનારા, એટલા છે કે મારા જેવાનો ભાવ નથી તમારા જેવા પુણ્યાત્માજ મારૂ અંતર નીરખી શકયા છે નાના નાના લીફલેટ, આવી નાની બોધક ટસિની વાતો બહોળે હાથે વહેચાવી જોઇએ તમારી અને પઢિયારની પેઠે એમની પાસે જઇ એમના હૃદયમા પેસવુ જોઇએ ત્યારે થાય. આપણે ત્યા ક્યા છે વૃત્તિ ? પ્રભુ ! બાકી નવા જમાનામા તો રૂા ૪૦) મા નહિ પણ નાનામા નાની જરૂરિયાત વિના મકાચે પૂરી પડતી હોય અને ફડોમાથી મળ્યે જતા હોય એવા મીશનરી જોઇએ ગોખને મહાત્મા હતા છતા એમને વિશેષ અનુકૂળતા હોત તો સારૂ શ્રી પઢિયારને કે ભોગીન્દ્રને એવી અનુકૂળતા હોત તો વિશેષ કામ કરત નહિ કે હૃદયમા દાઝ નથી, ઇચ્છા નથી કે ભોગની તૃષ્ણા છે પણ બાળકોને કેળવવા, ભવિષ્યમા શાત જીવન ગાળવા, એટલુ તો જોઇએ

ગોપાળરાવનો અવધૂત મંત્ર રેલાવ્યો છે એ ધુનનુ મહગાન (Chorus) લઈ ફરીશુ ને આપણુ કર્તવ્ય કરીશુ પરમાત્મા એવી ધૂન જગવનાર બાવા ઉત્પન્ન કરે !

તમારો પત્ર પ્રાણની માફક માચવીશ આવા પ્રસગે હુ સાભર્યો એજ મારી કદર અને મારા પ્રત્યેના ભાવનુ સર્ટીફીકેટ.

પરમાત્મા શરીર સારૂ કરે ને પછી તમારી સેવામા હાજર છુ આ પ્રમિના અને બાળકોએ તમને પ્રમાણ લખાવ્યા છે

લી૦ સ્નેહાધીન,
ભોગીન્દ્રરાવ ૨ દીવેટીઆ.

ભોગીન્દ્રરાવના હૃદયની સર્વ ઉન્નત ભાવનાઓનું તાદૃશ્ય દિગ્દર્શન કરાવનાર આ પત્ર પર વિવરણની જરાયે આવશ્યકતા રહે છે ખરી? એમનું જીવન લંબાયું હોત તો તેઓ ગરીબો અને પીડિતોની સેવા કરવા વધારે દરજ્જે શક્તિમાન થતે. ગરીબો અને દુ:ખીઓના જીવનનો જે સૂક્ષ્મ અભ્યાસ તેમણે કર્યો હતો તેને લીધેજ તેમની વાર્તાઓમાં માનવતા અને ગરીબો પ્રત્યે સમભાવ અને સહાનુભૂતિ પાને પાને દેખાઇ આવે છે. મનુષ્યપ્રેમ પર જ પ્રભુપ્રેમ અવલંબે છે એ સત્ય તેઓ કદીય વિસર્યા નહોતા એ આ સ્વયં-પ્રકાશિત પત્રમાંથી માલમ પડી આવે છે. કહેવાતા સ્થાનિક સંઘો—Local Self Government Bodies—લોકો, દુ:ખી જનતા, તરફની પોતાની ફરજ બજાવવા કેવી રીતે અશક્ત નીવડે છે તે વિષે જે કરૂણ ધ્વનિ આ પત્ર પાડે છે તે ભોગીન્દ્રરાવના જાહેર જીવનના વિચારો પર મારો પ્રકાશ પાડે છે. તેઓ શાંત કાર્યકર્તા હતા અને "બતાવનારા" કે "અંજાવી નાખનારા" માફક તેઓ ડીડીમ વગાડી કાર્ય કરવામા જરાયે માનતા નહિ. પ્રભુની વિશાળ સૃષ્ટિમા ભૂતદયા અને પ્રેમની ભાવના એક સરખી હોવી જોઇએ એવુ ખરા અંત:કરણથી માનનાર ભોગીન્દ્રરાવ કોઇની પણ અવગણના કરતા નહિ—ભલે પછી તે ગરીબ મજુર હોય કે અનાથ અપંગ. આ એમના હૃદયની ઉદારતા બતાવી આપે છે ખરેખર! એમના હૃદયના સદ્‌ગુણો એમની બુદ્ધિના સદ્‌ગુણોને ય બાજુએ મૂકે એવા હતા.

પરંતુ બુઝાતા દીપકની આ છેલ્લી જ્યોતિરેખા હતી. ભોગીન્દ્રરાવના જીવનની ત્યાર પછીની કથા એક વિષાદિકાની માફક કરૂણ છે. ગણદેવીથી તેઓ મુંબઇ આવ્યા ત્યારે તેમની તબીયત કંઇક સુધારા પર આવી હતી. પરંતુ મુંબઈ આવ્યા પછી ટુંક સમયમાં તેમના સ્નેહભીના હૃદયને એક તીવ્ર આઘાત પહોંચવાનો હતો. શ્રી. ગણુજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા તેમના મિત્ર કેવા સંજોગોમાં બન્યા તે

આપણે જોયું: સમય જતાં આ મૈત્રીનો સુંદર રીતે વિકાસ થયો. આ મૈત્રી વિચાર અને ભાવનાની સંવાદિતા (harmony of thought) પર રચાયેલી હતી. ગુજરાતની અસ્મિતા અને સંસ્કારિતાની ઉચ્ચ ભાવના પ્રકટાવવામાં રણજીતરામે એક દિશાએ પ્રયત્ન કર્યાં ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવે અન્ય દિશાએથી એ પ્રયત્નમાં સહકાર આપ્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના મે-જુનમાં રણજીતરામ શેઠ નરોત્તમ મોરારજીના સુપુત્ર સાથે જુહુના રમણીય દરિયા કિનારે નિવાસ કરતા હતા. તા. ૪ થી જુનના દિવસે જુહુના દરિયામાં ન્હાવા પડતાં રણજીતરામ ડૂબી ગયા અને ગુજરાત સમસ્તમાં આ અકાળ અને કારમા મૃત્યુથી ગ્લાનિ વ્યાપી રહી.. ભોગીન્દ્રરાવને આ સમાચાર મળતાં તેઓનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું અને ગંભીર માંદગીમાં માંડમાંડ સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી રહેલા તેમના મનને ભયંકર આઘાત પહોંચ્યો—અને આ આઘાતની અસર તેમના પોતાના અવસાન સુધી પહોંચી.

આ સમયે નિષ્ણાત ડૉકટરોના ઉપચારો ચાલુ હતા; પરંતુ જ્યાં જીવનનાં તેલ ખૂટ્યાં હોય ત્યાં ડૉકટરોના ઔષધોપચાર શું કામ આવે? જુલાઈની આખરે ડૉકટરોએ તેમને સર્વ નાની મોટી પ્રવૃત્તિઓ તદ્દન બંધ કરવાની ફરજ પાડી અને ફરી પાછા મુંબઈ—માંતાકુઝ—છોડી હવાફેર જવા સલાહ આપી. પરિણામે તેઓ પોતાના મિત્ર શ્રી૦ ન્હાનાલાલ કવિને ત્યાં રાજકોટ ગયા. તબીયત જરાક સુધરવા આવી કે તેઓ તરત સપ્ટેમ્બરમાં મુંબઈ પાછા ફર્યાં અને માંદગીને બીછાનેથી પણ સાહિત્યદેવીની આરાધના ચાલુ રાખી. થોડાક દિવસ બાદ તેમના રોગે પાછો ઉથલો માર્યો અને આ ઉથલો છેવટનો જ નિવડ્યો. આપ્તજનો, સ્નેહીઓ અને મિત્રમંડળની ભાવભીની શુશ્રૂષા છતાંય જીવનદીપક હોલવાતો ગયો.

તા. ૨૬મી નવેમ્બરની સાંજે માંદગીએ ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. મુંબઈનિવાસી તેમના સર્વ મિત્રો અને સ્નેહીઓ તેમની

પધારી આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા : જે મિત્રોની સાથે જીવનકાર્ય આગળ ધપાવ્યું હતું તેમની છેલ્લી વિદાય લેતા હોય તેમ તેમણે સર્વની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો. શ્રી. હિંમતલાલ અંજારિયા, શ્રી. ચંદ્રશંકર પંડયા વિગેરે મિત્રમંડળની આંસુભીની આંખો તેમનાં હૃદયની વ્યથા બતાવી રહી હતી.

—અને તા. ૨૭ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭ નો દિવસ તેમનાં જીવનનો અંતિમ દિવસ નિવડયો. તે દિવસે પ્રભાતના સમયે પૂર્ણ દીપ્તિ પ્રસારી તેમનો જીવનદીપ બુઝાયો.

ફકત બેતાળીસ વર્ષની નાની વયમાં ભોગીન્દ્રરાવે ગુજરાતી સાહિત્ય તથા સમાજની અનન્ય સેવા કરી જીવનનો ત્યાગ કર્યો. તેમની જીવનદોરી ટુંકી બની તેનું પ્રધાન કારણ તેમની ઝડપી અને અસ્ખલિત સાહિત્યસેવા અને અન્ય જાહેર પ્રવૃત્તિઓ. પણ આ પ્રવૃત્તિઓની પાછળ જે ઉદ્દામ ભાવના હતી તેણે તેમના આત્માને છેવટની ઘડી સુધી સામર્થ્ય અર્પ્યું. તેમનું અવસાન થયું પરંતુ ભાવનાઓની સિદ્ધિ નીરખીને જ. ગુજરાતી વાઙ્મયને તેમની આ અસ્ખલિત સાહિત્યસેવાથી જે મહાન્ ફાયદો થયો તેને વિષે તો આ પછીના પાનાઓ સવિસ્તર કહેશે એટલે અત્રે તેનો ઉલ્લેખ કરવો અનાવશ્યક છે.

તેમના આ અકાળ દેહોત્સર્ગથી તેમના સંસ્કારી પત્ની અને વ્હાલસોયા બાળકો—મૃણાલિની અને પ્રદ્યોત—કકળી ઉઠયા તે દિવસે સમસ્ત ગુજરાત આંસુ સારી રહ્યું.

× × × ×

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆની જીવનરેખાના આ અલ્પ દર્શન પછી તેમની વિદ્યુતવેગી પ્રવૃત્તિઓ, ઉત્સાહભરી ભાવનાઓ અને ઉન્નત આદર્શો પ્રત્યે સ્વાભાવિક માનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. બેતાળીસ

વર્ષનાં અલ્પ જીવનમા તેમણે શુ શુ કરી બતાવ્યુ એની નોંધજ સાહિત્યના અભ્યાસીનું મસ્તક એમના પ્રત્યે નમાવવા બસ છે તેઓ તો ઇંગ્રેજ કવિના વચનની સત્યતા પૂરવાર કરતા ગયા—

One glorious hour of crowded life,
Is worth an age without a name

વિકસતી પુષ્પકલિકા અને ઉગતી ચન્દ્રરેખામા સુવાસ અને રશ્મિના પરિપૂર્ણ તત્ત્વો હોતા નથી તે છતાય તે કલિકાનો વિકાસ અને તે ચન્દ્રરેખાનો જ્યોતપુજ ખરેખર આલ્હાદનીય અને આકર્ષક નિવડે છે સુવાસ અને પ્રકાશના પૂજકોને આ અલ્પાંશોમા તેની ઉત્કટતાના જેટલોજ—મહકે તેથીય વધુ—આનદ આવે છે

ભોગીન્દ્રરાવનુ જીવન આ પ્રકારનુ હતુ—સરળ અને સૌમ્ય તથા વિજળીના ઝમકારા જેવુ દ્રુતગામી પણ ભભકભર્યું

એક વિષાદિકાના સર્વ તત્વો એ જીવનમા હતા—કારૂણ્ય અને કમનીયતા વ્યથા અને વિશાળતા, આર્દ્રતા અને ઉચ્ચતા

———

ખંડ બીજો

સાહિત્ય

પ્રકરણ પહેલું

નવલકથા અને તેનો વિકાસ

ભોગીન્દ્રરાવ વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાકાર તરીકે પ્રખ્યાત છે. આપણે તેમની નવલકથાઓનો સવિસ્તર અભ્યાસ આરંભીએ તે પહેલાં તેમણે નવલકથા લખનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે પૂર્વે નવલકથાનો સાહિત્યના એક પ્રધાન અંગ તરીકે કેવી રીતે વિકાસ થયો તે જાણવું આવશ્યક છે. આ અવલોકન દ્વારા બરાબર સમજાશે કે ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆએ નવલકથા સાહિત્યનો કેટલો વિકાસ સાધ્યો.

"નવલકથા" એ શબ્દ નવો ગુજરાતી નથી. એમાંનું "નવલ" પદ સંસ્કૃતમાંથી લેવામાં આવ્યું કે અંગ્રેજી શબ્દ novel પરથી યોજવામાં આવ્યું એ વિષે વિદ્વાનો હજી એકમત થયા નથી. "નવલ" એટલે નવું: નવી કથા એટલે નવલકથા ? આ અર્થ કરતાં અંગ્રેજી શબ્દ novel પરથી જ આ "નવલ" લેવામાં આવ્યું હશે એ વધારે શક્ય લાગે છે. જે હોય તે. પરંતુ હાલ "નવલકથા" શબ્દ અંગ્રેજી novelના પર્યાય તરીકે વાપરવામાં આવે છે.

અને ઉપરોક્ત કથનને વધારે પુષ્ટિ એ કારણસર મળે છે કે વ્યવસ્થિત નવલકથા સાહિત્યના એક ઉપયોગી અંગ તરીકે ગુજરાતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચાર બાદ જ ખેડાવા લાગી છે. ગુજરાતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચાર પૂર્વે આખ્યાનો અને કથાઓ હતા પરંતુ એ નવ-

લકથાના તત્ત્વો પગ મડાયા નહોતા એટલે આ સ્થળે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે હાલ નવલકથા જે સ્વરૂપમા નજરે પડે છે તે અગ્રેજી નવલકથાના અભ્યાસને આભારી છે આનો કોઈ એમ અર્થ કરવાની ઉતાવળ ન કરે કે અગ્રેજોના આગમન પહેલા આપણુ ગુર્જર સાહિત્ય વાર્તાવિહોણુ હતુ આપણે ત્યા 'કથા'' અને વૃત્તાત'' હતા પરતુ નવલકથા' નહોતી

ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યમા નવલકથાનો પાયો ક્યારે અને ક્યા સજોગોમા નખાયો ? એ ગભીર પ્રશ્ન એક છુટા લેખને માગી લે છે ભોગીન્દ્રરાવની સાહિત્યસેવાની નોધ લેતી એમ નાની પુસ્તિકામા એ પ્રશ્નનો સવિસ્તર ઉત્તર આપવાનુ સ્થાન ન હોય માટે આપણે આપણા મુખ્ય વિષયને ધ્યાનમા રાખી આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવો પડશે

નર્મદા તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકની ત્રિમૂર્તિ (નર્મદાશકર લાલશકર, નવલરામ લક્ષ્મીરામ અને નદશકર તુળજાશકર) જાગ્રતિયુગની પુરોગામી હતી. નર્મદાશકરનું જે સ્થાન કાવ્યસાહિત્યમા છે નવલરામનુ જે સ્થાન વિવેચનસાહિત્યમા છે તેનાથીય વધુ નન્દશકરનુ સ્થાન નવલકથાસાહિત્યમા છે એમને ગુજરાતી નવલકથાના પિતા તરીકે ઓળખીએ તો તેમા જરાયે અતિશયોક્તિ નથી ઇ સ ૧૮૬૬મા એમની નવલકથા કરણઘેલો''નુ પ્રકાશન થયુ અને તે સાથે પ્રથમ ગુજરાતી નવલકથા જન્મી અંગ્રેજી સાહિત્યમા રીચર્ડસનની પામેલા અને ફીલ્ડીગની ટૉમ જોન્સ' નુ જે સ્થાન છ તે જ સ્થાન કરણઘેલો'' ગુજરાતી સાહિત્યમા ભોગવે છે આ વાર્તા લખાયા પછી જ નવલકથાનુ ક્ષેત્ર ખેડાવા માડ્યુ. અને નુતન ગુજરાતની સસ્કારી પ્રજાને સાહિત્યનો એક નવો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થયો

આજથી લગભગ સાત દશકાઓ પહેલા રચાયેલુ આ પુસ્તક

હજીય ગુજરાતી વાચકોનુ પ્રિય પુસ્તક રહ્યુ છે અને આજે એની મહત્તા કિવા ઉપયોગિતામા લેશ માત્ર પણ ઘટાડો થયો નથી એજ એના યોગ્ય મૂલ્યાકન કરવા સમર્થ છે રૂપસુદરી, માધવ, દેવગદેવી વિગેરે પાત્રો એમના સર્જનકાળે જેટલા જીવત હતા તેટલાજ જીવત હમણા છે

નવલકથાના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ છે [૧] ઐતિહાસિક, [૨] સામાજીક, [૩] રોમાચક અથવા અદ્દભુતતત્ત્વયુક્ત ઐતિહાસિક નવલકથા એટલે ઐતિહાસિક ઘટના પર ચણાયેલી હોય છે પરતુ એ પ્રકારની નવલકથાના સર્જનમા જેમ દેખીતો લાભ છે તેમ ગેર લાભ પણ છે આ ગેરલાભ તે એ કે લેખક પોતાની મરજી પ્રમાણે કલ્પનાના અશ્વો દોડાવી શકતો નથી ઐતિહાસિક સત્યોની ચારે સીમાની તે મર્યાદાનો છે 'કલ્પનાનો'' આ વર્ગમા સ્થાન લે છે ઐતિહાસિક નવલકથાના લેખનમા લેખકને પાત્રોના વિધાનમા કેટલી સ્વતત્રતા લેવાનો અધિકાર છે તે વિષે બે મત છે આપણા સમર્થ નવલકથાકાર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી--જેમના પર ઐતિહાસિક પાત્રોની વિકૃતિ કરવાનો આરોપ અનેક સ્થળેથી મૂકવામા આવ્યો છે--આ બાબતમા નિશ્ચિત માન્યતાઓ ધરાવે છે અને આ માન્યતાઓના પ્રતિપાદનમા તાજેતરમા [૧૯૩૩-૩૪] વાડી ખાતે ભરાયેલા સાહિત્ય સમેલનમા એક વિદ્વત્તાપૂર્ણ નિબધ* વાચ્યો છે એ નિબધમા દર્શાવેલા સર્વ વિચારો સાથે સહમત થઇ શકાય એમ નથી તે છતાય તેમના સપ્રદાયના વિચારોના અભ્યાસ માટે એ આવશ્યક છે ઐતિહાસિક પાત્રોના સર્જન પર એ અગત્યનો પ્રકાશ નાખે છે

સામાજીક નવલકથા સસારના અનેક અગત્યના પ્રશ્નોને અથવા કોઇ ખાસ એકાદ બે પ્રશ્નોને મધ્યબિદુ તરીકે સ્વીકારી એની આસપાસ વણાયેલી હોય છે આવી વાર્તાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમા

* 'ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેમનુ નિરૂપણ'--કનૈયાલાલ મુનશી

જનાં ચિત્રો રજુ કરવાનો હોય છે અને જેટલે દરજ્જે તેઓ સમાજનાં તાદસ્ય પ્રતિબિંબ ઉતારી શકે તેટલે દરજ્જે તેમની સફળતા લેખી શકાય. રોમાચક પ્રકારની વાર્તાઓમા અલૌકિક તત્ત્વ પ્રધાન ભાગ ભજવે છે અને અંગ્રેજીમા જેને romance તરીકે ઓળખવામા આવે છે તે પ્રકારની નવલકથાઓને આ વર્ગમાં મૂકી શકાય

પરંતુ આ ત્રણે વર્ગો એકમેક સાથે એટલી સુદઢ રીતે સંકળાયેલા છે કે તેમની યોગ્ય વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ પડે અને વર્ગીકરણ પણ સહેલાઇથી ન થઇ શકે ઘણીય ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં સામાજીક વાર્તાના તત્ત્વો દેખાય છે અને ઘણીય સામાજીક વાર્તાઓ ઇતિહાસની અનેક ઘટનાઓની ઝાખી કરાવે છે. અને અલૌકિક તત્ત્વ તો અનેક સામાજીક તેમજ ઐતિહાસિક નવલકથાઓમા દેખાય છે. આ પ્રમાણે નવલકથાઓના સુનિર્મીત ચોકઠાઓ (Watertight compartments) સહેલાઇથી ન પાડી શકાય.

આપણે સામાજીક નવલકથા પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપીશું: કારણ કે ભોગીન્દ્રરાવ એક કુશળ સામાજીક નવલકથાકાર હતા તેમણે સામાજીક નવલકથાઓનું જ ક્ષેત્ર વિશેષ પ્રમાણમાં ખેડયુ છે.

"સામાજીક નવલકથા" એ શબ્દપ્રયોગ અહીં વ્યવસ્થિત નવલકથાના અર્થમા લેવાયલો છે—અને નહિ કે તેના પ્રાથમિક અર્થમા. આ દષ્ટિએ જોઇશું તો સ્વ. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ કૃત 'સાસુ વહુની લઢાઈ'' ને પ્રથમ સામાજીક નવલકથા લેખવી પડશે. સાધારણ હિંદુ કુટુંબના રોજના સામાન્ય બનાવો અને તે ઉપરથી ઉત્પન્ન થતી વિવિધ લાગણીઓનું એમાં સુંદર ચિત્ર છે. પરંતુ એક વ્યવસ્થિત નવલકથાના તત્ત્વો એમાં નથી. મહીપતરામ કૃત "વનરાજ ચાવડો" પણ એક મઝી વાર્તા છે પરંતુ ઐતિહાસિક નવલકથા તરીકે "કરણઘેલો" એના કરતા ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજે છે. નદશંકરના પુસ્તકમાં જે સુંદર કલાવિધાન છે તે મહીપતરામના પુસ્તકમાં જણાતું નથી.

આ પછી ગુજરાતને એક પ્રથમ પંક્તિના નવલકથાકાર મળ્યા અને તે સ્વ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી એમની મહાન્ નવલકથા "સરસ્વતીચંદ્ર" જગતકાદમ્બરીઓમા પ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે એવા સુંદર અંશોથી પરિપૂર્ણ છે પૂર્વ અને પશ્ચિમની ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિઓના સંઘર્ષનને પરિણામે નવગુજગતનું ઘડાતું જીવન એ સફળતાથી રજુ કરે છે "સરસ્વતીચંદ્ર" ને ખરૂં જોતા સામાજીક રાજકીય ધાર્મિક નવલકથા ગણી શકાય—કારણ કે એક સામાજીક નવલકથાના આવશ્યક અંગો ફક્ત બીજા ભાગમા —"ગુણસુન્દરીનુ કુટુમ્બજાળ" મા—દેખાય છે વસ્તુ, પાત્રાલેખન, પાત્રવિકાસ શૈલી અને સરકારિતાની દષ્ટિએ દરેજીય "સરસ્વતીચંદ્ર" ગુર્જર નવલકથાઓમમા ધ્રુવતારક સમાન છે "સરસ્વતીચંદ્ર"-ના ચાર ભાગને બહાર પડતા પદર વર્ષ લાગ્યા (ઇ સ ૧૮૮૭ થી ૧૯૦૨) ત્યારપછી જે જે નવલકથાઓ રચાઈ તેમા થોડે ઘણે વધુ અંશે "સરસ્વતીચંદ્ર" નો પ્રભાવ દેખાયા વિના રહેતો નથી ગુજરાતી સમાજને આ નવલકથાના ચાર ભાગથી નવીન જ દષ્ટિબિંદુ મળ્યુ—પરિણામે જાણ્યે અજાણ્યે નવીન લેખકવર્ગ 'સરસ્વતીચંદ્ર" ની ઘાટીની નવલકથા લખવા પ્રેરાયો. 'સરસ્વતીચંદ્ર" ની સર્વવ્યાપક અસરમાથી તે સમયના અન્ય લેખકો ભાગ્યે છૂટી શક્યા

'સરસ્વતીચંદ્ર" ના ચારે ભાગ પૂરા થતા પદર વર્ષ લાગ્યા એ દરમ્યાન નવલકથાનુ ક્ષેત્ર સારી રીતે ખેડાતુ રહ્યુ સ્વ૦ દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા કૃત કુસુમાવલી", સ્વ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇ રચિત 'ગંગા—એક ગુર્જર વાર્તા" અને સ્વ મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી કૃત "ગુલાબસિંહ" ત્યાર પછી પ્રકટ થયા. 'કુસુમાવલી" એક ઉચ્ચ કોટીની romantic વાર્તા છે પરંતુ તેની ભાષા સો એ સો ટકા સંસ્કૃતમય હોવાથી સાધારણ વાચક વર્ગ ભાગ્યેજ એનુ રસાસ્વાદન માણી શકે ગંગા—એક ગુર્જર વાર્તા' મા સામાજીક

તેમજ ઐતિહાસિક અશો છે અને નવનકથા તરીકે પુસ્તક સુવાચ્ય છે " ગુનાખમિહ " સ્વતત્ર નવલકથા નથી તેનુ વસ્તુ બુલ્વર લીટનની " ઝેનોની " પરથી લેવાયનુ છે છતાય આપણા નવનકથા સાહિત્યમા એનુ સ્થાન અવશ્ય ઉચ્ચ લેખાશે આજ અરસામા પ્રકટ થએલી રા છગનનાન ઠાકોરદાસ મોદીની "ધગવની' પણ એક સારી નવલકથા છે

નવલકથાના વિકાસ પરત્વે નખતા આ સ્થળે સ્વર્ગસ્થ નારા યણ હેમચન્દ્રનુ નામ વિસરવુ ન જોઇએ ગુજરાતી સાહિત્યને તેમના તરફથી અનેક વાતાઓ મળી છે—જો કે એમાની ઘણી ખરી બગાળી માથી લેવાયલી છે તેમની ભાષા શાસ્ત્રીય નહિ હોય પરતુ સરલ અને સહેલી તો હતી જ મહાન બગીય નવનકથાકાર બકિમચન્દ્ર ચટોપાધ્યાયની સુદર કૃતિઓનો એમણે ગુજરાતને પ્રથમ પરિચય કરાવ્યો ત્યાર પછી ગુજરાતી નવનકથા બગાળી નવનકથાની છાયામા વધારે ને વધારે આવતી ગઇ બકિમબાબુ વિરચિત ' દુર્ગેશનદિની વિષવૃક્ષ વિગેરે નવલકથાઓના ગુર્જર અનુવાદો હજીય લોકપ્રિય છે આમ બગાળ અને ગુજરાતને નિકટ લાવવાનો યશ સ્વ નારાયણ હેમચદ્રને ઘટે છે બગાળી નવનકથાએ ગુજરાતી નવલકથાના ઘડતરમા જે ફાળો આપ્યો છે તે કઇ જેવો તેવો ન ગણાય. હિદના કોઈ પણ અન્ય પ્રાતન સાહિત્યે ગુજરાતી નવનકથા પર આટલી પ્રબળ અસર કરી નથી

આ રીતે સામાજીક નવનકથાના બીજારોપણ ગુર્જર સાહિત્યમા સફળતાપૂર્વક થઇ રહ્યા હતા એટલીવારમા તો પદ્યયુગનો આરભ થયો રા નરસિહરાવ ભોળાનાથ સ્વ રમણભાઇ નીલકઠ 'કાન્ત' ' કલાપી પ્રભુતિ પ્રથમ પક્તિના કવિઓએ ગુજરાતનુ ધ્યાન પદ્યસાહિત્ય તરફ ખેચ્યુ અને પરિણામે નવનકથાને સ્વાભાવિક ગૌણ સ્થાન મળ્યુ

પરંતુ નવલકથાનો સાહિત્યના એક પ્રધાન પ્રયોગ તરીકેનો સ્વીકાર થઈ ચૂક્યો હતો. આ સમયે નવલકથાના વિકાસમાં પ્રોત્સાહન આપનાર અનેક બળો પ્રવર્તી રહ્યા હતા—જેમાંના મુખ્ય નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય:—

(૧) અંગ્રેજી સાહિત્યની શ્રેષ્ઠ નવલકથાઓનો સંપર્ક અને તેને પરિણામે ગુજરાતને મળનાં સુંદર અનુવાદો.

(૨) બંગાળી નવલકથાનો ગુજરાતી વાચકસમૂહને પરિચય અને તેની સીધી તેમજ આડકતરી અસરો.

(૩) સંસારસુધારા પ્રત્યે ઉત્પન્ન થયેલી વૃત્તિ. આ વૃત્તિને લીધે સમાજના અગત્યના પ્રશ્નોને ઉદ્દેશી નવલકથાઓ રચાવા માંડી. રા. રામમોહનરાય જશવંતરાય, ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ વિગેરે લેખકોએ આ સમાજોન્નતિને પરિપોષક અનેક વાર્તાઓ ગુજરાતને અર્પી.

(૪) રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો પ્રચાર અને અસ્મિતાનો ઉદય. આ ભાવનાએ ભોગીન્દ્રરાવ, રણજીતરામ વાવાભાઇ, કનૈયાલાલ મુનશી આદિ લેખકોને નવીન દૃષ્ટિબિંદુ સમર્પ્યું અને તેથી ગુજરાતી વાર્તા-સાહિત્યમાં સંસ્કારિતા અને અસ્મિતાની ભાવનાથી ભરપુર નવલકથાઓ સરજાઇ—જો કે રણજીતરામને* નવલકથાકાર ભાગ્યે કહી શકાય.

(૫) છેલ્લું બળ તે વર્તમાનપત્રોનો પ્રચાર અને તેને લીધે તેમાં નિયમિત રીતે આવતી વાતાઓ. સામયિકો અને વર્તમાન-પત્રોએ વાર્ષિક ભેટો દાખલ કરવાની પ્રથા પાડી તેનાથી પણ નવલકથાનો સારો વિકાસ થયો. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇના તંત્રીપદ હેઠળ ચાલતા સાપ્તાહિક પત્ર "ગુજરાતી" એ ઐતિહાસિક નવલ-કથાઓના કેટલાક સારા પુસ્તકો ઉપહાર તરીકે આપ્યા. અમદાવાદના પત્રોએ પણ આ દિશામાં સારો ફાળો આપ્યો છે. "પ્રજાબંધુ" અને "ગુજરાતી પંચ" તરફથી ભેટના પુસ્તકો તરીકે કેટલીક

* એમની નવલકથા "સાહેબરામ" અપૂર્ણ છે.

સુલિખિત નવનકથાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ મુમબઇનુ "ગુજરાતી" પત્ર જ્યારે ઐતિહાસિક વાતાઓની હારમાળા આપી રહ્યુ હતુ ત્યારે અમદાવાદના "ગુજરાતી પચે" ભેટના પુસ્તક તરીકે સામાજીક નવલકથા આપવાની સુપ્રથા પાડી વર્તમાન ગુજરાતી મહિત્યને અનેક ઉચ્ચ કોટિના પુસ્તકો આવી રીતે સાપડયા ભોગીન્દ્રરાવ કૃત "મૃદુલા" અને "ઉષાકાન્ત" ગ કનૈયાલાલ મુન્શીની "પાટણની પ્રભુતા" અને ગ. રમણલાલ વસતલાલ દેશાઈ કૃત 'જયન્ત', 'કોકિલા" પૂર્ણિમા" આદિ નવલકથાઓ ભેટના પુસ્તકો તરીકેજ ગુર્જર પ્રજાને ચરણે ધરવામા આવી હતી એ વાતનુ અત્રે વિસ્મરણ ન થવુ જોઈએ પ્રતિવર્ષ ભેટ આપવાની આ પ્રથાએ નવલકથાના વિકાસમા સુદર ફાળો આપ્યો છે—અને હજીય આપે છે

ઇસુ ની ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દસકામા અમદાવાદમા કેટલાક ઉત્સાહી મિત્રોએ 'બંધુ સમાજ" ની સ્થાપના કેવા સંજોગોમા કરી તે આપણે આ આ પુસ્તિકાના પ્રથમ ખડના ત્રીજા પ્રકરણમા નીહાળ્યુ સુદરી સુબોધ ' ના પ્રાકટ્ય પછી રા રામમોહનરાય જસવતરાયે એના પ્રથમ વર્ષના ઉપહારપુસ્તક તરીકે યોગિની" લખી આ સુદર નવલકથા તે સમયની નવલકથાઓમા નવી ભાત પાડે છે સ્ત્રીજીવનના અનેક પ્રશ્નો ' બંધુ સમાજ ' ના સભ્યોએ અપનાવ્યા હતા 'યોગિની "મા આ પ્રશ્નોની રસિક ચર્ચા કરવામા આવી છે યોગિની " ૧૯૦૪મા પ્રકટ થઈ અને તેના અનુસંધાન તરીકે 'બાલા" ૧૯૧૧ મા પ્રકટ થઇ 'બાલા "મા સુંદર આદર્શો જીવનમા કેવી રીતે મૂકી શકાય તે દર્શાવવામા આવ્યુ છે પરતુ આ બે નવલકથાઓ ગુજરાતને મળી તે વચ્ચે બારેમો સાત વર્ષનો ગાળો વીત્યો અને આ સાત વર્ષમા બે લેખકોએ પોતાની સાહિત્યસેવાના સાધન તરીકે નવલકથાનો ઉપયોગ કરવાની શરૂઆત કરી આ બે લેખકો તે રા શિવુભાઇ બાપુભાઇ દુર્કાળ અને ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ ઇ સ. ૧૯૦૭મા

શિવુભાઇ કૃત સુંદર અને મૌલિક નવલકથા " અલક્ષ્યજ્યોતિ " પ્રકટ થઈ. " અલક્ષ્યજ્યોતિ " પર " સરસ્વતીચંદ્ર " ની પ્રબળ છાયા પડી છે તે છતાંય તે સમયના વાર્તાસાહિત્યમાં તેણે ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું હતુ. અંધશ્રદ્ધા, દાનનો દુરૂપયોગ, સ્ત્રી કેળવણી વિગેરે પ્રશ્નોની આસપાસ ગુંથાયેલી આ નવલકથા લખ્યા પછી શિવુભાઇની લેખિની તરફથી ગુજરાતને " કપિંજલા ", " પદ્મનાભ ", " કુંજમાળા ", ' મંજરી " વિગેરે નવલકથાઓ પ્રાપ્ત થઇ. " અલક્ષ્યજ્યોતિ " પ્રકટ થઈ તેજ વર્ષમાં—ઇ. સ. ૧૯૦૭મા—ભોગીન્દ્રરાવની "મૃદુલા" પણ પ્રકટ થઇ. ત્યાર પછીના આઠ દસ વર્ષમાં તો ભોગીન્દ્રરાવની સાહિત્યસેવા પૂર્ણ પરાકાષ્ટાએ પહોચી સામાજીક નવલકથાઓની પરંપરા શરૂ કરવાનું સઘળુંય માન ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆને ઘટે છે. આજ અરસામા રા. રણજીતરામ રજુભાઇ દીવેટીઆ કૃત "પ્રિયકાન્ત" પ્રકટ થઇ. આમાં પણ સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રશ્ન લેવામાં આવ્યો છે. પ્રિયકાન્ત વાર્તાનો નાયક છે અને તે સુંદરી નામક એક નવયૌવના સાથે લાબા સમયથી સહવાસમા આવ્યો છે પ્રિયકાન્ત અને સુદરીના હૃદયમા પ્રકટ થતી ઉર્મિઓ દ્વારા લેખક સંસારના અનેક ચિત્રો રજુ કરે છે.

નવલકથા સાહિત્યનો ત્યાર પછીનો વિકાસ તો હજી આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ હોઇ તાજો જ છે એટલે એના પર વધુ લખવાની આવશ્યક્તા નથી. ઇ. સ. ૧૯૧૫ પછી ગુજરાતને રા. કનૈયાલાલ મુનશી જેવા સમર્થ નવલકથાકાર તરફથી અનેક અપ્રતિમ નવલકથાઓની હારમાળા મળી. રા. મુનશીનું નવલકથાસર્જન એટલુ વિશાળ છે કે તેની નોધ લેવાને માટે આખો નિબંધ જોઇએ. ' પાટણની પ્રભુતા " અને " વેરનો વસુલાત " થી માંડી " શિશુ અને સખી " તથા " સ્નેહસંભ્રમ " સુધીની તેમની સર્વ વાર્તાઓ ગુજરાતી વાચકવર્ગને સુપરિચિત છે, અને જે વખતે નવલકથાનો જાણે ત્યાગ કર્યો હોય

જેમ રા. મુનશી જીવનમંત્રની શોધમાં હતા ત્યારે વર્તમાન ગુજરાતને બીજા એક પ્રતિભાવાન નવલકથાકાર મળી રહ્યા. શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈએ પોતાની " દિવ્ય ચક્ષુ ", " પૂર્ણિમા " આદિ અનેક કૃતિઓથી સામાજીક નવલકથાનો જે વિકાસ કર્યો છે તે ગુજરાતી સાહિત્યનો કોઇ પણ અભ્યાસી વિસરી શકશે નહિ.

આમ ભોગીન્દ્રરાવ પછી રા. કનૈયાલાલ મુનશી અને રા. રમણલાલ દેશાઇ નવલકથાઓની પરંપરા ચાલુ રાખી રહ્યા અને પરિણામે આપણું નવલકથાસાહિત્ય સુંદર રીતે વિકસ્યું. હમણાં જે રીતે રા. મુનશી અને રા. દેશાઇ નવલકથાસર્જનમાં અદ્વિતીય (અનન્તીય !) ભાગ ભજવી રહ્યા છે તે પ્રમાણે ચાલુ રાખશે તો ગુર્જર નવલકથામંદિરનો કીર્તિધ્વજ હિંદનાં અન્ય પ્રાંતોમાંયે ફરકશે.

પ્રકરણ બીજું

—:○:—

"મૃદુલા" અને "ઉષાકાન્ત"

ઇ. સ. ૧૯૦૭ ની સાલમા "સુંદરી સુબોધ" માસિક પત્રની ચોથા વર્ષની ભેટ તરીકે "મૃદુલા" પ્રકટ થઇ ત્યારે ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યે વિકાસને માર્ગે અનેક પગલા આગળ ભર્યાં. "મૃદુલા" એ તેના લેખકની પ્રથમ કૃતિ હતી અને કોઈ પણ લેખકની પ્રથમ કૃતિને તત્સમયના—તેમજ ભવિષ્યના—સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક વિશિષ્ટતાઓની આવશ્યકતા રહે છે. 'મૃદુલા'મા આ વિશિષ્ટતા અનેક રૂપે દશ્યમાન થયા વિના રહેતી નથી આ નવલકથાને વિવેચકોએ તેમજ વાચકોએ, સાક્ષરોએ તેમજ સામાન્યોએ, સત્કારી તેના અનેક કારણોમા બે પ્રધાન કારણો આ હતાઃ (૧) સરળ પણ સસ્કારી ભાષામા તત્સમયના શિક્ષિત વર્ગના મનોમન્થન કરનાર જવલત પ્રશ્નોનુ નિરૂપણ અને (૨) આર્ય ગૃહજીવનના—અને તેમાયે ખાસ કરીને નારી જીવનના—તાદશ્ય ચિત્રોનુ સુંદર અને રમ્ય આલેખન નવલકથાના કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ આ નાનાશા પુસ્તકમા ક્ષતિઓ નથી એમ નહિ—શોધનારને અનેક જડી આવશે—પરતુ જે પ્રયોજનોની સિદ્ધિ અર્થે પુસ્તકનું નિર્માણ થયુ હતુ અને જે વર્ગ માટે એ લખાયુ હતુ તે બે દૃષ્ટિબિંદુઓથી નિહાળતા આ પુસ્તકની ઉપયોગિતામા હજીયે ન્યૂનતા થઇ નથી. પરતુ ગુણદોષનુ વિવેચન કરતા પહેલા આપણે વસ્તુની કંઈક ઝાખી કરીશુ ?

વિનોદરાય અને શાન્તિગૌરીની સંસ્કારી પુત્રી મૃદુલાને આ વાર્તાની નાયિકા કલ્પેલી છે. માતાપિતા ઉપરાંત મૃદુલાના વડિલ બંધુ પ્રબોધચંદ્ર અને ભાભી તિલોત્તમા તેમજ મોટી બ્હેન બુદ્ધિદા તેના શિક્ષણ અને ચારિત્ર્યવિકાસ માટે ઘણી જ કાળજી રાખે છે. અન્ય બાળકીઓની માફક તેને બાલ્યાવસ્થામાં જ વિવાહની ઝુંસરીમાં નાખવામાં આવી નથી. આના બે કારણો છે: મોટી પુત્રી બુદ્ધિદાના અકાળ વૈધવ્યથી વિનોદરાય અને શાન્તિગૌરીનાં જીવનમાં અકથ્ય વિષાદ વ્યાપ્યો છે અને તેથી તેઓ ન્હાની મૃદુલાને કોમળ વયમાં લગ્નની શૃંખલાઓ પહેરાવવા ઇચ્છતાં નથી: બીજું કારણ એ છે કે સુશિક્ષિત માતા લગ્ન વહેલાં કરવામાં જરાયે ડહાપણ નીરખતી નથી. વિનોદરાય મૃદુલા માટે અનેક રીતે મુંઝાય છે: અણઘડ અને દોઢડાહ્યા સગાવ્હાલાંઓ આ મુંઝવણમાં વૃદ્ધિ કરે છે, પરંતુ શાન્તિગૌરી તો પોતાના દૃઢ વિચારોને વળગી રહે છે. વ્યવહારૂ પતિ પત્નીને કહે છે:—

> "શાન્તિ, બુદ્ધિદાને જોઇ મારૂં હૃદય ઉભરાઇ જાય છે. મૃદુલાને જોઈ શું કરવું તે સુઝ પડતું નથી............કાકી મૃદુલાનો વિવાહ કરાવવા આદુ ખાઇ મંડ્યા છે અને મામા પણ એજ વિચારના છે."

પરંતુ શિક્ષિત પત્ની અને વ્હાલસોયી માતા આ મુંઝવણનો પોતાના દૃઢ નિશ્ચયથી અંત આણે છે. કાકી કે મામાના સદુપદેશની દરકાર ન કરતાં તે કહે છે:—

> "અત્યારથી વિવાહ કરી સાસરાનો લ્હાવો લેવડાવી છોકરીને શું બાપડી કરવી છે? પંદર પંદર સોળ સોળ વર્ષના છોકરાઓ જેઓ દૃઢ મનના અને સ્થિર વર્તનના થયા નથી, જેઓ સર્વ રીતે માગ નીવડશે કે કેમ એ કહી શકાય એમ નથી, તેઓમાંથી મૃદુલાને માટે વર ખોળવો એ શું

સહેલું કામ છે ? અત્યારથી વિવાહ કરવાથી આપણી ચિંતાનો અંત આવશે ?............પ્રથમ મૃદુલાને સંસ્કારી કરો અને પછી એના વિવાહની વાતો કરો."

આમ આ પતિ–પત્ની મૃદુલાને મોટી કરે છે અને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપે છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની "સ્નેહમુદ્રા"માં આલેખેલો "હિન્દુ લોકનો ચાલ *" તેમના વિચારો ફેરવી શકવા અસમર્થ નિવડે છે.

બુદ્ધિદાના લગ્ન જુગલકિશોર નામક શિક્ષિત યુવક સાથે થયા હતા. "બુદ્ધિદા સાસરે જતી થઇ અને સારા પગલાંની ગણાવા લાગી: સ્નેહાળ અને કોમળ અંતઃકરણની હોવાથી પતિને જોતાં અડધી અડધી થઇ જતી.........વાર્તાવિનોદ કરી પતિને આનંદિત કરવાની ખાસ ચીવટ રાખતી. પતિને માટે પિયેર દિવસોના દિવસો ન જતી. સાસુ વગેરેના શબ્દો સાંભળતી પણ પતિને સંતોષતી." આમ થોડોક સમય સુખી ગૃહસંસાર ચાલે છે. પરંતુ સર્વ રીતે સારા પણ તબીયતે નબળા જુગલકિશોરનું અકાળ મૃત્યુ થવાથી બુદ્ધિદાનું સૌભાગ્ય નષ્ટ થાય છે. જે બુદ્ધિદા લગ્ન પછી સારા પગલાની ગણાતી તે જ બુદ્ધિદા હવે સાસરેથી હડધૂત થાય છે અને પિતાને ઘેર આવીને રહે છેઃ ગૃહસેવા અને સમાજસેવામાં ચિત્ત પરોવી પોતાનું દુઃખ વિસરવા મથે છે.

મૃદુલાની ભાભી તિલોત્તમાના પિયેરીયાં નવાબ વાતાવરણની અસર નીચે આવેલા છે. તિલોત્તમાના પિતા ડૉક્ટર અવિનાશની પ્રેક્ટીસ રાજકોટમાં ધમધોકાર ચાલે છે. તેનો નાનો પુત્ર રવીન્દ્ર મેડીકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરે છે અને નાની પુત્રી વિદુલા સર્વ

---

* "ઓ દુષ્ટ હિંદુ આચાર ! ભૂલાવ્યો મુજને.
આ હિંદુ લોકનો ચાલ સહુએ માર્ગ એક લેવાનો,
જઇ જતાની પાછળ કુવે પડી મરવાનો."

—"સ્નેહમુદ્રા."

રીને આગ્ય વાતાવરણમા ઉછરી છે વિદુલા જે પ્રકારના સ્વતંત્ર વર્તનમા ઉછરે છે તે વર્તન ગજકોટના ઘણા લેકોની આખમા આવતુ પરંતુ માતાપિતા આ લોકાપવાદને જગયે ગણકારતા નથી પરિણામે વિદુલા એક તરંગી—કંઈક અંશે સ્વચ્છંદી—યુવતી બને છે અને અવારનવાર ગજકોટના રેસકોર્સ પર માઈકલ દોડાવે છે. જીવનના મહાન પ્રશ્નો પર વિચાર કરવાની ય એને દરકાર નથી

આમ પરસ્પર ભિન્ન સ્વભાવની બે યુવતીઓનો પરિચય કરાવ્યા બાદ લેખક આપણને કથાનાયકનો પરિચય કરાવે છે પ્રદ્યોતકુમાર કૉલેજમા ઉચ્ચ અભ્યાસ કરતો એક આશાસ્પદ યુવક છે અને ડૉકટર અવિનાશની પત્ની કમળાનો ભાઈ થાય છે તેના આદર્શો ઉચ્ચ છે અને પોતાના જેવા વિચારવાળા મિત્રો—પેસ્તનજી, કરીમમહમદ વિગેરે—સાથે મળીને દેશોદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. તેના પિતા ગરીબ છે પ્રદ્યોતમા મહત્ત્વાકાંક્ષા છે પણ લોલુપતા નથી પોતાની ભાણેજ તિલોત્તમાને મળવા તે વારવાર વિનોદરાયને ઘેર જતો અને પરિણામે ભાણેજના હાથ નીચે સંસ્કાર પામતી મૃદુલાને જોઈ તે તેના પ્રત્યે આકર્ષાય છે નણદને પોતાના મામા સાથે પરણાવી સુખી કરાવવાના તિલોત્તમાના અભિલાષને વિનોદરાય તેમજ શાન્તિગૌરી સર્વ રીતે પ્રોત્સાહન અર્પે છે અભ્યાસકાળ વિત્યા બાદ અને પ્રદ્યોત ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી આ બન્ને સુજાન હૃદયો લગ્નની પવિત્ર ગ્રંથિથી એક થાય છે

બીજી બાજુ તરંગી માનસ, વિલક્ષણ વર્તન અને અસ્થિર સ્વભાવની વિદુલાને યોગ્ય પતિ મળતો નથી બહુ શોધ કર્યા પછી નલિનાક્ષ નામે દેશી રાજ્યના એક દિવાનના એકમાત્ર પુત્ર પદ્મનાભ પર અવિનાશ અને કમળાની દૃષ્ટિ પડે છે અને વિદુલાના લગ્ન તેની સાથે કરવામા આવે છે પદ્મનાભ તદ્દન સંકુચિત વિચારનો છે અને પ્રથમ પત્નીના અવસાન બાદ વિદુલા જેવી નવયુગની પત્ની મળવાથી

મહાન્ કોપથી તેનુ અભિમાન નષ્ટ થાય છે મૃદુલાના પ્રયત્નથી હિરણ્યમયી પણ હવે રવીન્દ્ર માટે સર્વ રીતે યોગ્ય બની હોય છે આમ એક મહાન્ અકસ્માતની છાયા નીચે રવીન્દ્ર તથા તેની પત્ની લગ્નની ગભીરતા સમજે છે અને તેઓ પણ, વિદુના પદ્મનાભ માફક, પોતાના સુખી સસાર માટે મૃદુલાનો આભાર માને છે

વાર્તામા ઉપપ્રસગો અને ઉપપાત્રોનો અભાવ નથી પરિણામે વાર્તાપ્રવાહમા સ્ખલન આવે છે નઝીના, શીરીન, મજુલા, કુમુદચન્દ્ર પેસ્તનજી, કરીમમહમદ વિગેરે સ્ત્રી અને પુરુષ પાત્રો એકથી વધુ પ્રસગે દેખા દે છે પરતુ વાર્તાવિકાસમા અગત્યનો ભાગ ભજવતા નથી

કમળા અને અવિનાશનો કરૂણ રીતે નાશ થયો તેને બહુ દીવસ વીત્યા નથી એટલામા એક બીજી કરૂણાજનક ઘટના બને છે તિલોત્તમાને પ્લેગ થવાથી તેનુ અવસાન નિપજે છે પ્રમોધને માટે આ આઘાત કઈ જેવો તેવો નથી તે છતાય તે ફરીથી લગ્ન ન કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરે છે અને બુદ્ધિદાની માફક પોતાની સર્વ શક્તિઓનો સમાજસેવામા ઉપયોગ કરવા ઉદ્યુક્ત થાય છે જો બુદ્ધિદા વૈધવ્ય પામ્યા પછી સર્વ પ્રલોભનો દૂર ઠેલીને સમાજસેવામા પોતાનુ જીવન અર્પણ કરે તો પ્રમોધ વિધુરાવસ્થા પાળતા તેવુ શા માટે ન કરી શકે ? શુ પુરૂષે અન્ય લગ્ન કરવુ આવશ્યકજ છે ? 'પ્રમોધનુ હૃદય મૃદુ હતું બુદ્ધિદાના વૈધવ્યે બુદ્ધિદા પ્રતિની તેના સાસરીયાની ક્રૂરતાએ પ્રમોધને હિંદુ સસારમા વિધવાને પડતા દુ ખોનુ ભાન કરાવ્યુ હતુ, પુત્ર કરતા પુત્રીના જન્મની હલકી સ્થિતિનુ મનન કર્યું હતુ અને આ સર્વ કારણોથી સાસારિક સુધાર કરવાના વિચાર આવ્યા કરતા હતા તિલોત્તમાના અકાળ મૃત્યુથી પ્રમોધના ઉપર જુદીજ અસર થઈ આ સર્વને લીધે પ્રમોધ પત્નીનુ અવસાન થતા સમાજસેવક બન્યો આમ આ ભાઈબ્હેનના દૃષ્ટાંતથી એક આદર્શ વિધવા અને આદર્શ વિધુર સમાજસેવામ કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેના ચિત્રો રજુ કરવામાં આવ્યા છે

પ્રદ્યોત પણ દેશસેવા અને સમાજસેવાની ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા માટે પ્રાન્તકીય સમિતિ તરફથી નીકળતાં એક પત્રમાં જોડાય છે. અંતમાં પ્રદ્યોત–મૃદુલાનાં સુખી અને રસિક દાંપત્યજીવનની ઝાંખી સાથે વાર્તાનું પર્યવસાન થાય છે.

વસ્તુની આ આછી રૂપરેખા પરથી માલમ પડશે કે તેમાં નથી કંઈ નવીનતા કે નથી કંઈ આકર્ષકતા. હિંદુ સંસારમાં પ્રતિદિન બનતાં ચિત્રોનું એમાં તાદૃશ્ય આલેખન છે અને આ આલેખનદ્વારા લેખક પોતાના પ્રિય વિષયોને ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી રજુ કરે છે. આ પ્રયત્નથી પ્રચારકાર્યની દૃષ્ટિએ નવલકથાને સફળતા પ્રાપ્ત થઇ છે પરંતુ તેને લીધે વસ્તુસંકલનામાં અનેક કલાક્ષતિઓ ઘૂસવા પામી છે. આમાંની મુખ્યનું આપણે નિરીક્ષણ કરીશું.—

સૌથી પ્રથમ તો નવલકથાના નામ પરત્વેજ છે. વાર્તાનું નામાભિધાન "મૃદુલા" શા માટે ? અન્ય કંઇ શા માટે નહિ ? મૃદુલાએ અન્ય પાત્રો કરતા કોઇ ખાસ વિશેષત્વ બતાવ્યું હોય અને નાયિકા તરીકે પોતાનુ યોગ્યત્વ સિદ્ધ કર્યું હોય એવું લાગતુ નથી. મૃદુલા વાર્તાના વિકાસમા જે ભાગ ભજવે તે જ ભાગ બુદ્ધિદા, વિદુલા કે તિલોત્તમા ભજવે છે ત્યારે મૃદુલા તરફ આટલો બધો પક્ષપાત શા માટે ? હા, મૃદુલા પહેલેથી આની છેલ્લે સુધી રહે છે ખરી પણ તે તો માત્ર અકસ્માત છે એમ ન કહી શકાય ? વખતે એમ પણ હોય કે વાર્તાના ઉત્તર ભાગમા ખાસ કરીને મૃદુલાના પ્રયત્નોને લીધે વિદુલા–પદ્મનાભ, હિરણ્યમયી–રવીન્દ્ર, મંજુલા–પ્રહ્લાદ એ ત્રિયુગ્મ સુખી થાય છે એ ઘટનાને લીધે જ લેખક વાર્તાનુ નામ "મૃદુલા" રાખવા પ્રેરાયા હશે.

ઉપલી અગભીર બાબતને માફ કરતા પુસ્તકમા જે વાત ખુંચે છે તે પાત્રપ્રચુરતાની. નવલકથાના શરૂઆતના પ્રકરણોમાથી જ અનેક વિવિધ સ્વભાવના પાત્રો રજુ કરવામા આવે છે. આ પાત્રો વાર્તાના

વિકાસમા નહિ જેવો ફાળો આપે છે કેટલીક વખત તો તેઓ વાર્તાપ્રવાહને કુંઠિત કરે છે રવીન્દ્ર કુમુદકાંત ચેસ્તનજી કરીમમહમદ, શીરીન સખીના મજુના હિરણ્યમયી વિગેરેના પાત્રો વાર્તામા ન આવ્યા હોત તો ચાલી શકતે એમની હાજરી વિના પણ વાર્તા-પ્રવાહ અગ્ગ રીતે વહ્યો હોત આ પાત્રબાહુલ્યને લીધે વાર્તાના કુદરતી વિકાસમા સ્ખલન આવે છે ત્યારે આટલા બધા પાત્રો રજુ કરવાનુ શુ કારણ? આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપવો અઘરો નથી ભોગીન્દ્રરાવ પ્રધાનત સમાજસુધારક હતા અને પછી કથાકાર એમની સુધારાની અને ઉન્નતિની ભાવનાઓએ આ પાત્રોનુ સર્જન કર્યું અને આ પાત્રો દ્વારા અનેક ઉપયોગી પ્રશ્નો—જેવા કે સ્ત્રીઓનુ કર્તવ્ય રાષ્ટ્રીય જાગ્રતિ વિધવાઓની સ્થિતિ હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્ય વિગેરે—ચર્ચવામા આવ્યા આમ આ પાત્રો વસ્તુમંડનમા ઉપયોગી થવા માટે સર્જાયા નથી પરંતુ લેખકના વિચારો રજુ કરવા માટે સર્જાયા લાગે છે પોતાના સર્જનનુ પ્રયોજન સાર્થક કર્યા સિવાય અન્ય ભાગ તેઓ ભજવતા હોય એમ લાગતુ નથી

આ પાત્રબાહુલ્યને લીધે બીજી એક કલાક્ષતિ એ આવી છે કે મૃદુલા બુદ્ધિદા પ્રદ્યોત વિદુલા વિગેરે પ્રધાન પાત્રોનુ જે રીતસર આલેખન થવુ જોઇએ જે ખીલવણી થવી જોઇએ તે થઇ શક્યા નથી 'મૃદુલા' પ્રકટ થઇ ત્યારે કેટલા વિવેચકોએ એમ મત આપ્યો હતો કે લેખકમા પાત્રનો બરાબર વિકાસ કરવાની શક્તિ ન હોવાને લીધે પાત્રની સખ્યામા વૃદ્ધિ કરી એ દોષને ઢાકવા પ્રયત્ન કર્યો છે આ મત કઇક અંશે ખરો ગણીએ તો પણ લેખક પાત્રોનો વિકાસ ન કરી શક્યા માટે જ તેમણે પાત્રોની સખ્યા વધારી છે એમ કહેવુ લેખકને અન્યાયકર્તા છે આના કરતા તો ઉપર કહ્યુ તે પ્રમાણે લેખકે પોતાના અનેક પ્રકારના વિચારોના વાહન માટે આ પાત્રો સર્જ્યા છે એ મત વધારે યોગ્ય લેખાશે અલબત્ત લેખક થોડા પાત્રોથી

નિપુન કામ કરવાની કળા સાધી શક્યા હોત તો આ ક્ષતિ ન આવતે આ પ્રકારનુ પાત્રબાહુલ્ય પાત્રવૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ ભલે ઇચ્છનીય હોય પરંતુ મુખ્ય પાત્રોના કર્તવ્યપ્રદેશમા એનાથી અંતરાય આવે છે

ત્રીજી ક્ષતિ એ લાગે છે કે વાર્તાપ્રવાહ એકધારો વહેતો નથી છુટા છુટા ચિત્રોની દૃષ્ટિએ વાર્તાના પ્રકરણો મગ્ન છે પરંતુ નવલકથાવિધાનની દૃષ્ટિએ વાર્તાસંકલનામા જે સાતત્ય (Continuity) જોઇએ તે 'મૃદુલા"મા જણાતુ નથી બુદ્ધિદાનુ વૈધવ્ય તિલોત્તમાનુ અપમાન વિગેરે મુખ્ય પાત્રોના જીવનના અગત્યના બનાવો રજુ કરવામા જે વસ્તુગુંથણી જોઇએ તે દેખાતી નથી કેટલાક ઉપપ્રસગોના સર્જનમા ઉતાવળ થઇ લાગે / ઉદાહરણ તરીકે ડૉ૦ અવિનાશના મકાનમા આગ લાગે છે તે રવીન્દ્રનો ગર્વ ઉતારવા માટે જ લગાડવામા આવી હોય એવુ સ્પષ્ટ લાગતુ નથી? આ આગવાળો કરુણ પ્રસગ બન્યા બાદ અતિ ટુંક સમયમા ડૉ૦ અવિનાશના ઘણા નીકટના કુટુબીજનો એકમેકને ઉજાણી—પાર્ટી— આપવાની ગોઠવણ કરે તે અવાસ્તવિક લાગતુ નથી? તેવી જ રીતે વિદુલાના સ્વભાવમા જે મહાન્ પરિવર્તન દેખાડવામા આવ્યુ છે તે પણ અયોગ્ય લાગે છે— અને આમ લાગવાનુ કારણ પાત્રની યોગ્ય ખીલવણીનો અભાવ જે વિદુલા સાઠકલ પર ફરવામા જ આનદ અનુભવતી તે વિદુલા પતિને અનુકૂળ સહધર્મચારિણી કેવી રીતે બની શકી? મૃદુલાને લીધે વિદુલાનો સ્વભાવ આટલે દરજ્જે સુધર્યો એ કારણ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકારવુ અયોગ્ય લાગે છે વિદુલાના માનસમા થતા પરિવર્તનનો વિકાસ બતાવ્યો હોત તો વિદુલાનુ પાત્રાલેખન વધુ સુદર નીવડતે

આવી આવી કલાક્ષતિઓ મૃદુલા"મા પ્રવેશવા પામી છે તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ લેખકને હશે અને તેથીજ તેઓ પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામા સ્પષ્ટ રીતે કહે છે—

"વસ્તુ અપરિપક્વ લાગે તો ક્ષંતવ્ય ગણાશે..........."

"પુસ્તક વાંચી રહ્યા પછી, અસંબંદ્ધ વસ્તુ, સંકલનાની ખામી અથવા એવાજ દોષો જણાય તો લેખક કેવી રીતે કહે છે તેને બદલે શું કહે છે તે જ જોવા વિનંતિ છે."

આ દોષોના કારણો આપણે નિહાળ્યા. સમાજસેવાભિલાષી લેખકે સમાજ અને સ્ત્રીઓની ઉન્નતિને લગતા અનેક પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ વિવિધ પાત્રો દ્વારા કરાવ્યું અને આને લીધે જ "અસંબદ્ધ વસ્તુ" તેમજ "સંકલનાની ખામી" વિગેરે દોષો પ્રવેશ્યા. નવલકથામાં અનેક સિદ્ધાંતો દાખલ કરવાનો ઉદ્દેશ તો લેખક કબુલ કર્યા વિના રહેતા નથી –

*"ઇચ્છા વા અનિચ્છાએ કેટલાક સિદ્ધાંતો (Problems) દાખલ કરવામાં આવ્યા છે અને તે ઉપર જનસમાજનો કેળવાયેલો વર્ગ વિચાર કરશે અને કરવા યોગ્ય કરશે તો લેખક ઉપકૃત થશે."

આ સિદ્ધાંતોમા પ્રધાન સિદ્ધાંત સ્ત્રીની ઉન્નતિ છે તે પણ લેખક સ્વીકારે છે.—

*'દેશની ધાર્મિક, રાજકીય, સામાજીક કે કોઇ પણ જાતની ઉન્નતિ કરવી હોય તો સાક્ષરશ્રી ગોવર્દ્ધનરામના શબ્દોમા 'સ્ત્રીની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે' અને વ્યક્તિની ઉન્નતિમા જ સર્વની ઉન્નતિ સમાયેલી છે એ જ આ લેખકનું માનવુ છે.''

સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉઠશે કે આવી ત્રુટિઓ હોવા છતાંય "મૃદુલા" આટલી લોકપ્રિય કેમ નિવડી ? એમા એવા ક્યા વિશિષ્ટ તત્ત્વો છે કે જેને લીધે તેણે આપણા સામાજીક નવલકથાસાહિત્યમા ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું ?

* "મૃદુલા"—બીજી આવૃત્તિ. પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૮.

"મૃદુલા" સુંદરીસુબોધ માસિકપત્રની ભેટ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઇ અને તે ખાસ સ્ત્રીઓના વાચન માટે જ લખાઇ હતી. આથી શૈલી અને ભાષામાં જે સરળતા અને સાદાઇ છે તેને લીધે તે સ્ત્રી વાચકોને તેમ જ સામાન્ય વર્ગને માટે સુવાચ્ય નિવડી. "મૃદુલા"ની અગાઉ ઘણીય સામાજીક નવલકથાઓ લખાઈ હતી પરંતુ તેમાંની ઘણીખરીમાં ભારોભાર સંસ્કૃત શબ્દરચના અને આડંબરયુકત ભાષા હોવાથી નિદ્દર્ગ જ તેનો આનંદ લઇ શકતો. સ્વ૦ દોલતરામ પંડયાની "કુસુમાવલિ" આ પ્રકારની નવલકથા છે; આ નવલકથાની વસ્તુ ઘણીજ સુંદર છે, વર્ણનો પણ સારા છે તે છતાં તેમાં "કાદંબરી"ના અનુકરણમાં વપરાયેલી સંસ્કૃતમય ભાષાને લીધે હજી સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યથી અજ્ઞાન ઘણાય ગુજરાતી વાચકો—પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓ--તેનું રસાસ્વાદન માણી શકયા નથી. આથી ઉલ્ટું "મૃદુલા"ની ભાષા જે વર્ગ માટે લખાઇ છે તે વર્ગ સહેલાઇથી સમજી શકે છે. ભાષા સાદી અને સરળ છે પણ સંસ્કારિતા અથવા અર્થગહનતાનો અભાવ નથી, કૃત્રિમ શબ્દરચના પણ ભાગ્યેજ નજરે પડે છે. સહેલી અને સચોટ ભાષા દ્વારા ભોગીન્દ્રરાવ સમાજનાં ઉપયોગી પ્રશ્નોને છેડી શક્યા છે.

લેખકની સૂક્ષ્મ અવલોકનશક્તિનાં ઘણાયે સુંદર નિદર્શનો "મૃદુલા" આપે છે. ભોગીન્દ્રરાવને નાનામાં નાની વસ્તુનુ પણ યોગ્ય નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ હતી અને તેથીજ તેમની વાર્તાઓમાં સુંદર અવલોકનો—માનવસ્વભાવ તેમજ સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં—સ્થળે સ્થળે વેરાયેલાં છે. આ વાર્તામાં માનવસ્વભાવના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણના જેમ સુંદર ચિત્રો છે તે જ પ્રમાણે કારૂણ્યમિશ્રિત ચિત્રો પણ છે. આમાંનું એક આપણે જોઇશું. ડૉ૦ અવિનાશના બંગલાને આગ લાગે છે, ચારે બાજુએ અગ્નિશિખા જોઇ કમળા મુંઝાઇ જાય છે. તે પ્રસંગનુ ચિત્ર આ પ્રમાણે છે:

"કમળા અને અવિનાશ ગાડાની બાહર કૂદવા લાગ્યા ચોગરદમ તાપ એટલો વધતો જતો હતો કે તે સહન થઇ શકતો નહિ ડૉ૦ અવિનાશ અને કમળા 'હાય, શુ કરશુ?' 'વ્હાલી રસ્તો બતાવ' એમ બબડતા દુઃખથી ભેટતા, આંસુ પાડતા અને સાયંકાલના ચક્રવાક મિથુન પ્રમાણે પાછા છુટા પડતા બ્હારથી બૂમો આવવા લાગી, બારીઓ તોડવા તૈયારી કરાતી હોય એમ લાગ્યું, બાકું પડયું પણ એ બાજુનો રસ્તો ગરમ થઇ ગયો હતો"

આ પ્રમાણે પતિપત્ની મરણોન્મુખ ઉભા હતા પરંતુ મૃત્યુને સમક્ષ જોતા પતિને પોતાનો જીવ બચાવવાની લગની લાગી અને—

વ્હાલો છે જીવ પોતાનો વ્હાલાથીય વધુ ખરે!
જુવો વ્હાલે પ્હેલે મિલ સૂતી મિલણ છોડીને 'x

એ ન્યાયે ડૉ૦ અવિનાશ કમળાને ધક્કો મારી બહાર નીકળવા ધસ્યો 'વ્હાલા! આપણે બેયે જઇએ છીએ' એટલુ બોલી કમળા બળતી બારસાખ ઉપર પડી અને બેભાન થઇ ડૉ૦ અવિનાશ ભાગેલા બારણામાથી બહાર નીકળવા જાય છે તેવામા જ બળતી છત એના પર પડી"

વર્ણનાત્મક દૃષ્ટિએ આ આખોય ફકરો જેટલો સુદર છે તેનાથીય વધુ સુંદર તેમા ભરેલા માનવસ્વભાવના ગાઢ અભ્યાસને લીધે છે જે પતિ–પત્ની, થોડીક ક્ષણો પહેલાજ સાયંકાળના ચક્રવાક મિથુન પ્રમાણે" બળતા અને છુટા પડતા તેમાના એક—પતિએ—અન્યને (પત્નીને) આગમા બળવા દઇ પોતાનો જીવ પહેલો બચાવવાની યોજના કરી –ભલે અંતે તે મૃત્યુ પામ્યો

આ ઉપરાંત કેટલાક સુદર વર્ણનો છે તે પણ લેખકની અનોખી શક્તિ બતાવી આપે છે ચોપાટી રાજકોટ, વેરાવળ વિગેરે સ્થળોના

x કલાપી

વર્ણનો એટલા નાદસ્ય છે કે વાચકને એમજ લાગે કે તે પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ આ સ્થાનોને નિરખી રહ્યો છે. મુબઇનું ચોપાટી જેણે જોયુ નથી તેને નીચેના વર્ણનથી એ સ્થાનનો આબેહુબ ખ્યાલ આવશે અને જેણે જોયુ છે તે આ ચિત્રના સત્યની સાક્ષી પુરશે:-

"દરેક ઋતુમાં અને મુખ્યત્વે કરીને ઉન્હાળામાં સધ્યાકાળથી ચોપાટી સ્વર્ગ સમાન બની રહે છે. રેલ્વે ક્રોસીંગથી તે વાલકેશ્વર જવાના ઢોળાવ સુધી ફુટપાથની લગોલગ ન્હાની મોટી બગીઓ, લેન્ડો, ડૉકયાર્ડ વિગેરેની કક જામી રહેલી હોય છે. ભાટીયાઓ, મારવાડીઓ, પારસીઓ, મુસલમાન અને યુરોપીયનો કોઇક ગાડીમા તો કોઇક ફરતાં નજરે પડે છે. ભિન્ન ભિન્ન કોમની સ્ત્રીઓ રંગબેરંગી કપડાં પહેરી ફરની નજરે પડતાં મેઘધનુષ્યના રંગનો આભાસ થઇ રહે છે. રબ્બર ટાયરની ગાડીઓ તથા વિકટોરીયાનો આવજાવ થઇ રહે છે. સાઇકલો, ઘોડાઓ, ન્હાના છોકરાની ગાડીઓનો તો સુમાર જ હોતો નથી. કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ, વકીલો, ડૉકટરો, વ્યાપારીઓ અને પ્રેમી જોડા પોતપોતાને ગમતી વાતો કરતા આમ તેમ ફરે છે, ગડેરી વેચનારના તીણા અવાજ વખતો વખત કાને પડે છે ફુટપાથ પર પડેલી પત્થરની બાકો ઉપર કેટલાક મહેલાણીઓ નાટકના શૃગારી ગાયન ગાઇ આનદ કરતા હોય છે"

આ ચિત્રમા વર્ણવેલી સ્થિતિ હજીયે પ્રવર્તે છે ફક્ત ફેરફાર એટલો થયો છે કે " બગીઓ, લૅન્ડો, ડૉકયાર્ડ "ને સ્થાને મૉટરોની હારમાળા નજરે પડે છે અને " નાટકના શૃગારી ગાયન "નુ સ્થાન હવે, મુબઇમા નાટકો ઓછા થતા, ટૉકી ચિત્રપટોના ગાયનોએ મેળવ્યું છે।

'મૃદુલા 'નું સર્જન થયુ ત્યારે જે રાજકીય, સામાજીક અને ધાર્મિક બળો પ્રવર્તી રહ્યા હતા તેની ઝાખી આપણે આ પુસ્તકના

પ્રથમ ખંડમા કરી આ સર્વ બળોથી ઉત્પન્ન થતી અમરના સુન્દર અને ભાવવાહી ચિત્રો 'મૃદુલા'મા જે તાદસ્યતાથી અને સરળતાથી રજુ કરવામા આવ્યા છે તેને લીધે 'મૃદુલા' તે સમયના સમાજનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ રજુ કરે છે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ, વિધવાઓની સ્થિતિ અને તેમનો કર્તવ્યપ્રદેશ, સામાજીક અન્યાયો, સ્વદેશપ્રીતિ, બાળવિવાહ, હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્ય, પરદેશગમન વિગેરે જ્વલંત પ્રશ્નોના નિરૂપણ જે રીતે કરવામા આવ્યા છે તે લેખકની ઉદાત્ત ભાવના અને સંસ્કારોની સાક્ષી રૂપ છે આવી રીતે "મૃદુલા" એક Problem novel--ધ્યેયલક્ષી નવલકથા—બની અને લેખકે ધ્યેયલક્ષી નવલોની હારમાળા શરૂ કરવાનુ માન મેળવ્યું. ભોગીન્દ્રરાવના પુરોગામીઓએ—ખાસ કરીને સ્વ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠીએ—જે અંકુર પ્રકટાવ્યા હતા તેમાથી ભોગીન્દ્રરાવે એક સુંદર વેલ સર્જી.

પાત્રાલેખનમા કેટલેક ઠેકાણે ભલે કચાશ હોય પણ લેખક એમા જે સહૃદયતા આપી શકયા છે તેને લીધે અનેક પાત્રો સજીવ છે. બુદ્ધિદાના ન્હાનાશા આલેખનમા જે કારૂણ્ય છે તેનાથી સ્વ "કાન્ત" (મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ) પણ આકર્ષાયા હતા તેઓ લખે છે

> "..............બુદ્ધિદાનો નાનો 'સ્કેચ' ઘણો કરૂણ અને ઉન્નત છે."*

બુદ્ધિદાનુ આખુયે આલેખન સહૃદયતાપૂર્વક થયુ છે તિલોત્તમાના અવસાન પછી પ્રબોધના મોઢામા જે શબ્દો મૂકવામ આવ્યા છે તે આ સહૃદયતા સારી રીતે બતાવી આપે છે

> "પુત્રીને પથરો શા માટે કહેવો? પુત્રવતી વિધવાને જે માન મળે છે તે પુત્રીવતી વિધવાને શા માટે ન મળે? હિંદુ સમારમા પુત્રને વારસ ગણ્યો છે ને પુત્રીને શા માટે નહિ

* કાન્તનો પત્ર, તા. ૧૧-૧૦-૧૯૦૭.

ગણી હોય ? વાગ્મ નથી ગણી તેથીજ ત્હેના હકો જાય છે અને તે હકો જાય છે એટલે જ હિંદુઓ પુત્રીને બદલે પુત્ર-જન્મને મોટા લેખે છે અને આમ જ હોવાથી પુત્રીઓને હલકી લેખવામા આવે છે.........સ્ત્રી જાત હલકી લેખાય છે, બાપનો ભાગે મનાય છે વિધવા થતા તેના દુ:ખની અવધિ આવે છે જે સાસરીયામા ગૃહદેવી લેખાતી તે જ સાસરીયામા શ્વાનવત્ લેખાય છે........."

સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ સિવાય દેશોન્નતિ શકય નથી એ બતાવવા માટે મૃદુલા ઉપરાત તિલોત્તમા, મદીના, શિરિન વિગેરે સ્ત્રીપાત્રોનુ સર્જન થયુ છે. આ સંસ્કારી યુવતીઓની સેવાભાવનાના અનેક સુરમ્ય ચિત્રો પુસ્તકના મૂલ્યમા વધારો કરે છે. આ સ્ત્રીમંડળ બાળ-કેળવણીથી માંડી સ્વદેશની ઉન્નતિ સુધીના જીવન અને સમાજને ઉપયોગી કાર્યોમા જે સક્રિય ફાળો આપે છે તે દ્વારા ગુર્જર ભગિની-ઓની સેવાભાવનાને લેખક સુયોગ્ય અર્ધ્ય આપે છે.

આ બધી નવીનતાઓ અને વિશિષ્ટતાઓને લીધે હજીયે ગુજરાતી નવલકથાઓમા—ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ માટે લખાયેલી નવલકથા-ઓમા—'મૃદુલા'નુ સ્થાન ગૌરવભર્યું છે એમાના પ્રશ્નો હજીય સમાજને માટે એટલા જ ઉપયોગી છે એ સત્ય એની તાજેતરમા નકરેલી નવી આવૃત્તિ માટે જવાબદાર છે.

હવે આપણે 'ઉષાકાન્ત'નુ નિરીક્ષણ કરીશુ ?

* * * *

" મૃદુલા " પછી અલ્પ કાળને અંતરે ' ઉષાકાન્ત " પ્રકટ થઇ. આનુ પ્રકાશનકારણ પણ " મૃદુલા " માફક ભેટપુસ્તક નિમિત્તનુ હતુ. અમદાવાદના " ગુજરાતી પંચ " પત્ર તરફથી સામાજીક નવલ-કથાઓ ભેટ તરીકે આપવામા આવતી હતી ઇ. સ ૧૯૦૭મા

એ પછી "અનક્ષ્યજ્યોતિ" પ્રકટ કરી જ્યારે ૧૯૦૮ મા 'ઉષાકાન્ત' બહાર પાડી

'મૃદુલા' અને 'ઉષાકાન્ત' મા સમાનતાના અનેક અંશો છે એકજ વર્ષમા લખાયેલા આ નવલકથાયુગ્મા એક કરતા વધારે રીતે સામ્ય હોય એમા આશ્ચર્ય જેવુ જણાય ન લેખાય પરંતુ લેખકની કલાનો આ અલ્પ સમયમા જે વિકાસ થયો છે તે સાધારણ અભ્યાસીને પણ પ્રથમ વાચને જ જણાઇ આવ્યા વિના રહેશે નહિ પ્રથમ પુસ્તકમા જે સ્પષ્ટ કલાક્ષતિઓ તરી આવે છે તેમાની ઘણી ખરી દ્વિતીય પુસ્તકમાથી અદૃશ્ય થઇ છે નવલકથાના કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ પણ "ઉષાકાન્ત" એક ઉચ્ચ કોટિની નવલકથા છે વસ્તુ તો હજીય ગૃહસમાર, હિંદુસમાજ અને દેશના મહાપ્રશ્નોની આસપાસ ગુથાયેલી છે—પરંતુ આ વસ્તુગુથણીમા જે કલા અને સૌંદર્યના તત્વો છે તે કોઇ પણ નવલકથાકારને યશ અપાવે તેવા છે 'મૃદુલા'મા જે કચાશ હતી તે અહી જણાતી નથી

વૃદ્ધ પ્રિતમલાલ અને તેમના પત્ની દયાકોરના એક જ દિવસે થયેલા અવસાન બાદ તેમનો વડિલ પુત્ર ધીરજલાલ તેમના નાના સતાનો ઉષાકાન્ત અને ઇન્દુમતીને મોટા કરે છે ધીરજલાલને ત્યા ઉષાકાન્ત ઇન્દુ સમોવડા પુત્રપુત્રી છે અને તેમના નામ પ્રભાકર અને કાન્તિ આ ચારેય બાળકો ધીરજલાલની પત્ની ગુલાબના હાથ હેઠળ ઉછરી મોટા થાય છે ગુલાબ સકુચિત મનની હોઇ પ્રભાકર કાન્તિને જે લાડમા ઉછેરે તે લાડમા ઉષાકાન્ત ઇન્દુને ઉછેરતી નથી એટલુજ નહિ પણ તેમને પૂરૂં ખાવાનુય આપતી નથી ધીરજલાલ પોતાના નાના ભાઇ-બ્હેનની આ સ્થિતિ જોઇ મુઝાય છે અને વારવાર પત્નીને ઠપકો આપે છે પરતુ ગુલાબ જવાબ આપતા અચકાતી નથી

"તમેતો શુ જેમ આવે તેમ બોલ્યા કરો છો? તમારી ઇન્દુને કોણે આપવાની ના કહી? આખો ડામનો ભવેને એ ખાવી

કરો ! પ્રભાકર અને કાન્તિનાં શરીર જુઓ અને ઉષાકાન્ત અને ઇન્દુનાં શરીર જુઓ ! બધાને માટે એમ વસાણાં કરીએ તો ઉડી જઇએ એમ ધારી એ એને દૂધ ને વસાણું આપવા માંડયું હતું. છોકરાંએ કોણ જાણે કેવાં છે કે એકલાં ખાતાં જ નથી !"

આમ વર્ષોના વર્ષો વીતી જાય છે. ઉષાકાન્ત તેમજ પ્રભાકર મોટા થઇ, હાઇસ્કૂલનું શિક્ષણ પુરૂં કરી. કૉલેજમાં વધુ અભ્યાસાર્થે જોડાય છે. આ કાકા–ભત્રિજા વચ્ચે એટલો બધો સ્નેહ છે કે તેઓ ભાગ્યેજ એકમેકથી વિખુટા પડે છે. પ્રભાકરની મનોવૃત્તિ કૉલેજમાંથી જ વિજ્ઞાનના શિક્ષણ પ્રત્યે લાગેલી હોય છે. " તે ઘડીકમાં શીશીઓ જ જોયાં કરે છે; ઘડીકમાં ગંધકનો તેજાબ ને જસતના કકડા ને એવું એવુ લઇ કાંઇ કર્યા કરે છે. ખાવાનું કે પિવાનું ભાન જ નથી." ગુલાબને આ વર્તનમાં વિચિત્રતા જણાય છે અને તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ એક જાતની "ઘેલછા" છે; આને માટે તે ઉષાકાન્તના સહવાસને નિંદે છે. ઉષાકાન્તને લીધે જ પોતાના પ્રભાકરને આ ઘેલછા લાગી છે એવો ગુલાબનો દૃઢ મત છે. તેનો વિચાર તો પ્રભાકરના વિવાહ કરી નાખવાનો હતા પરંતુ લગ્નની વાત નીકળતા જ પ્રભાકર માતા પર ગુસ્સે થતા અને કહેતો કે પહેલા અભ્યાસ તો પૂરો થવા દો.

એક સુંદર સંધ્યાકાળે ઉષાકાન્ત અને પ્રભાકર સાથે ફરવા ગયા હોય છે ત્યાથી રાત્રે ઉષાકાન્ત એકલોજ પાછો ફરે છે : પ્રભાકર કંઇ કામ બતાવી "પાછળથી આવુ છુ" એમ કહી રોકાય છે. ઉષાકાન્તને એકલો જોતાંજ ગુલાબ ધુંધાકુંવા થઇ જાય છે : તેના મનમાં અનેક અમંગળ શંકાઓ થાય છે અને દુભાગ્યે આ શંકાઓ ખરી પડે છે. એક પાડોશી એ કાગળો લઇને આવે છે અને ધીરજલાલને આપે છે. આ કાગળો પ્રભાકરના હોય છે—એક પિતા પર,

બીજે ઉષાકાન્ત પર પત્રોમા તે જણાવે છે કે વિજ્ઞાનના વધુ અભ્યાસાર્થે તે પ્રો. પ્રુ સાથે વિલાયત જાય છે અને અભ્યાસ પૂરો ના પછી તે સ્વદેશ પાછો વળશે માટે તેની ચિંતા કરવી નહિ. પત્રમા ઉમેર્યુ હતુ કે તે સ્વેચ્છાપૂર્વક હિંદુસ્થાન છોડી જતો હતો માટે ઉષાકાન્તને ઠપકો આપવો નહિ. આ પત્રો વાચી આખાય કુટુંબમા ગ્લાનિ પ્રસરી રહે છે 'ગુલાબના નેત્રમાથી અશ્રુની ધારા ચાલવા લાગી અને એ ધારાથી સગડીમાનો દેવતા છમ-છમ-છમ થઇ ઓલવાવા લાગ્યો" ઉષાકાન્ત ગમગીન બની જાય છે ગુલાબ ઉષાકાન્તને વીનવે છે કે તેણે પ્રભાકરને ગમે તેમ કરીને શોધવો અને ઘેર પાછા ફરવાનુ કહેવુ ઉષાકાન્ત અમદાવાદથી રાતની ગાડીએ મુંબઇ જવા નીકળે છે

આજે મુંબઇના કર્નાક બંદર પર (તે સમયે મેનાર્ડ પીઅર બંધાયુ ન હતુ) અજબ ધામધૂમ થઇ રહી છે વિલાયતની મેઇલ સ્ટીમર આજે ઉપડતી હોવાથી બંદર પર પોતપોતાના સ્નેહીઓને વળાવવા અનેક પ્રકારના સ્ત્રીપુરુષોનો સમૂહ જામ્યો છે. માનસ્ગમની પત્ની શિવલક્ષ્મી અને તેની ચૌદેક વર્ષની સુંદર પુત્રી સરોજ બંદર પર શિવલક્ષ્મીનો ભાઇ જે વિલાયત જતો હતો તેને વળાવવા આવ્યા છે. બાલકરામ અલ્લાહાબાદમા લશ્કરી ખાતામા 'કૅમીસેરીયેટ' છે અને શિવલક્ષ્મી સરોજને લઇને ખાસ મુંબઇ આવી છે સરોજ એક સદ્‌ગુણી તેમજ સમ્કારી યુવતી છે "નાનપણથી જ સ્વદેશથી દૂર રહેલી અને ન્યાતજાતના માણસોથી વિમુક્ત હોવાથી સાયલાપણાથી મુક્ત હતી છતા સ્ત્રીના ગુણો વિકસવા માડ્યા હતા. નિર્દોષતાથી ભરેલી હતી અને માતા-પિતાના સ્નેહ અને અંકુશથી ઉછરેલી સરોજ, સરોજની માફક સૌન્દર્યવાન તેમજ સદ્‌ગુણરૂપી સુગંધયુક્ત થઇ હતી" સ્ટીમરમા એક અજાણ્યો ગુજરાતી યુવક એક યુરોપીયન પ્રોફેસર સાથે જતો હતો એ સઘળાનુ ધ્યાન ખેંચે છે. આ યુવક તે પ્રભાકર એ કહેવાની આવશ્યકતા છે ખરી? સ્ટીમર ઉપડી ગઇ કે તરત જ

એક યુવાન્ દોડતો દોડતો આવે છે પણ સ્ટીમર હમણાં જ ઉપડી ગઇ એ સમાચાર મળતાં તેનું મુખ નિસ્તેજ થયું અને તેની આખમાં ઝળઝળીયાં આવ્યા. શિવલક્ષ્મીના હૃદયમાં આ યુવકને આ સ્થિતિમા જોઇ અનુકંપા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બધું પૂછી લે છે. પ્રત્યુત્તરમા આ યુવાન કહે છે કે પોતાનું નામ ઉપાકાન્ત અને પોતે પ્રભાકરને સમજાવી ઘેર લઈ જવા આવ્યો હતો. શિવલક્ષ્મીને દયાકોર સાથે સારો સંબંધ હતો અને તેઓ એકજ જ્ઞાતિના હતા—તેથી તે ઉપાકાન્તને બરાબર ઓળખતી. સરોજે માતાને મોઢે આ ઉપાકાન્તનું નામ ઘણીય વેળા સાંભળ્યું હતું. તેને પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ ઉભેલો જોતાં તેના 'હૃદયમાં ધબકારા" થાય છે અને "આંખોમાં નવીન તેજ" છવાય છે! શિવલક્ષ્મી અને સરોજનાં આગ્રહથી ઉપાકાન્ત તેમની સાથે તેમને ઉતારે જાય છે. પરંતુ પ્રભાકરને છેવટે ન જ મળાયું એ વસવસો મનમા રહી જાય છે. ઉપાકાન્ત સરોજ તરફ આકર્ષાય છે અને તેના હાથની મીઠી રસોઇ જમતા—"ઉન્હી ઉન્હી પુરી અને ભીંડાનું શાક" ખાતાં—આ આકર્ષણ દૃઢ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ આકર્ષણમાથી પ્રેમના અંકુર જન્મે છે. વધુ રોકાઇ જવાના આગ્રહભર્યા દબાણ છતાંય તે રાત્રે ઉપાકાન્ત અમદાવાદ જવા નીકળે છે. તેના મનની સ્થિતિ અકથ્ય હતી. "વિકટોરીયામાં બેઠાં બેઠા પાછળ જોઇ બારીમાથી દેખાતી સરોજની આંખો દેખાઇ ત્યા સુધી જોઇ અને ઉન્હી ઉન્હી રસોઇનો સ્વાદ તો મનમાં જ રહી ગયો."

ઉપાકાન્ત પ્રભાકરને મળ્યા સિવાય પાછો ફર્યો એ જાણતા જ ગુલાબ ક્રોધની મૂર્તિ સમી બની રહે છે. અધુરામા પુઃ તેને ખબર પડે છે કે ઉપાકાન્ત મુંબઇમાં સરોજ અને શિવલક્ષ્મીને ત્યા ઉતર્યો હતો આથી બળતામાં ઘી હોમાય છે. તેના મનમા એમ જ થાય છે કે ઉપાકાન્ત જાણી જોઇને પ્રભાકરને ન મળ્યો. ગુલાબના મનમા આમ લાગવાનું કારણ એમ છે કે તે સરોજને પ્રભાકર માટે લાવવા કયારનીય ઇચ્છા રાખે છે. તેણે શિવલક્ષ્મીને આ બાબતમાં કાગળ પણ

લખ્યો હતો પરંતુ માતા પોતાની ગમે તે નફરૂ વળગાડી દેશે તે બીકથી તેમજ વધુ અભ્યાસ માટે પ્રભા વિલાયત ચાલ્યો ગયો અને એ વાત એમને એમ રહી ઉમાકાન્ત પર ગુનામને ધણોજ ગુસ્સો આવે છે અને તે ધીરજલાલને ફરીઆદ પણ કરે છે ધીરજલાલને પણ ઉમાકાન્તની આ વર્તણુંક ગમતી નથી

આ પ્રમાણે એક બાજુ ભાઇ–ભાભી ઉમાકાન્ત પર ગુસ્સે થયા હોય છે ત્યારે બીજી બાજુએ તે બી એ ની પરીક્ષામા નિષ્ફળ નીવડે છે આ નિષ્ફળતા તેને ઘણી સાલે છે અને તનો આનંદ નષ્ટ થાય કે ગુનામ આ તક જવા દે એવી નહોતી તે ઉમાકાન્તને મહેણા મારે છે કે આખો દિવસ સરોજના વિચાર કરવા અને પરીક્ષામા પાસ થવુ એ કયમ બને ? દાઝયા પર આ ડામથી ઉમાકાન્ત નિરુત્સાહ બને છે તે સરોજને ચાહતા શીખ્યો હતો પરંતુ ગુલાબનો વિચાર પ્રભાકર માટે છે એ જાણતા તે કુટુંબમા કલેશ ન થવા પામે તે માટે તે સરોજને ભૂલી જવા પ્રયત્ન કરે છે તે હિંદ સેવક સમિતિમ જોડાય છે અને સમિતિની અલ્લાહાબાદની શાખાના મંત્રીની મુલાકાતાર્થે તેને અલ્લાહાબાદ મોકલવામા આવે છે આમ સરોજથી દૂર રહેવા ઇચ્છતો ઉમાકાન્ત અલ્લાહાબાદમા આવે છે અને શિવલક્ષ્મીને ત્યા ન ઉતરતા મી અરૂણ્ગિમ (અલ્લાહાબાદ શાખાના મંત્રી) ને ત્યા ઉતરે છે શિવલક્ષ્મીને ત્યા કદીયે ન જવુ એવો તે દૃઢ નિશ્ચય રે છે તેનુ હૃદય તેને સરોજ પ્રત્યે આકર્ષે છે પણ તેની બુદ્ધિ તેને ના કહે છે અરૂરિરામને ત્યાજ તે રહે છે અને ગુજરાતમા હિંદ સેવક સમિતિનુ કામકાજ કેવી રીતે વધારી શકાય તે માટે તેઓ યોજના ઘડે છે અરૂરિરામ થોડા દિવસ બાદ એક સ્નેહસમ્મેલન યોજે છે અને તેમા અલ્લાહાબાદના પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનો અને નારીઓને નિમંત્રવામા આવ્યા હોય છે માનરામ અને તેમના કુટુંબને પણ નિમંત્રણ મળ્યુ હોય છે આમ સરોજથી દૂર ને દૂર રહેવા

ઇચ્છતો ઉષાકાન્ત આકસ્મિક સંજોગોમાં સરોજને મળે છે અને તેનું હૃદય અંગ્રેજ કવિના શબ્દોનો પ્રતિધ્વનિ પાડે છે:—

" Accident brought us to the same city,
Accident brought us to the same place. "

સરોજ તથા શિવલક્ષ્મી ઉષાકાન્તને પોતાને ત્યાં ન ઉતરવા માટે મીઠો ઠપકો આપે છે. અન્યોન્યનાં આ અણધાર્યાં પુનર્દર્શનથી સરોજ અને ઉષાકાન્તના હૃદયના તારો ઝણઝણી ઉઠે છે. સરોજને વિસરવા મથતો ઉષાકાન્ત સરોજની લાવણ્યમૂર્તિને સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિએ નિહાળી રહે છે.

હવે આપણે અમદાવાદના બનાવો તરફ નજર કરીશું.

રમેન્દ્રની સાથે ઉષાકાન્તને અલ્લાહાબાદ જતા પહેલાં મૈત્રી થયેલી. રમેન્દ્ર એક શિક્ષિત યુવાન્ હતો પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેની પત્ની મંજુ બહુ શિક્ષિત ન હોવાથી તે ઘણો અસંતુષ્ટ રહેતો. ઉષાકાન્તના પ્રોત્સાહનથી રમેન્દ્ર મંજુને કેળવે છે અને પતિપ્રેમની ભૂખી મંજુ પણ રમેન્દ્રના જીવનમાં રસ લેતી થાય છે—અને તેમનું પરિણીત જીવન ત્યાર પછી સુખમાં વ્યતીત થાય છે. આને માટે પતિ–પત્ની ઉષાકાન્તનો ઉપકાર ભૂલતા નથી. મંજુની નાની બ્હેન સરલાનું કોઇ ન હોવાથી તે બ્હેન–બનેવીને ત્યાં જ રહે છે અને બનેવીના હાથ નીચે યોગ્ય કેળવણી પામે છે અને વખત જતાં એક સંસ્કારી કન્યા બને છે.

આ બાજુ સુધાંશુ કાન્તિ તથા ઇન્દુના લગ્ન માટે તૈયારીઓ કરી રહી હોય છે કાન્તિ અને ઇન્દુ બન્ને વચ્ચે ઘણો ફરક છે: કાન્તિ સુધાંશુના હદ ઉપરાંતના લાડથી સ્વચ્છંદી બને છે જ્યારે માતાવિહોણી ઇન્દુ ગૃહકામ ઉપરાંત ભરતગુંથણ, ચિત્રકળા વિગે-

* દૈવયોગે અમે એક જ શહેરમાં આવ્યા અને દૈવયોગે અમે એક જ સ્થળે મળ્યા.

રેમા પ્રવિણતા પ્રાપ્ત કરે છે એક મોઢે ચઢાવેલી છે જ્યારે અન્ય આશાકિત છે કાન્તિના વિવાહ સુશીન ધીમત સાથે કર્યા હોય છે જ્યારે ઇન્દુના વિવાહ પિનાકી નામક ઉચ્છૃંખલ વિધુર સાથે કરવામા આવ્યા હોય છે ઉષાકાન્તનો વિચાર ઇન્દુનુ ધીમત સાથે ગોઠવવાનો હતો પરતુ આમા પણ ગુલાબ આડે આવી પરિણામે ધીમતને કાન્તિ આપવામા આવી ઉષાકાન્તને આ વિવાહથી ઘણુ જ લાગ્યુ હતુ આ લગ્નમા સરોજ વહુ તરીકે મહાલી શકે અને પોતે સાસુપણાનો લહાવો લઇ શકે એ કારણસર ગુલાબ પ્રભાકરના વિવાહ સરોજ સાથે જલ્દી કરવાને માટે ઉત્સુક હતી, પરતુ શિવલક્ષ્મીનો વિચાર ઉષાકાન્ત લાટે હોવાથી તેણે ગુલાબને ઉડાવનારો જવાબ આપ્યો લગ્ન પ્રસગે ઉષાકાન્તથી આવી ન શકાયુ એટલે ગુલાબને નક્કી એમ જ થયુ કે ઉષાકાન્ત જાણી જોઇને ન આવ્યો અને તેણે જ અલાહાબાદ જઇ શિવલક્ષ્મીનો વિચાર ફેરવ્યો હશે નિર્ણીત તિથિએ કાન્તિ ધીમત અને ઇન્દુ પિનાકીના લગ્ન થયા અણઘડ કાન્તિ ધીમતના આદર્શોને પહોચી ન શકી જ્યારે શકાશીલ સ્વભાવનો અને વિલાસી પિનાકી ઇન્દુના સ્નેહભૂખ્યા હૃદયની કિમત ન કરી શક્યો આમ આ દેહલગ્ને ભલે શારીરિક કજોડા ન બનાવ્યા પરતુ માનસિક કજોડા તો બનાવ્યા જ

અલ્લાહાબાદમાનુ કામ આટોપી ઉષાકાન્ત હિંદ સેવક સમિતિના અગેના પ્રચારકાર્ય માટે અમૃતસર જાય છે ત્યા સુવર્ણમદિર પાસેના તળાવમા ડૂબતા એક છોકરાને બચાવવા જતા તેનો પગ લપસે છે અને માથામાથી લોહીની ધારાઓ વહેવા માડે છે પહેલા તો તેણે આ ઘાને મચક ન આપી પરતુ જ્યારે તાવ રહેવા મડ્યો એટલે તે અલ્હાબાદ પાછો ફર્યો અને નબળી તબીયતને અગે બાલકરામને ત્યા ઉતર્યો અહી સરોજ ધ્યાનપૂર્વક એની શુશ્રૂષા કરે છે માદગીને બિછાનેથીય એ સરોજની ઝખના કર્યા કરે છે સરોજ જેવુ રત્ન પોતાના હાથમાથી પ્રભાકર ઝુટવી જશે એ એકના એક વિચારે

તેની મનઃશાંતિ લુપ્ત થઇ. આમ શારીરિક વ્યાધિ સાથે માનસિક ચિંતા લાગુ પડવાથી તેની તબીયત ઘણી ગંભીર બની. ડૉકટરોએ સગાવ્હાલાને તાર કરવાની સૂચના આપી અને ધીરજલાલને તાર કરવામાં આવ્યો. તાર મળતા તરત જ રમેન્દ્ર અલ્લાહાબાદ જાય છે, અને ઉષાકાન્તના રોગની સર્વ સ્થિતિ જાણી લે છે. આખો દિવસ તે સરોજની ઝંખના કર્યા કરે છે અને આ માનસિક વ્યાધિને લીધે તેનો જીવનદીપ બુઝાશે એ વિચારથી રમેન્દ્રના મનમાં ઘણી ગ્લાનિ વ્યાપે છે. અંતે તે પ્રભાકરને આ સર્વ વાતથી વાકેફ કરવાનો નિર્ણય કરે છે અને તેને ઇગ્લંડ વિગતવાર પત્ર લખે છે.

ઇગ્લંડમા પ્રભાકરનો વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી તે પ્રૉફેસર પ્યુની સાથે હિંદુસ્થાનમાં એક પ્રયોગશાળા સ્થાપવાની યોજના કરી રહ્યો હોય છે ત્યાં તેને રમેન્દ્રનો પત્ર મળે છે અને એમાંની વિગત વાચતા એ રડમશ બની જાય છે. હા, એનો પોતાનો વિચાર સરોજ સાથે વિવાદ કરવાનો હતો, તે માટે તેણે પોતાની માતા ગુલાબને અનુમતિ પણ આપી હતી, પરંતુ તેને ખબર નહોતી કે સરોજનો પોતાનો વિચાર ઉષાકાન્ત માટે હતો અને ઉષાકાન્તની માંદગીનું એક કારણ સરોજની ઝંખના હતુઃ તની માતા પોતાને માટે સરોજ લાવવા આવા કાવાદાવા કરતી હશે એનો તેને ભાગ્યે ખ્યાલ આવ્યો હતો રમેન્દ્રના પત્રે સર્વ સ્પષ્ટ કર્યું. તે તરતજ પહેલી સ્ટીમરમા સ્વદેશ પાછો ફરે છે અને બારોબાર અલ્લાહાબાદ જાય છે. પોતાના પ્રિય ઉષાકાન્તને બચાવવા તે અપૂર્વ આત્મત્યાગ કરે છે. તે સત્વર કહે છેઃ—

"ઉષાકાન્ત ! તુ કાંઇ પણ વાતની ચિંતા કરીશ નહીં, હોં.... હું પરણવાનો જ નથી. સરોજ તારી જ છે હો ! સરોજ મારી બ્હેન થાય !"

આ અજબ આત્મત્યાગનુ ધાર્યા કરતાય સુંદર પરિણામ આજ

છે. સરોજની સ્નેહભરી સારવારથી અને પ્રભાકર તથા રમેન્દ્રના સહવાસથી ઉષાકાન્તનો તાવ ઉતરવા માંડે છે અને થોડા સમયમાં તે સારો થઇ જાય છે. તબીયત ઠીક થતાં બધા અમદાવાદ જવા નીકળે છે. સરોજ અને ઉષાકાન્ત વિવાહથી જોડાય છે.

પ્રભાકરનું જીવનધ્યેય વિજ્ઞાન હતું અને વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે તે લોનાવલામાં એક પ્રથમ પંક્તિની પ્રયોગશાળા સ્થાપે છે. તેના મત પ્રમાણે રસાયણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાથી અને રસાયણના અનેક ઉપયોગથી સ્વદેશી ઉદ્યોગ હુન્નરને જરૂર મહાન્ લાભ થશેઃ જે વસ્તુઓ વિદેશમાંથી મંગાવવી પડે છે તે હવે સ્વદેશમાં બની શકશે. આ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે તે લોનાવલા પ્રયોગશાળામાં દિવસોનાં દિવસો ગાળ્યા કરે છે અને ત્યાં જ રહે છે. તેને વિજ્ઞાન સિવાય અન્ય કશાનીય પરવા નથી પરંતુ સમય જતાં તે મંજુની બ્હેન સરલા સાથે વિવાહથી જોડાય છે.

મૃદુની સહનશીલતા અને સેવાથી પિનાકીનો સ્વભાવ સુધારે છે. મંજુ અને સરોજના સહવાસને લીધે કાન્તિમાં સંસ્કાર પ્રકટે છે અને તે પણ ધીમતનું જીવન સુખી કરવા યત્ન કરે છે. આમ આ લાકડેમાંકડું વળગાડેલા યુગલદ્વયના સંસાર અંતે સુખી નીવડે છે.

સરોજ–ઉષાકાન્ત અને સરલા–પ્રભાકરના લગ્ન થાય છે. લગ્નની પૂર્ણાહુતિ બાદ ઉષાકાન્ત, પ્રભાકર અને રમેન્દ્ર કલ્યાણગ્રામ નામક એક આદર્શ સંસ્થાની યોજના કરે છે અને આ કાર્યમાં તેમને સરોજ, સરલા અને મંજુનો સુંદર સહકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે વાર્તાનો અંત આવે છે.

વાર્તાની આ રૂપરેખા પરથી વાંચક જોઇ શકશે કે "મૃદુલા"માં જે સિદ્ધાન્તો ચર્ચવામાં આવ્યા હતા—પરંતુ અનેક કારણસર જેનો

યોગ્ય વિકાસ થઈ શક્યો નહોતો—તે જ પ્રશ્નો વધુ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં "ઉષાકાન્ત"માં નજરે પડે છે તદુપરાંત "મૃદુલા"માં જે સીધું પ્રચારકાર્ય થયું હતું તે અહીં, કલાના અંશોથી મઢાયેલું હોઈ, અવાસ્તવિક લાગતું નથી બીજી અનેક કલાક્ષતિઓ દૂર થઈ છે અહીં ઉપયોગી અને આવશ્યક પાત્રોનું જ સર્જન કરવા માટે લેખકે કાળજી રાખી છે જ્યારે "મૃદુલા"માં તો વાર્તાપ્રવાહમાં ભંગ પાડે એવી પાત્રપ્રચુરતા ઘુસવા પામી હતી થોડાં પાત્રોથી વધારે કામ લેવાની કળા અહીં ખીલવવામાં આવી છે પરિણામે નવલકથાના વસ્તુના કુદરતી વિકાસમાં જરાય અંતરાય આવતો નથી એક વર્ષના ટુંક સમયમાં થયેલો આ ઉપયોગી ફેરફાર બતાવી આપે છે કે કલાવિધાન જેવા નવલકથાલેખનના એક ઉપયોગી તત્ત્વ પર લેખકની હથોટી બેસી ગઈ છે

"ઉષાકાન્ત"માં રમેન્દ્ર અને તેની પત્ની મંજુ સિવાય અન્ય કોઈ અગત્યનાં ઉપપાત્રો નથી પરંતુ આ ઉપપાત્રયુગલની મદદ વિના વાર્તાનો વિકાસ થવો મુશ્કેલ પડતે—તેથી એ દૃષ્ટિએ રમેન્દ્ર-મંજુનું સર્જન કરવામાં લેખકનું કૃત્ય વાજબી ગણી શકાય મંજુની બ્હેન સરલાનો પ્રવેશ આ દંપતી સિવાય સંભવી શકતે નહિ પ્રભાકર વાર્તામાં એક અગત્યનું પાત્ર છે અને સરોજ સાથે તેના લગ્ન થવા અશક્ય હોવાથી લેખકને તેને માટે એક યુવતી શોધવી પડે છે આ યુવતી તે મંજુની બ્હેન સરલા તેના બનેવી રમેન્દ્રે તેને એવી કેળવણી અને સંસ્કાર અર્પ્યા છે કે જેથી તે પ્રભાકર જેવા પતિને યોગ્ય નિવડી શકે આ રીતે રમેન્દ્ર તથા મંજુ વાર્તાના મંડનમાં સહાયભૂત થઈ પડે છે આ બે સિવાય અન્ય કોઈ અગત્યનાં ઉપપાત્રો હોય તો તે કાન્તિ અને ઇન્દુ પરંતુ લેખકે આ પાત્રોનો વિકાસ કરવા ધાર્યો નથી એવું તો શરૂઆતનાં પ્રકરણોથી લાગે છે કાન્તિ તથા ઇન્દુનાં પાત્રો અણવિકસ્યાં રહેવાથી વાર્તાપ્રવાહમાં સ્ખલન આવતું નથી જો લેખકે કાન્તિ અને ઇન્દુનો

મરોજ કે મરલા માફક નિકામ કર્યો હોત તો નવલકથામા એક કે બેને બદલે ચાર ચાર પૂર્ણ ખીલેલા સ્ત્રીપાત્રો એક સાથે આવતે અને એટલે દરજ્જે મુખ્ય સ્ત્રીપાત્રોની મહત્તા ઓછી થતે. આના ઉપરથી કોઈ એમ અનુમાન ન બાધે કે કાન્તિ અને ઇન્દુના પાત્રો માત્ર શોભાનાં ગાંઠીયા જેવા છે. ના, વસ્તુસ્થિતિ એમ નથી કાન્તિ અને ઇન્દુ દ્વારા આપણને ધીમત અને પિનાકીનો પરિચય કરાવવામા આવે છે. પિનાકી-ઇન્દુ અને ધીમત-કાન્તિ—આ બન્ને દપતી-યુગ્મમાં જે અસમાનતાઓ આવે છે તે વડે લેખક હિંદુ લગ્નની એક કરૂણ પણ ગંભીર બાજુ બતાવે છે અને આત્મલગ્ન તથા દેહલગ્ન વચ્ચેની સીમારેખા દોરે છે.

હવે આપણે "ઉષાકાન્ત"માં આવતા મુખ્ય પાત્રો સબધી વિચાર કરીશુ. ઉષાકાન્ત પુસ્તક સાથે સંકળાયેલા પોતાના નામને સાર્થક બનાવે છે. બીજા કોઈ પણ પાત્ર કરતા ઉષાકાન્તના પાત્રનું જે રીતે આલેખન થયુ છે તે બતાવી આપે છે કે લેખકને આખીય વાર્તાનું મધ્યબિંદુ આ પાત્રની આસપાસ રચવું હતુ. લેખકે આ ઉદ્દેશમા સફળતા મેળવી છે શરૂઆતના પ્રકરણોથી જ ઉષાકાન્ત કાર્યપ્રવાહમા એવી રીતે સંકળાય છે કે જેથી તે વાચકોની દૃષ્ટિ સમક્ષ—પરોક્ષ વા પ્રત્યક્ષ રીતે—છેક પહેલેથી છેલ્લે સુધી રહે છે. યોગ્ય અને સ્પષ્ટ રેખાઓમા દોરાયેલા આ પ્રધાન પાત્રનું સર્જન એવુ અસરકારક નિવડયું છે કે તે એક જીવંત પાત્ર બની રહે છે

ઉષાકાન્તમા પ્રભાકર જેવી ઉર્મિલતા (Sentimentality) નથી તેનામા અનુકંપા અને સહૃદયતા છે પણ આ બન્ને ભાવો તેને ઉર્મિલ બનાવી શકતા નથી ભાભીનાં અનેક કઠોર મહેણાં છતાં તે પોતાના કર્તવ્યપથથી વિમુખ થતો નથી. તેનામાં રહેલી અનુકંપા તેના હૃદયને એટલુ મૃદુ બનાવે છે કે તે સમાજની અસમાનતાઓ અને અન્યાયો, શ્રીમંતોની બેજવાબદારી અને ગરીબોનુ પીડન જોઇ

કંપી ઉઠે છે. આને લીધે શરૂઆતથી જ તે ગરીબોનો બેલી બને છે. આ પ્રમાણે લેખક વાર્તાના મુખ્ય પાત્ર પાસે પોતાનાં જ હૃદયનાં ભાવો વ્યક્ત કરાવે છે—પરંતુ પોતે પરોક્ષ રહીને જ. આટલે દરજ્જે તેઓ ઉપદેશકવેડામાંથી બચે છે. તેઓ સમાજસેવાની પોતાની પ્રિય ભાવનાને તદ્દન છોડી શકતા નથી એટલે કેટલેક ઠેકાણે તો કૃત્યો વાર્તાનાં મૂળ વસ્તુને આગળ વધારવામાં ઉપયોગી થતા નથી; પરંતુ સમાજનાં દુઃખથી અલિપ્ત રહેનાર કલાકાર થવાની તેમને ઇચ્છા કદીય થઇ નહોતી. અને ઉષાકાન્ત સામાજીક વિષમતાઓ સામે ઝૂઝવાને બદલે બેસી રહે તો તેના સર્જનનું શું પ્રયોજન? જો તે ગરીબોનાં દુઃખ દૂર કરવામાં સહાયભૂત ન થાય—સંસારની કટુતાઓ દૂર કરવામાં મદદ ન કરે—તો નવલકથા સાથે તેનું જોડેલું નામ કેવી રીતે વ્યાજબી ગણી શકાય? પરિણામે મીલમજુરોની કંગાળ ચાલીઓ જોઇ ઉષાકાન્તને દયા આવે છે, મીલમજુરના એકમાત્ર "ગુલાબના ફુલ જેવા" પુત્રને શ્રીમંત શેઠીયાની ગાડી નીચે ચગદાઇ અવસાન પામતો જોઇ તેનું હૃદય રડી ઉઠે છે, જેલના કેદીઓની કરૂણ હાલત જોઇ તેની સુધારણા માટે તે મથે છે. આવા આવા અનેક પ્રસંગો નિરખી તે સમાજ તથા દેશની સેવામા પોતાનું સારૂં ય જીવન વ્યતીત કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. આને પરિણામે ગુજરાતમાં તે હિંદસેવકસમિતિની સ્થાપના કરવામાં સહાયભૂત નિવડે છે.

સરોજના પ્રવેશ સાથે પ્રેમનો સનાતન ત્રિકોણ રજુ થાય છે. આ ચાલાક યુવતીમા, તેની ઉમરની અન્ય બાળાઓ માફક, ભિરૂતા કે નિર્બળતા નથી. ગુજરાતથી દૂર સંયુક્ત પ્રાંતમાં રહેવાથી તેને એક સારો લાભ એ થાય છે કે તેનું દષ્ટિબિંદુ વિશાળ બને છે. ઉચ્ચ શિક્ષણે તેની બુદ્ધિ ખીલવી છે અને સુસંસ્કારોએ તેનું ચારિત્ર્ય વિકસાવ્યું છે. પરંતુ તેનો વિવાહ કોની સાથે થશે—પ્રભાકર કે ઉષાકાન્ત સાથે? આ પ્રશ્નના ઉત્તર પર તેનું ભાવી જીવન અવલંબી

રહે છે પ્રભાકરના આત્મત્યાગથી તેનો માર્ગ મગળ થાય છે ઉષાકાન્ત જેવા મેત્રાભિલાષી પતિ સાથે લગ્નગ્રથિથી જોડાઇ તે પીડિતોના—ખાસ કરીને સમાજથી હિણાયેલી સ્ત્રીઓના—ઉદ્ધાર અર્થે જીવન ગાળે છે મરોજના પાત્રાલેખનમા મૃદુલા કરતા કઇ ખાસ વિશિષ્ટતા નથી મૃદુલા માફક મરોજ પણ સમાજસેવાને અપનાવતી એક નવીન યુગની ગુજરાતી યુવતીનો મુદર નમુનો છે આવી યુવતીઓને લીધે કેટલાય કલુષિત ગૃહજીવનમાથી કંકાસ દૂર થઈ આનદ પ્રસર્યો હશે તેના અમરકારક ચિત્રો લેખક રજુ કરે છે

પ્રભાકરને તેનો પિતા ઉર્મિલ કહે છે પરતુ આ ઉર્મિલ યુવક જે અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ કરે છે તે આખીય નવલન્થામા અનેરી ભાત પાડે તેવી ઘટના ગણી શકાય. તેને મરોજ નહોતી ગમતી એમ નહોતુ તે છતાય પોતાના બાલ્યાવસ્થાથી મિત્ર ગણેલા ઉષાકાન્તને બચાવવા તે પોતાનુ સુખ જતુ કરતા અચકાતો નથી "મરોજ મારી બ્હેન થાય હો!" એ શબ્દો જ નવલથાને કરુણતામા પલ ટાતી અટકાવે છે આ નિગ્રહ કૃત્ય દ્વારા પ્રભાકર પોતાના હૃદયની વિશાળતા બતાવી આપે છે આ સિવાય પ્રભાકર અન્ય દિશામા જે કર્તવ્ય આદરે છે તે તો સુવર્ણાક્ષરે નોધવાયોગ્ય છે એકલે હાથે તે નુ પ્રયોગશાળાની સ્થાપના કરે છે વિજ્ઞાનને પોતાનુ આખુય જીવન આપવાની ધગશવાળા પ્રભાકર જેવા યુવકો ગુજરાતની કીર્તિ માત્ર ભારતવર્ષમા નહિ પણ સારાય વિશ્વમા પ્રસારશે આવા વિજ્ઞાનવીરનુ ચિત્ર આપી લેખકે માત્ર તત્કાલના નહિ પણ ભવિષ્યના ગુજરાત નીદે સેવા બજાવી છે

જે મહાપ્રશ્નોની સમીક્ષા 'મૃદુલા" મા આદરવામા આવી હતી તે આ નવલકથામા વિકસિત સ્વરૂપે નજરે પડે છે સ્ત્રીજીવનને લગતા અનેક પ્રશ્નો ચર્ચવામા આવ્યા છે પરતુ લેખક પ્રસ્તાવનામા સ્વીકારે છે તે પ્રમાણે -

" સ્ત્રીઓ સંબંધીના કેટલાક પ્રશ્નો આવ્યા હશે, ત્હેનું પિષ્ટ-પેષણુ પણ થયુ હશે : પરંતુ એ પ્રશ્ન એવો ગંભીર છે કે એ સંબધી પુનરૂકિત થતી જ નથી એમ માન્યતા છે."

લેખકનો પ્રિય વિષય હિંદુ લગ્નસંસ્થાનો હોઇ લગ્નજીવનને લગતાં અનેક સુંદર તેમ જ કરૂણુ ચિત્રો લેખકે દોર્યા છે. મંજુ-રમેન્દ્રનાં પરિણીત જીવનમાં જે કલુપતા હતી તે ઉપાકાન્તના પ્રયત્નથી દૂર થાય છે એ આપણે જોયું ઉપાકાન્તનો આભાર માનતાં રમેન્દ્ર જે શબ્દો કહે તે કેટલાં સત્ય છે !

" આજથી મારા જીવનમાં ઉત્સાહ વધ્યો છે......આજે મારી ભ્રાન્તિ દૂર થઈ છે. બી. એ., એમ. એ. અથવા સ્વરૂપવાન પત્નીની જરૂર નથી પણ હૃદયની સુંદરતાની જરૂર છે. એ સુંદરતા નૈસર્ગિકરૂપે તો હોય છે જ. જો તે ખીલવવામાં આવે તો ખીલી શકે એમ છે. "

આપણે ત્યા શારીરિક કજોડા ન થાય તે માટે જેટલી સંભાળ લેવામા આવે છે તેટલી બુદ્ધિના કજોડા ન થાય એ માટે લેવામાં આવે છે ખરી ? માનસિક કજોડાના દુષ્પરિણામ બતાવવામાં લેખકે સારી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે એમ ઇન્દુ–પિનાકી તથા કાન્તિ-ધીમતના સમારના દર્શન પછી કોણ નહિ કહે ? ઇન્દુ—તેજસ્વી અને બુદ્ધિમતી ઇન્દુ—પિનાકી જેવા અસસ્કારી અને વહેમી પતિને પરણી કેટલી દુ:ખી થાય છે ! આ જોઈ આવી કેટલીય ઈન્દુઓ આમ લગ્નની વેદી પર હોમાતી હશે એ પ્રશ્ન પૂછવાનુ સ્વાભાવિક મન થાય છે. ધીમતને બુદ્ધિશાળી પત્નીની હોશ છે ત્યારે તેના નસીબમા લખાયેલી છે કાન્તિ જેવી તદ્દન સકુચિત વૃત્તિની પત્ની ! આમ માનસિક અસમાનતાઓને લીધે આ બન્ને દંપતીયુગ્મો દુ:ખની ગર્તામા ગબડે છે. ઇંગ્રેજી વિચારક મી૦ હેમર્ટનના શબ્દો સાથે લેખક સપૂર્ણ સમ્મત છે:

*Yet I cannot think that any man of high culture could regard his marriage as altogether a successful one so long as his wife remains shut out from his mental life."

ઇન્દુમા લગ્નસ્થાની સામે નડ કરવાની ભાવના નથી તે નરી સહનશીનતાની મૂર્તિ છે તે તો સ્વ૰ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની નારી વિષેની પંક્તિ યાદ કરી, પોતાના નસીબને દોષ દ, એમ રહે છે ખરેખર!

"નરજાત સુખી હશે અહીં ન્દી મહાનની સ્વચ્છન્દથી,
પણ નારીને રોવા વિના નહિ કર્મમા બીજુ કઇ' ×

મગલામા આવી મહનશીનતા દેખાતી નથી તે તો બન્ની ભાવના જગાવતી એવ આગળ પડતા વિચારની યુવતી છે સરોજના વિવાહ એના માતપિતા એની મરજી વિરૂદ્ધ પ્રભાકર સાથે કરશે એવી વાત સાભળતા તે તો સ્પષ્ટ કહે છે કે —

ત્યારે સરોજબ્હેન સામા કેમ થતા નથી? પરણવુ સરોજ બ્હેનને છે કે શિવલક્ષ્મી માસીને?"

પોતાને યોગ્ય પતિ ન મળે તો સરલા શુ કરે? તે રસ્તો બતાવે છે —

શુ સ્ત્રીથી કુવારા ન રહેવાય? ગમે તેવાની સાથે પાનુ પડે તેના કરતા કુવારા રહી સેવામન્દિરમા જીવન ગાળવુ શુ ખોટુ'

પરતુ આખીય વાતોના મધ્યબિંદુ જેવુ સ્નેહમિલન — વાળુ પ્રકરણ સુરેખ ચિત્રણનો સુદર નમુનો છ આ પ્રકરણમા

* "આમ છતા હુ નથી ધારી શકતો કે જ્યા સુધી પત્ની પોતાના પતિના માનસિક જીવનમા ભાગ ન લઇ શકે ત્યા સુધી એ લગ્ન સફળ નિવડ્યુ એમ કહેવાય —પી જી હેમર્ટન

× 'સ્નેહમુદ્રા'

તત્સમયનાં દરેક દરેક અગત્યનાં પ્રશ્નોને કલાત્મક રીતે ગુંથી લેવામાં આવ્યા છે. અરૂરિરામને ત્યાં જે સ્નેહસંમિલન રાખવામાં આવ્યું છે તેમાં ચાર વિભાગો પાડી લેખક દેશની રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક અને સાંસારિક સ્થિતિનાં તાદસ્ય અને અસરકારક ચિત્રો આપે છે. આ ચિત્રો દ્વારા ગરીબાઇ, સામાજીક અન્યાયો, અંધશ્રદ્ધા, સ્વરાજ્યની ભાવના વિગેરે પ્રશ્નો પર અગત્યનો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. મહાત્મા ગાંધીએ હરિજનોના ઉદ્ધાર માટેની પ્રવૃત્તિઓ હમણાં આદરી પરંતુ આજથી પચ્ચીસ વર્ષો પૂર્વે લેખકને આ શૂદ્ર બંધુઓની સ્થિતિ જોઇ જે ભાવ ઉત્પન્ન થયા હતા તે નીચેનું ચિત્ર દર્શાવે છેઃ—

> "એક સભ્ય ગૃહસ્થ પાસે એક ભંગીયો બે નાનાં બાળક સાથે રોગથી અને ભૂખથી દયાજનક સ્થિતિમાં આવેલો પ્રાર્થના કરતો હતો : ત્હેની સાથે એક હષ્ટપુષ્ટ બ્રાહ્મણ, કપાળમાં ટીલું કરી, હાથમા ખડતાલ લઇ શેઠને આશિર્વાદ આપતો હતો. દૂર એક પાદરી પેલા ભંગીયાને 'આવ, આવ' કહી બોલાવતો હતો. ભંગીયો કહેતો હતો કે 'માબાપ, હુ મરી જાઉં છું, આ બે છોકરાં પણ ભૂખે હેરાન થાય છે. હુ હિંદુ ધર્મનો છું તો કૃપા કરી મ્હને ઉગારો. પેલા પાદરી મને લુગડા આપવા, પરણાવવા અને છોકરાઓને ભણાવી ઠેકાણે પાડવા કબુલ કરે છે. પણ જ્યા સુધી આપ જેવા મહેરબાની કરી મ્હને ઉગારો ત્યા સુધી હું વટલવા માગતો નથી. એક બે દિવસનું આપો, પછી મજુરી કરીશ ને પેટ ભરીશ'."

પેલા પ્રતિષ્ઠિત સજ્જને શું કર્યું ?

> "બ્રાહ્મણને આપીએ તો જ સ્વર્ગે જવાય એ વિચારથી ભંગીયાને ના કહી. ભંગીયો તેમજ ત્હેના બે છોકરાએ બહુ આજીજી કરી. ભૂખથી તમ્મર ખાઇ પડયાં, પરંતુ પાષાણ હૃદયનાં ગૃહસ્થને દયા ન આવી 'એને કમ અડકાય ?' એ જ વિચાર.

તરત જ પેલો પાદરી આવ્યો. ગજવામાંથી રુવાનજ્ઞા કાઢયું અને છાંટયું. શુદ્ધિમાં લાવી પોતાના માણસ સાથે ઇસ્પીતાલમાં મોકલ્યા."

કહેવાની આવશ્યકતા રહે છે ખરી કે હિંદુ સજ્જનથી તરછોડાયેલું આ દુખી કુટુંબ હિંદુ ધર્મનો ત્યાગ કરી ક્રીશ્ચિઅન બન્યું ! કેવું કરૂણ પણ સત્ય ચિત્ર !

આ આખુય પ્રકરણ લેખકનું હૃદય જે ચિત્રોમા વ્યક્ત કરે છે તે ચિત્રો ખરેખર ભાવવાહી અને સુંદર છે.

"ઉષાકાન્ત"મા જે એક વિશિષ્ટતા છે તે આપણા સાહિત્યની અન્ય નવલકથાઓમા ભાગ્યેજ મળી આવશે. આ વિશિષ્ટતા તે વિજ્ઞાનનો પ્રશ્ન દાખલ કરવાની. પ્રભાકર ઇંગ્લંડ જઇ વિજ્ઞાનની ઉચ્ચ કેળવણી મેળવી આવે છે અને લોનાવળામા એક પ્રયોગશાળા સ્થાપે છે આ વિષે લેખક કહે છે

આપણને સરલાના પ્રયત્નથી મળે છે. સરલા " રસાયણશાસ્ત્રનો આપણા ગૃહજીવનમાં ઉપયોગ " એ વિષય પર ભાષણ આપે છે તે બતાવે છે કે લેખકની દૃષ્ટિ કેટલી બધી આગળ વધી હતી.

" ઉષાકાન્ત "ને એક વૈજ્ઞાનિક નવલકથા તો ન જ કહી શકાય; પ્રધાનતઃ એ સાંસારિક છે. પરંતુ પ્રેમ પ્રયોગશાળામાં પ્રભાકરનો મિત્ર મી૦ વુલ્નર વિદ્યુતનાં પ્રવાહ પર જે જે પ્રયોગો આદરે છે અને પરિણામે વિદ્યુતની સહાયથી ઘરનું નાનામાં નાનું કાર્ય કરાવી શકે છે તે ધ્યાનમાં લેતાં જો ભોગીન્દ્રરાવનું જીવન લંબાયું હોય તો તેઓ જરૂર એચ૦ જી૦ વેલ્સના જેવી અદ્ભુતતત્ત્વયુક્ત વિજ્ઞાન-વિષયક નવલકથાઓ (Scientific romances) ગુજરાતને અર્પતે એવું કહીયે તો તેમાં જરાય અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય.

——.——

પ્રકરણ ત્રીજું

—— ० ——

ત્રણ સુંદર રૂપાન્તરો

ભોગીન્દ્રરાવની નિર્માણશક્તિ જેટલી સુંદર હતી તેનાથીય વધુ સુંદર પ્રતિનિર્માણશક્તિ હતી આ પ્રતિનિર્માણશક્તિના નિદર્શનો તેમના ટૉલ્સ્ટૉયના પુસ્તકોના રૂપાન્તરોથી મળી આવે છે પરંતુ ટૉલ્સ્ટૉયના પુસ્તકો વિષે એક આખું પ્રકરણ હવે પછી આવવાનું હોવાથી આપણે અહીં તેમના ટૉલ્સ્ટૉય સિવાયના અન્ય રૂપાન્તરોની કંઈક સમીક્ષા કરીશું આવી ત્રણ કૃતિઓ તેમના સાહિત્યમા—ગુજરાતી સાહિત્યમા પણ—અગ્ર સ્થાન ભોગવે એમ છે આ કૃતિઓ તે (૧) "આસીસ્ટન્ટ કનેક્ટર", (૨) 'મોહિની" અને (૩) 'અજામિલ". પ્રથમ અભ્યાસે કોઈને એમ જ લાગે કે પ્રસ્તુત પુસ્તકો રૂપાન્તરિત હોઈ શકે જ નહિ— આનું પ્રધાન કારણ એ કે લેખકે મૂળની વસ્તુ સ્વીકારી તેની આસપાસ એવું ગુજરાતી વાતાવરણ રચ્યું છે કે કોઈને પણ એમ જ માનવાનું કારણ મળે કે આ પુસ્તકો સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ, વાર્તાપ્રવાહ આગળ વધારતા લેખકે પોતાના મતવ્યો અને દૃષ્ટિબિંદુઓ પણ કથાત્મક રીતે દાખલ કર્યા છે અને પાત્રોદ્વારા આપણા સમાજને અગત્યના કેટલાક પ્રશ્નો ચર્ચાવવામાં આવ્યા છે કે જેથી પુસ્તકના નિર્માણમાં અનુવાદ કરતાં મૌલિકતાનો ભાગ વધારે થાય છે. આવી રીતે સર્જન અને અનુવાદની સીમાએ વિહરતાં આ પુસ્તકોએ ભોગીન્દ્રરાવની સાહિત્યસેવામાં અનેરી ભાત પાડી છે

'આસીસ્ટંટ કલેક્ટર'' ઇ. સ. ૧૯૧૮મા વડોદરાના '' સયાજી વિજય' પત્રની ભેટ તરીકે પ્રકટ થઈ આ નવલકથાનુ વસ્તુ અંગ્રેજ ખક પેની કૃત 'ધી ઇનએવીટેબલ લૉ'' પરથી ઘણા ફેરફાર સાથે આવ્યુ છે અંગ્રેજી સાહિત્યથી પરિચિત કોઇ પણ અભ્યાસીને પ્રશ્ન સ્વભાવિક પૂછવાનુ મન થશે કે પેની જેવા એક તદ્દન ધારણ કોટિના લેખકની વાતાને ગુજરાતીમા ઉતારવા ભોગીન્દ્રરાવ શા માટે લલચાયા ? જ્યારે રૂપાન્તર જ કરવુ હતુ ત્યારે સીસીમ હેનરી વુડ મેરી કૉરેલી લૉર્ડ લીટન વિગેરે પ્રથમ કોટિના લેખકોની ૯૦ વાર્તાઓમાથી કોઇ એકાદનુ ગુજરાતી શા માટે ન કર્યુ ? પેની ગ્રેજી સાહિત્યમા કઇ વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવતો નથી તે જ પ્રમાણે ધી ઇનએવીટેબલ લૉ એટલુ બધુ જાણીતુ પણ નથી ત્યારે આપણા લેખકે રૂપાન્તર કરવા માટે આ પુસ્તક શા માટે પસંદ કર્યુ ?

આનાં કારણો શોધવા અઘરા નથી પ્રસ્તુત પુસ્તકમા કેટલાક એવા અગત્યના પ્રશ્નો એક એંગ્લો ઇન્ડિયનના દૃષ્ટિબિંદુથી રજુ કરવામા આવ્યા હતા કે જેથી લેખક આ જ પ્રશ્નો નવેસરથી આપણા વાચકોની દૃષ્ટિ સમક્ષ મૂકવા ઉદ્યુકત બન્યા અને બીજુ અગત્યનુ કારણ એ કે એક એગ્લો ઇન્ડીઅન ભારતવર્ષના કેટલાક રીતરિવાજોની જે ઝાટકણી કાઢે છે તેનો યોગ્ય રદીયો આપવો એંગ્લો ઇન્ડીયન લેખકોના માનસમા કેટલીય વખત આપણા સમાજને માટે જે પૂર્વગ્રહો હોય છે તે તેમના પુસ્તકોમા ઉતરે છે અને યોગ્ય રદીયો ન મળવાને પરિણામે ભારતવર્ષના સમાજ અને સંસ્કૃતિના જે વિપરીત ચિત્રો એમા આવે છે તેથી અન્ય દેશોમા ભારતીય સંસ્કૃતિને ઘણી હાનિ પહોચે છે બીજે પક્ષે આવા લેખકો અલિપ્ત દૃષ્ટિબિંદુથી આપણી સામા જીક અસમાનતાઓ અંધશ્રદ્ધાઓ, રીત અને રિવાજો પર નવો જ પ્રકાશ નાખી તેમને તેમના યોગ્ય સ્વરૂપમા ખુલ્લા કરે છે આમ અન્ય સાહિત્યની દૃષ્ટિથી ચર્ચાતા કેટલા પ્રશ્નોના નિરાકરણ સમય

નિવડે છે આવી રીતે આ જાતના પુસ્તકોના જેમ ભારતીય સંસ્કૃતિનુ એકપક્ષી દર્શન મળે છે તેમ આપણા સાંસારિક પ્રશ્નો પર નવા દષ્ટિકોણથી પ્રકાશ નાખવામા આવ્યો હોય છે આમ એક બાજુએ જેમ ગેરફાયદો છે તેમ બીજી બાજુએ ફાયદો પણ છે

આવા કઇક કારણોથી આકર્ષાઇ લેખકે આ પુસ્તકનુ ગુજરાતી રૂપાન્તર કર્યું ભોગીન્દ્રરાવ હમેશા પૂર્વ અને પશ્ચિમના સુદર સમન્વયમા માનતા એ તો એમની આગલી બે વાર્તાઓની સમીક્ષા પરથી માલમ પડયુ હશે પ્રખર શાહીવાદી લેખક રડયાર્ડ કીપ્લીંગ હિંદુસ્થાનમા ઘણા વર્ષો સુધી રહ્યો હતો અને પરિણામે તેને નીચેનુ જે સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું તેનાથી આ પૂર્વ પશ્ચિમના સમન્વયને ઘણું નુકશાન પહોચ્યુ આ સૂત્ર તો હવે જેટલુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યુ છે તેટલે જ દરજ્જે એનો યોગ્ય રદીયો પણ મળી ગયો છે

"East is East and west is West
And the twain shall never meet."

અનેક એંગ્લો ઇંડીયન આ સૂત્રને વળગી રહ્યા પેની પણ તેમાનો એક હતો ભોગીન્દ્રરાવ આ જ લેખકની મૂળ વસ્તુ લઇને આ પૂર્વ અને પશ્ચિમની ભિન્ન ભિન્ન સસ્કૃતિઓનો કેવી રીતે સમન્વય થઇ શકે તે બતાવ્યુ આપણા—હિંદવાસીના—મગજમા નિપજતી Inferiority Complexની ભાવના કેટલેક અંશે દૂર કરી

જીવણલાલ નામક એક ગુજરાતી યુવક ઇંગ્લંડ જઇ આઈ સી૦ એસ૦ ની પરીક્ષામા પાસ છે ઇંગ્લડના તેના નિવાસ દરમ્યાન તેને મીસ એની સાથે સારો પરિચય થાય છે અને આ પરિચય એક સાધારણ પરિચય કરતા વધુ દઢ રૂપ ધારણ કરે છે એની એક સુદર અને મરકરી આખ વાળા છે પણ તે બિચારી અંધ હોવાથી જીવણલાલને તેના પ્રત્યે ઘણી દયા આવે છે એનીને પણ જીવણલાલ પ્રત્યે, તે એક હિંદુસ્તાની હોવા છતાય કુણી લાગણીઓ છે તેને બિચારીને આખો ન હોવાથી તે કાળા ધોળાનો ભેદ સમજતી

સીરીલીયન તેને સમજાવે છે તે પણ તેને ગમતું નથી. જીવણલાલ જ્યારે હિંદ જવા ઉપડે છે ત્યારે એનીના હૃદયમાં સ્વભાવિક વ્યથા થાય છે. જીવણલાલ તેને સુકોમળ ‘ લીલી ’ (પદ્મ) નો એક ગુચ્છ આપે છે અને ત્યારથી એની ‘ લીલી ’ નામ ધારણ કરે છે કે જેથી તેને જીવણલાલની સ્મૃતિ નિરંતર તાજી રહે. તે હિંદ આવી જીવણલાલનો ગૃહસંસાર જોવાની ઈચ્છા દર્શાવે છે.

જીવણલાલ પોતાના જીલ્લામા જ—અમદાવાદમા જ—આસીસ્ટંટ કલેક્ટર તરીકે નિમાય છે. હિંદુસ્થાન આવતાં વાર જ તેની મુસ્કેલીઓની પરંપરા શરૂ થાય છે તેની પત્ની શાન્તિ તદ્દન અભણ, અસરકારી અને "બોચીયુ" હોય છે તેના માતાપિતા તેના ઉંચા હોદ્દાને લીધે પોતાના અન્ય સગાવહાલાઓ અને લાગતાવળગતાઓ માટે તલાટી કે મામલતદાર જેવી જગ્યાઓ મેળવવા માટે તેના પર દબાણ કરે છે. તેઓ લાચ લેતા પણ વિચાર કરતા નથી જીવણલાલના વડા અધિકારિ તરીકે મી૦ મીલન કલેક્ટર હોય છે અને એક અગ્રેજે હિંદુસ્તાનના "નેટીવો" પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવુ તે વિષે પોતાના મક્કમ વિચારો હોવા છતાય તે જીવણલાલ પ્રત્યે અનુકંપા દાખવે છે અને તેની સાથે ઉપરી તરીકે નહિ પણ મિત્ર તરીકેનું જ વર્તન રાખે છે. મી૦ મીલન ન હોત તો જીવણલાલને નોકરીમા ટકવું મુશ્કેલ થઇ પડતે

જીવણલાલ સાથે વિલાયતમા ચુનીલાલ નામક એક અન્ય ગુજરાતી યુવક અભ્યાસાર્થે ગયો હતો અને તેની સાથે જ પાછો ફર્યો હતો તેની યુવાન બ્હેન કમળા પણ ઉચ્ચ કેળવણી માટે વિલાયત જાય છે અને લીલીને ત્યા જ રહે છે. કમળા અને લીલી વચ્ચે બે બ્હેનો કરતાય વધુ સ્નેહ બધાય છે અને જ્યારે કમળા સ્વદેશ પાછી ફરે છે ત્યારે તેની સાથે ભારતવર્ષ જોવાની ઉત્સુક, જીવણલાલને ફરીથી

મળવા આતુર, લીલી પણ હિંદ આવે છે અને અમદાવાદમાં મી૦ મીલન કલેકટરના બંગલામા તેની મહેમાન તરીકે રહે છે. જીવણલાલ તેને વારંવાર મળવા આવે છે પણ તેના સ્વર પરથી લીલીને તરત ખ્યાલ આવે છે કે આ જીવણલાલ અને ચાર વર્ષ પહેલાનાં વિલાયતના જીવણલાલમાં આસમાન જમીનનો ફેર થઈ ગયો. પ્રે. કમળા પણ ત્યા આવતી જતી હોય છે અને લીલીના પ્રયત્નથી આ બે યુવાન હિંદીઓ એકમેક પ્રત્યે આકર્ષાય છે. જેમ જીવણલાલનાં કુટુંબીઓ સંકુચિત વિચારના હતા તે પ્રમાણે જ કમળાના ભાઈ તથા અન્ય કુટુંબીઓ પણ સંકુચિત વિચારનાં હતા. તેઓ કમળાને જીવણલાલને મળવા પણ દેવા ખુશી નહોતા. આ બન્ને વચ્ચે જ્ઞાતિભેદનો જે મોટો ખડક છે તે બન્નેને દૂર અને દૂર જ રાખે છે. લીલીને આ સાલે છે પરંતુ મીલન તેને સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે હિંદુઓ તો કોઇ પણ રીતે ઉંચા નીચાનો ભેદ ભૂલશે નહિ!

લીલી શાંતિને મળવા ઘણી ઉત્સુક હોય છે. પોતાના જીવણલાલની પત્ની કેવીક હશે! તે એક દિવસ ઓચીંતી જીવણલાલને ત્યા જઈ ચઢે છે પરંતુ આસીસ્ટંટ કલેકટરના માતુશ્રીને એ ગમતુ નથી. એને જોઇને શાંતિનુ નાક ચઢી જાય છે. શાંતિ એટલી બધી જડ હોય છે કે તેને જીવણલાલ અને લીલીના શુદ્ધ સંબધનો ખ્યાલ જ આવી શકતો નથી ક્યાથી આવી યે શકે? તેની સાસુ તેને હમેશા કહેતી કે પેલી આઘળી મડમડી તેની શોકય થઇને આવશે! લીલીને આ પ્રસંગનો અનુભવ જાણે ઓછો હોય તેમ તે મી૦ અને મીસીસ જીવણલાલને મી૦ મીલનને બંગલે ચાહપાણી માટે આમંત્રણ આપે છે! શાંતિને જીવણલાલ પોતાની સાથે આવવાનું કહે છે ત્યારે તેનો મીજાજ ઠેકાણે રહેતો નથી: તે ન બોલવાના શબ્દો બોલે છે પરંતુ પતિના હુકમને તાબે થયા વિના છૂટકો ન હોવાથી આવવાની હા પાડે છે. જીવણલાલની મા અને ફોઇને આ મડમડીનાં

ઘરમાં વળી જવાનું કેવું એ પ્રશ્ન મુઝવે છે અને ફોઈની દીર્ઘ દૃષ્ટિ અને સમયસૂચકતા (!) ને લીધે શાંતિને ઠેકાણે ઘરની એક સાધારણ નોકરડી શાંતિનો સ્વાંગ ધરી—આસીસ્ટંટ કલેકટરની પત્ની હોવાનો દાવો કરી—કલેકટર સાહેબને બંગલે આવે છે! અહીં લીલી અને મીસીસ મીલન તેનું હેતપૂર્વક સ્વાગત કરે છે પણ શીખવી ગખેલી ચાર બદામની આ હલકી સ્ત્રી ભવાડા કરે છે. જીવણલાલ આવે છે અને આ સ્ત્રીને—પોતાની બનાવટી પત્નીને—જોતાં જ તે આભો બને છે. તે એકદમ આખીય પરિસ્થિતિ સમજી જાય છે અને પેલી સ્ત્રીને વિદાય કરી દે છે. તે આ અપમાનભર્યા બનાવ માટે લીલી તથા મી૦ અને મીસીસ મીલનની અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા યાચે છે. મીલન હિંદુઓની સાંસારિક સ્થિતિ કેટલી કફોડી હોય છે, તેઓનાં સ્ત્રીમંડળના વિચારો કેટલા સાંકડા હોય છે, એ સર્વ બરાબર જાણતો હોવાથી જીવણલાલની કઢંગી સ્થિતિનું કારણ સમજે છે અને શિખામણના બે શબ્દો કહી જીવણલાલને આશ્વાસન આપે છે.

મીસીસ જીવણલાલ માટે જે જે મોટા કિલ્લાઓ લીલીએ—વ્હાલસોયી લીલીએ—ઘડ્યા હતા તે આવી રીતે જમીનદોસ્ત બન્યા. તેને હજી કમળાના ભવિષ્ય માટે સારી આશાઓ હતી પરંતુ આ આશાઓને પણ સખત આઘાત લાગવાનો હતો તેને ઘણીય વખત એમ થતું કે જીવણલાલ તથા કમળા લગ્નથી ન જોડાઈ શકે? પરંતુ જીવણલાલની પત્ની હયાત હતી અને તે 'ઉચી" જ્ઞાતિનો હોવાથી તેના માબાપ કમળા જેવી સંસ્કારી અને સુંદર પણ નીચી જ્ઞાતિની કન્યા ન જ લે એ વાત મીલન દ્વારા તે સમજતી અને તેના વિચારો ઉડી જતા. કમળાના લગ્ન એક પીસ્તાળીસ વર્ષનાં અણઘડ બીજવર સાથે કરવાની ગોઠવણ ચાલી રહી છે એવી ખબર મળતાં તેનું લાગણીવશ હૃદય ઘણું જ દુભાય છે.

આ બાજુ શાંતિને હજી સુધી સંતાન ન થયુ હોવાથી તેની

સાસુ એક મહાત્માને પોતાને ઘેર બોલાવે છે. જીવણુલાલને આ મહાત્માનું આગમન જરાય પસંદ નહોતું તે છતાંય તેના કુટુંબીઓમાં અંધશ્રદ્ધા એટલે દરજ્જે વ્યાપી રહી હોય છે કે તેનો વિચાર શો છે તે જાણવાની પણ કોઈને દરકાર નથી. શાંતિ આ મહાત્માને જોતાં હર્ષઘેલી બને છે અને આ પ્રતાપી પુરૂષના પ્રસાદથી પોતાને ત્યાં ઘોડીયું બંધાશે એવી તેને દૃઢ માન્યતા થાય છે. મહાત્મા શાંતિને એકાંતમાં મળવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે પરંતુ જીવણુલાલને આ સૂચના ગમતી નથી. તે શાંતિને આખી રાત ઓરડામા પૂરી રાખે છે અને પરિણામે શાંતિ મહાત્માના એકાંત મેળાપનો લ્હાવો લઈ શકતી નથી. મહાત્માનો ગુસ્સો સર્વ હદ વટાવી જાય છે અને તે જતાં જતા જીવણુલાલને " તું મુગો થઇ જા " એવો ભયંકર શાપ આપતા જાય છે. તેના કુટુંબીઓ હવે નક્કી માને છે કે આસીસ્ટંટ કલેકટરની વાચા જશે પરંતુ તેવું કંઇ બનતું નથી. મહાત્માનો શાપ ફળતો નથી: જીવણુલાલની જીભ સલામત રહે છે। વિલાયતથી મેલી વિદ્યા શીખીને આવ્યો માટે જ શાપ ન લાગ્યો એવું શાંતિ અને તેની સાસુ માને છે. આમ ન હોય તો આવા મહાન્ પુરૂષનો શાપ કેમ મિથ્યા જાય ? પરંતુ મહાત્માના આગમન પછી જીવણુલાલના ઘરમાંથી સુખ—જે રહ્યું સહ્યું સુખ હતું તે પણ—અદૃશ્ય થાય છે. તેની માતા તેને કાશી, બદ્રિનાથ, ભૈરવનાથ વિગેરે સ્થળોની યાત્રા કરી પાવન થવાનુ કહે છે અને કંઇક માતાને ખુશ કરવા અને કંઇક પ્રવાસનો લાભ મેળવવા જીવણુલાલ સહકુટુંબ જાત્રાએ જવા નીકળે છે. કાશી-વિશ્વનાથના દર્શન કરી માતાની સલાહાનુસાર જીવણુલાલ અને તેની પત્ની ભૈરવનાથના દર્શને જાય છે પરંતુ ત્યા જતાં જીવણુલાલને અનેક અવનવા વિચારો આવે છે અને તે આ યાત્રા માડી વાળવાનુ કહે છે. પરંતુ શાંતિના હઠ અને દુરાગ્રહ પાસે તેનું કંઇ ચાલતું નથી. ભૈરવનાથના ભયાનક પર્વતોના શિખરોપર આવેલી એક એકાંત ગુફામાં તેઓ દર્શનાર્થે જાય છે,

પરંતુ આ દર્શન જીવણલાલને ભારે પડે છે. પોતાનો શાપ સફળ કરવા ઉત્સુક પેલો મહાત્મા ત્યાં હોય છે અને એક હકીમની મદદથી તે જીવણલાલને સપડાવી તેની જીભ કાપી લે છે. આ રીતે મહાત્માનો શાપ સફળ થાય છે અને જીવણલાલ મૂંગો બને છે. શાંતિ તો આ બનાવથી જરાયે વ્યથિત થતી નથી. અંને મહાત્માનો શાપ ફળ્યો એ વિચારે તે હરખાય છે. મહાત્માનું અપમાન કરવાથી આવું જ થાય ને ?

કમળાના કુટુંબીઓ તેના લગ્નની સર્વ તૈયારીઓ કરે છે પરંતુ કમળાના ભાવી સુખનો કોઇ પણ વિચાર કરતું નથી. જેમ જેમ લગ્નના દિવસો પાસે આવતાં જાય છે તેમ તેમ તેની ગ્લાનિ વધતી જાય છે. લીલી અને મીસીસ મીલન હવાફેર લાનોલી ગયા હોય છે ત્યાં તે એક પત્ર લખે છે અને પોતાનાં હૃદયનું દુઃખ રડે છે. લીલીને આ યુવતી લગ્નની વેદીમા આવી રીતે હોમાય તે ઠીક લાગતું નથી તે કમળાને લાનોલી નાસી આવવાની સલાહ આપે છે અને કેવી રીતે આવવું એ યુક્તિ સમજાવે છે. પોતાના કુટુંબીઓની આંખમાં ધૂળ નાખી કમળા એક ક્રીસ્ચીયન આયાનો વેશ પહેરી લોનાવલા ભાગી જાય છે.

દુઃખી જીવણલાલને હવે સંસારમા રસ રહ્યો નથી. ને ભગ્ન હૃદયે ઘેર પાછો આવે છે પરંતુ ઘરના કાવાદાવાથી તેને જરાય શાંતિ ન મળવાથી તે લાનોલી ચાલ્યો જાય છે. ઇશ્વરકૃપાથી શાંતિને સારા દહાડા હોય છે પરંતુ તેને મૃત બાળક આવવાથી તેના સાસુ તેના પર ગુસ્સે ભરાય છે. એક તો જીવણલાલ જેવા રળતા કમાતા છોકરાને ભગાડયો અને આ ઓછું હોય તે પ્રમાણે મરેલા બાળકને જન્મ આપ્યો ! આ મહાન ગુન્હા માટે તેની સાસુ તેને ડગલે ને પગલે હેરાન કરે છે. કંટાળેલી શાંતિ સાસુના ત્રાસમાથી છૂટવા કુવામાં પડતું નાખી આત્મહત્યા કરે છે.

અથ લીલીના પ્રયત્નથી મુંગા જીવણુનાન અને કમળાના લગ્ન થાય છે અને લગ્ન બાદ આ દંપતી લીલીને લઇ ઇજીપ્તના મુખ્ય શહેર કેરોમા જઇ રહે છે. અહી જીવણુનાન કમળાના પિતાનુ તંમા કુનું કામકાજ સભાળે છે આમ આ મુગો હિંદી, અંધ આગ્રહ યુવતી અને કમળા પોતાના ભવિષ્યના દિવસો સ્વદેશથી દૂર નિર્ગમન કરે છે.

આ પ્રમાણે આ નવલકથામા હિંદુ સંસારના અનેક અગત્યના કોયડાઓની ગમ્મતમય ચર્ચા કરવામા આવી છે. સૌથી પ્રથમ તો વિદેશીઓની નજરે આપણા સમાજનું જે ચિત્ર દેખાય છે તેનો તાદૃશ્ય ચિતાર આપવામા આવ્યો છે અને આ ચિતાર આપવામા હિંદુ સંસારના ઘણા પ્રશ્નોનુ એકપક્ષી અવલોકન કરવામા આવ્યુ છે તે માન્યા વિના રહેતું નથી ઉદાહરણ તરીકે કેટલેક સ્થળે જીવણુલાલ અને તેના મિત્ર ચુનીલાલના સ્વભાવના ચિત્રો એવી રીતે આપવામા આવ્યા છે કે કોઇને પણ એમ લાગ્યા વિના ન રહે કે વિલાયતથી ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી આવેલા યુવકો આમ ન વર્તે આવા એકપક્ષી ચિત્રો વાસ્તવિકતાથી જેટલે અંશે દૂર છે તેટલે અંશે તેઓ પૂર્વનું ખોટુ ચિત્ર પશ્ચિમ સમક્ષ રજુ કરે છે

કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો પર જે પ્રકાશ નાખવામા આવ્યો છે તે આવકારદાયક છે આપણા વિદ્યાપીઠની કેળવણી પામેલા યુવકો ઉચ્ચ અભ્યાસાર્થે પરદેશગમન કરે છે ત્યા તેઓ અનેક ઉચ્ચ આદર્શો સેવતા થાય છે જીવન શુ અને લગ્ન શુ એ પ્રશ્નો પર તેઓ વિચાર કરે છે પરદેશીઓના જીવન જોઇ તે પ્રમાણે રહેવા આતુર બને છે પરંતુ સ્વદેશ ફરતા પરિણામ શુ આવે છે ? આ પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલા યુવકો પોતાના કુટુંબથી અને સમાજના કપરા બંધનથી કટાળે છે તેઓની પત્ની તેમના માનસિક જીવનમા જરાયે રસ લઇ શકતી નથી એટલુ જ નહિ પરંતુ શાંતિ જેવી

અણઘડ પત્નીઓ તો પતિના કાર્યક્ષેત્રમાં અતરાય નાખે છે જીવણલાલના ગૃહસંસાર દ્વારા લેખક આ અગત્યનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે. બહાર અમદાવાદ જીલ્લાનો આસીસ્ટંટ કલેક્ટર ગણાતો અધિકારી ઘેર ગરીબ ગાય જેવો બની રહે છે. તેની માતા લાચ લે છે પણ તેનાથી—સયુક્ત કુટુંબની સંસ્થા તૂટી ન પડે એ બીકથી—કંઈપે થઈ શકતુ નથી. આવી કઢગી પરિસ્થિતિઓમાંથી સમાજને ઉગારવા માટે લેખક રસ્તો બતાવે છે કે.—

> "એ યુવાનોમાથી અસંતોષ દૂર કરાવવા એમના જીવનમા સાથેસાથ જ વિહાર કરી શકે એવી પુત્રીઓ બનાવવી એ માબાપનું કર્તવ્ય છે. કન્યાકેળવણી એવી રીતે આપવી જોઈએ કે તે જે વાતાવરણમા મૂકાય તે વાતાવરણમા શાતિ, આનદ અને પવિત્રતા પ્રસરી શકે."

આ જ દૃષ્ટિબિંદુ લક્ષમા રાખીને કમળાનુ પાત્રાલેખન થયુ છે તે વિલાયતમા ઉચ્ચ કેળવણી લે છે અને જીવનના પ્રશ્નોને યોગ્ય દૃષ્ટિકોણથી નિરખતા શીખે છે લગ્ન જેવા મહાન પ્રશ્નની ગભીરતા તે બરાબર સમજે છે અને જ્યારે તેના સગાવ્હાલા તેની મરજી વિરુદ્ધ તેને એક મોટા વયના બીજવરને પરણાવવા તત્પર થાય છે ત્યારે તે કુટુબ સામે બડ જગાડે છે અને ભાગી જાય છે કમળાના પાત્રદ્વારા લેખક હિંદુ સમાજનો એક અન્ય અગત્યનો પ્રશ્ન રજુ કરે છે આ પ્રશ્ન તે રોટીવ્યવહાર ત્યા બેટીવ્યવહારનો છે. જીવણલાલને કમળા સાથે પરિચય કરાવવામા આવે છે પરંતુ આ બન્ને લગ્ન કરી શકે એવી સ્થિતિમા નથી કારણ કે એક દશા છે જ્યારે બીજી વિશા છે! આટલો ન્હાનો અતરાય તેમના જીવનની વચ્ચે એક મોટો પર્વત ઉભો કરે છે હિંદુ સમાજની અદર આવી નાની નાની જ્ઞાતિઓના સકુચિત વાડાથી લગ્નસસ્થાને કેટલી ગભીર હાનિ પહોચે છે તેનુ તાદૃશ્ય ચિત્ર કમળાના જીવનમાથી

મળી આવે છે જીવણલાલ જેવા સુશિક્ષિત યુવકને આ પરિસ્થિતિ કેટલી મુઝવે છે તે તેના નીચેના ઉદ્ગારો સ્પષ્ટતાથી કહી આપે છે -

"કમળા ખરેખર કમળ જેવી સુશોભિત અને સુદર છે લીલીના સર્વ સસ્કાર એના પગ પૂરેપૂરા પડયા છે તે લીલીની પ્રતિમા જ છે માત્ર લીલી અધ છે કમળામા કોઈ તરેહની ખોડ નથી લીલી યુરોપીયન છે, કમળા હિદુ છે બન્ને કુમારિકા છે પરતુ મારે કમળા સાથે રોટીવ્યવહાર નથી . .. જાતિને બદલે કમળા જેવી પત્ની હોય તો ! ...મારે ફરી પરણવાનો વિચાર છે, તો કમળા જેવી સ્ત્રી મળે તો કેટલો સુખી થાઉ ! પણ એવી કોઇ કન્યા મારી ન્યાતના છે ખરી ?"

અન્ય અગત્યનો પ્રશ્ન એ છે કે સીવીલ સર્વીસ જેવી સનદી નોકરીઓની પરીક્ષા હિદી યુવકો પાસ કરે છે સ્વદેશ પધારતા આ યુવકોને ઉચી જગ્યાઓ મળે છે તેમાથી કેટલા આ જગ્યાની જોખમદારી સમજી શકે છે ? તેઓ પોતાના ઓદ્ધાની ફરજો અદા કરી શકે છે ખરા ? જીવણલાલની મા તહાગીની જગ્યા ખાલી પડે છે ત્યારે પોતાના ભાઇની ભલામણ કરે છે અન્ય ઉમેદવાર જ્ઞાતિને હિરાજડિત બગડીઓ ભેટ આપે છે ! પરતુ આ ચિત્રોમા એક મોટી ઉણપ એ છે કે તે ભારોભાર અતિશયોકિતઓથી ભરેલા છે માનવસ્વભાવ એક સરખો રહેવાનો—ભલે પછી તે માણસ યુરોપીઅન હોય કે હિદી ફકત હિદીઓ જ લાચ રૂશ્વત લે છે એમ કહેવુ હિદના યુવકવર્ગની બદનક્ષી કર્યા બરાબર છે લાચના નીતિ-શાસ્ત્રની ચર્ચામા ઉતરવાનુ આ સ્થાન નથી પરતુ સત્યને ખાતર સ્વીકારવુ જોઇએ કે ઘણાય હિદીઓએ ઉચી ઉચી જગાઓ મેળવી છે અને તેની જોખમદારીને સર્વ રીતે લાયક નિવડયા છે આપણા લેખકે મૂળ અગ્રેજીમાથી જીવણલાલનો સસાર ઉતાર્યો અને અગ્રેજ લેખકે જીવણલાલમા મૂકેના અવગુણો પણ ઉતાર્યા તેથી આ અતિ-

શયોક્તિથી ભરપૂર ચિત્ર ઉપસ્થિત થવા પામ્યું. બાકી ન્યાયની ખાતર કબુલ કરવું જોઇએ કે આજેય સીવીલ સર્વીસમાં અનેક ગુજરાતી યુવકો છે. પરંતુ તેઓને જીવણલાલની કોટિએ મૂકવા એ સમસ્ત ગુજરાતનુ તદ્દન ખોટું ચિત્ર દોરવા બરાબર છે. આ ગુજરાતી યુવકો સર્વ રીતે પોતાના ઉચ્ચ ઓદ્દાને લાયક નિવડયા છે અને જોખમદારીની બાબતમાં પોતાના અંગ્રેજ સાથીદારો કરતાં જરાય ઉતરે એવા નથી. આવા અતિશયોક્તિયુક્ત ચિત્રોથી મોટામાં મોટી હાનિ એ થાય છે કે જાણ્યે અજાણ્યે આપણામા અલ્પતાની ભાવના—Inferiority complex—આવે છે.

અંધશ્રદ્ધા અને વહેમ આપણા ધર્મની આસપાસ એવી રીતે વળગ્યા છે કે સારા સમાજને તેઓ ચૂસી ખાય છે. આ અંધશ્રદ્ધા દૂર કરવાનો પ્રયાસ આ પુસ્તકમાં મહાત્મા મદનમોહનજીના ચિત્ર દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. શાંતિ જેવી અનેક ભોળી સ્ત્રીઓ આવા દંભીઓની કપટજાળમાં ફસાય છે તેનું પ્રધાન કારણ અંધશ્રદ્ધા. શાંતિ પોતાના પતિ તરફ જે વર્તન ચલાવે છે તે ભૂલી શકાય એમ નથી. આ પ્રશ્ન પર આવતાં આ વાર્તાનાં પર્યવસાન માટે કંઇક લખવું અસ્થાને નહિ ગણાય. મહાત્માનો શાપ ન ફળ્યો—અને આવા શાપો કદીય ફળતા નથી જ—તે માટે લેખક જીવણલાલને મહાત્માના ષડ્યંત્રમા ફસાવે છે અને તેને જીભવિહોણો બનાવી મૂકે છે. જીવણલાલ જેવો સરળ માણસ પોતાની પત્નીની અંધશ્રદ્ધાને લીધે જ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે એ કઇ જાતનો ન્યાય? આ કયા પ્રકારનો poetic justice? પરંતુ આ પર્યવસાનથી આખાય પુસ્તકમાં એક રૌદ્ર રેખા પ્રધાનતઃ તરી આવે છે એ કારણથી જ આ અંત લાવવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. આ પર્યવસાન પુસ્તકના અંત ભાગને કારૂણ્યની છાયાથી વ્યાપ્ત કરી દે છે. અંધ લીલી અને મુંગો જીવણલાલ! આ ભાઇબ્હેનની જોડીનાં કારૂણ્યભર્યાં ચિત્રો સફળતાપૂર્વક દોરાયા છે.

"આસીસ્ટંટ કલેક્ટર" ના આ અગત્યના પ્રશ્નોની સમીક્ષા પરથી માલમ પડશે કે પ્રસ્તુત પુસ્તક રૂપાંતર છે તે છતાંય તેમાંના પ્રશ્નો એટલી મૌલિકતાથી ચર્ચવામાં આવ્યા છે કે પુસ્તક પરભાષા પરથી ઉતારવામાં આવ્યું છે એવું ભાગ્યે જ લાગે. વાર્તાપ્રવાહ ઉર્ટ સુધી એક સરખો વહે છે અને શું પર્યવસાન આવશે તે જાણવા માટે પગે પગે વાચનની જીજ્ઞાસા વધતી રહે છે. કમળા, લીલી અને મીલનના પાત્રો સુરેખતાથી દોરવામાં આવ્યા છે. ખાસ કરીને કમળાનું પાત્ર જે રીતે દોરવામાં આવ્યું છે તે આ પાત્રને સજીવ બનાવે છે. ઉપર કહ્યું તેમ આ પુસ્તકમાં થોડીઘણી અતિશયોક્તિભર્યાં ચિત્રો ન હોત તો પુસ્તકનું મૂલ્ય હમણાં છે તેના કરતાંય અવશ્ય ઉચ્ચ ગણાતે. આનો દોષ ગુજરાતી રૂપાન્તરકારને તો ન જ અપાય. આ બાદ કરતાં રૂપાન્તરકારે અનેક નવા પ્રશ્નો દાખલ કર્યા છે તે વિસરવું ન જોઇએ અને આ પ્રશ્નોની ઝીણવટભરી સમીક્ષા કરવામાં લેખક—રૂપાન્તરકાર—અનેક સ્થળે સ્વતંત્ર સર્જનની સીમા પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે.

* * *

મોહિની' ભોગીન્દ્રરાવની સુંદર અનુવાદશક્તિનો સૌથી સફળ તેમજ સંપૂર્ણ નમુનો છે. 'અજામિલ''માંય આ અનુવાદશક્તિ ઘણી ઉચ્ચ કોટિએ પહોચી હતી પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે વાર્તા અપૂર્ણ રહી એટલે આખા પુસ્તકના સમગ્ર દર્શન પછી જે સંસ્કારો રહેવા જોઇએ તે યોગ્ય રીતે રહેતા નથી.

મોહિની' પ્રખ્યાત અંગ્રેજી લેખિકા મીસીસ હેનરી વુડની પ્રસિદ્ધ નવલકથા 'The Danesbury House' નું રૂપાંતર છે. મૂળ અંગ્રેજી નવલકથા—તેમાં ચર્ચેલા પ્રશ્નોની દ્રષ્ટિએ નહિ પણ શુદ્ધ સાહિત્યિક દ્રષ્ટિએ—ઇંગ્લંડના નવલકથાસાહિત્યમાં ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. વાર્તાની વસ્તુ એટલી આકર્ષક અને હૃદયંગમ

છે કે તે શરૂ કર્યા પછી પૂરી કર્યે જ વાચકની રસવૃત્તિ અને જીજ્ઞાસા સંતોષાય.

મીસીસ હેનરી વુડની નવલકથામાં મુખ્ય પ્રશ્ન મદ્યપાન અને તેથી નિપજતાં કરૂણ પરિણામોનો છે. ઇંગ્લંડમાં મદ્યપાનની બદીએ ઓગણીસમી સદીના અંતમાં તેમ જ વિસમી સદીની શરૂઆતમાં એટલું બધું ઘર ઘાલ્યું હતું કે આ બદીના દુષ્પરિણામોના નિવારણ માટે ઠેરઠેર "ટેમ્પરન્સ સોસાયટીઝ"—મદ્યપાનનિષેધક મંડળીઓ—સ્થાપવામાં આવી હતી "ધી ડેન્સબરી હાઉસ"નાં પ્રકાશન પછી આ દુષ્ટ બદીનાં ગંભીર પરિણામો તેના નગ્ન સ્વરૂપમાં રજુ થયા. આ પુસ્તકને પ્રકટ થયાને ઘણા વર્ષો થયાં તે છતાંય લગભગ દર વર્ષે એની નવી આવૃત્તિ થાય છે એ જ એની લોકપ્રિયતા પૂરવાર કરવા બસ છે.

"મોહિની"માં પણ ભોગીન્દ્રરાવે મદ્યપાનનો જ પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે અને તે એટલી સુંદર રીતે આપણા સમાજને બંધબેસ્તો કર્યો છે કે ભાગ્યે જ કોઇને ખ્યાલ આવે કે આ વાર્તા કોઈ અન્ય પુસ્તકનું રૂપાન્તર હશે. પરંતુ આ બાબત પર વધુ વિચાર કરીએ તે પહેલાં આપણે એક અગત્યના પ્રશ્નનો ખુલાસો કરી લઇએ. આપણા સાહિત્યનો પ્રત્યેક અભ્યાસી જાણે છે કે ભોગીન્દ્રરાવ ગુજરાતી સમાજનાં જ ચિત્રો તેમની વાર્તાઓમા આપતા. સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એમ ઉપસ્થિત થશે કે જ્યારે ગુજરાતમાં દારૂની બદીએ એટલું બધું ઘર ઘાલ્યુ નહોતુ. ત્યારે આ મદ્યપાનના પ્રશ્નને મધ્યબિંદુ બનાવી એની આસપાસ લેખક વાર્તાના પ્રધાન પ્રવાહને શા માટે વહેતો મૂકયો? લેખકને પોતાને જ આ પ્રશ્નનો ખ્યાલ હતો તે તેમની પ્રસ્તાવના પરથી જણાઇ આવે છેઃ—

"ગુજરાતી ભાષામાં બાળલગ્ન, સ્નેહલગ્ન, સંસાર સુધારાના અનેક પ્રશ્નો લઇ પુસ્તકો લખાયા છે ને લખાય છે પરંતુ જન-

સમાજની સેવાના ઉદ્દેશથી લખાયલા પુસ્તકો નથી કહો તો ચાલે. આ પુસ્તકમાં, આ નવલકથામાં, સ્નેહી યુવાન-યુવતીનો વિયોગ, પ્રેમાલાપ, અદ્ભુત બનાવો વર્ણવ્યા નથી. પરંતુ આ પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં—જે સમયે સ્ત્રી તેમ જ પુરૂષને કમાવાની જરૂર જણાતી જાય છે તે વખતે—પૂર્વપશ્ચિમના સંયોગમાં કેટલાક ગંભીર દોષો આવતા જાય છે તે દોષો દૂર કરવાની રેખા માત્ર દર્શાવી છે. **ગુજરાતમાં હિંદુઓમાં દારૂનો પ્રચાર નથી તો પછી દારૂનું સૂચન થાય એવાં પુસ્તક શા માટે જોઇએ ?"**

લેખક આ પ્રશ્નનો યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપે છે—

"મ્હોટા શહેરોમાં મીલો, કારખાના, રેલ્વે વિગેરેમાં હજારો કારિગરો સાંજનાં દારૂમા ગુલતાન રહે છે **ઉંચી કોમમાં પણ કેફી પીણાંનો શોખ વધતો જાય છે** અને છેલ્લો સરકારી આબકારી રીપોર્ટ વાંચતા જણાશે કે આખા હિંદુસ્તાનમાં મુંબઈ **ઈલાકામાં દારૂનો ખપ નેવું ટકા જેટલો વધ્યો છે** વસ્તુસ્થિતિ આવી છે."

"મોહિની" ૧૯૧૪-૧૫ માં લખાઈ એ વાતને આજે બે દસકાઓ થયા. આ બે દસકાઓમાં ગુજરાતમા દારૂનો પ્રચાર કંઈ ઓછો વધ્યો નથી. અમદાવાદ, વડોદરા, નવસારી, નડિયાદ, સુરત, ભરૂચ વિગેરે શહેરોમા મીલ ઉદ્યોગ ઘણો આગળ વધ્યો છે અમદાવાદે તો આ બાબતમાં મુંબઈને પણ પછાડી મૂકયું છે આ મીલો અને અન્ય કારખાનાઓમાં કામ કરતા કેટલાય મજુરો પોતાની કમાણી દારૂમાં હોમે છે તે કોનાથી અજાણ્યુ છે ? આ ગંભીર પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે માલમ પડે છે કે વીસ વર્ષો પહેલાં ભોગીન્દ્રરાવે જે ભવિષ્યદર્શન કર્યું હતુ તે, બિચારા ગરીબ કારીગરોનાં દુર્ભાગ્યે, ખરૂ જ નિવડયુ છે. આમાં જ "મોહિની"ના સર્જનની સાર્થકતા છે. ભોગીન્દ્રરાવને તો ગરીબો અને પીડિતો પ્રત્યે પુષ્કળ અનુકંપા હતી

દરમ્યાન પ્રભુઓના ગૃહજીવનનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો હતો અને જોયુ હતુ કે આ જ્ઞાતિમા દારૂ, તેમજ ભક્ષ્યાભક્ષ્ય પ્રત્યે જરાય અણગમો નહોતો પરિણામે ભોગીન્દ્રરાવે દક્ષિણી પ્રભુઓના મ સારમા આ પ્રશ્ન વણ્યો અને આખીય વાર્તાની એ પ્રમાણે યોજના કરી આ પસદગી કઇ આકસ્મિક નહોતી પરતુ જાણી જોઇને કરવામા આવી હતી તે "મોહિની"ના એક અગત્યના પાત્ર વિનાયકરાવના લેખકે આપેલા વર્ણન પરથી બરાબર માલમ પડી આવે છે

" વિનાયકરાવ સુપ્રસિદ્ધ મોલીમીટર હતા મૂળ જ્ઞાતિએ પ્રભુ અને વિનાયતી કેળવણી લીધી એટલે સુધારામા આગળ વધ્યા હતા એ જ્ઞાતિમા ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો છોછ હોનો નથી અને તાડી દ્રાક્ષાસવ સાથે વિનાયતી દારૂ—દેશી દારૂ—પ્રમાણમા વપરાય છે ને વિનાયકના ઘરમા વપરાતો

"વિનાયકરાવને ત્યા માત્ર હાથ ધોવામા જ પાણીનો ઉપયોગ થતો, બાકી પીવાને માટે સોડા જ, જમતી વખત દ્રાક્ષાસવ—દારૂ—વપરાતો જ્ઞાતિરૂઢિ હતી એટલે ગુજરાતની જ્ઞાતિઓને આશ્ચર્યજનક કે નીતિ વિરૂદ્ધ લાગે એ સભવિત છે"*

આ પ્રમાણે ગુજરાતીઓની પસદગી કરવાના મોહમા ન તણાતા ભોગીન્દ્રરાવે પ્રભુઓની પસદગી કરી મદ્યપાનના દુષ્પરિણામોને મધ્યવર્તી પ્રશ્ન બનાવ્યો અને તે પ્રમાણેનુ વાતાવરણ સર્જ્યુ આ યોગ્ય પસદગીને પરિણામે પાત્રાલેખન તેમ જ વસ્તુગુથણી એટલા આકર્ષક બન્યા છે અને વાર્તાનો રસ છેવટ સુધી એટલો એક સ ખો જળવાઇ રહે છે કે આ રૂપાતર—'મોહિની"—એક મૌલિક સર્જનની કોટિએ પહોચે છે

વસન્તરાવ લાનોલીકર નામક પ્રભુ જ્ઞાતિના એક ગર્ભશ્રીમત અને શિક્ષિત ગૃહસ્થનો સસાર આ નવલકથામા આલેખવામા આવ્યો

* "મોહિની', પૃષ્ઠ ૯-૧૦

છે. એમની જ્ઞાતિમાં દારૂ પીવાનો ચાલ તો સાધારણ બની ગયો છેઃ માતાજીને પ્રસાદી તરીકે પણ દારૂ જ ધરાતો! તેથી સ્ત્રીઓ તથા બાળકો પણ દારૂનો છુટથી ઉપયોગ કરતાં જરાયે અચકાતાં નથી. દારૂ નહિ પીનારને એ જ્ઞાતિમાં આશ્ચર્યથી જોવામાં આવે છે. આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી બાલ્યાવસ્થાથી જ દારૂ પીવાની ટેવ કુટુંબના સર્વ માણસોને પડે છે. વસન્તરાવની પત્ની સુધા પોતે આ ટેવથી તદ્દન દૂર રહી હતી એટલું જ નહિ પણ વસન્તરાવ અને પોતાના મોટા બાળકો જયન્ત તેમજ ભદ્રાને પણ આ કુટેવ પડવા દીધી નહોતી. સુધાના નાના બાળક બાબુને તેમનો વૃદ્ધ નોકર રાધુ દારૂના ઘેનમા ભૂલથી દવાને બદલે અફીણ પાઇ દે છે અને સુધા ઘેર ન હોવાથી તેને તરત ગાડી મારીને આવવું પડે છે. રસ્તામાં રેલ્વેના ફાટક આગળ ઘોડો ઝાપાના દરવાજા સાથે અથડાય છે અને ગંભીર અકસ્માત થાય છે. આ અકસ્માતમાંથી સુધા બચી શકતી નથીઃ તેનું અવસાન થાય છે. આ પ્રમાણે વાર્તાની શરૂઆતથી જ લેખક દારૂને લીધે એક મજારીનું આકસ્મિક અવસાન થતુ બતાવે છે. જો રાધુએ દારૂ ન પીધો હોત તો તે બાબુને અફીણ આપવાની ભૂલ ન જ કરતેઃ અને આમ બનતે તો સુધાને ત્વર ઘેર પાછા ફરવાની જરાયે જરૂર ન રહેતે અને અકસ્માત પણ ક્યાથી થતે ‘

સુધાના કરૂણ અને અકાળ અવસાન થતાંની વાર જ મોહિનીનો પ્રવેશ થાય છે. મોહિની તેના નામ પ્રમાણે ખરેખર એક અતિ સ્વરૂપવાન યુવતી છે; વસન્તરાવ તેની સાથે લગ્ન કરે છે. મોહિનીને ન્હાનપણથી જ દારૂ પીવાની ટેવ હોવાથી તેના આગમન બાદ વસન્તરાવના હજી સુધી ન અભડાયેલા પવિત્ર ઘરમા દારૂનો ઉપયોગ થવા માંડે છે. મોટા બાળકો—જયંત અને ભદ્રા—તો સુધાની પુણ્યમયી સ્મૃતિ ખાતર દારૂને જરાયે હાથ અડકાડતાં નથી પણ બાબુને દારૂ પીવાની ટેવ પડે છે. સમય જતાં મોહિનીને બે બાળકો

થાય છે—વામન અને દત્તુ વામન અને દત્તુ મોહિનીના સર્વ દુર્ગુણો લઇને અવતર્યા હતા એમ કહીયે તો તેમા જરાયે અતિશયોક્તિ નહિ લેખાય તેમને હદ ઉપરાતનો દારૂ પીવાની ટેવ પડે છે અને મોટા થતા તેઓ ખરાબ રસ્તે જાય છે

આમ વસન્તરાવના શાન્ત ગૃહજીવનમા મદિરાદેવીના પ્રવેશ સાથે જ દુ ખની પરપરાની શરૂઆત થાય છે અને આ પરપરા વાર્તાના અત સાથે જ—કુટુમ્બના ચાર માણુસોના જીવ લઇ—અટકે છે વસન્તરાવ પોતે પીતા નથી ભદ્રા અને જયન્ત પીતા નથી પરતુ નવી ગૃહદેવી મોહિનાના હાથ નીચે તાલીમ પામેલા બાળુ વામન અને દત્તુ દારૂના પજામા આબાદ સપડાય છે આ ત્રણેની જે દુર્દશા થાય છે તેના હૃદયવેધક ચિત્રો આ પુસ્તકમા નજરે પડે છે

આ તો ભણેલાઓ ભીત ભૂલ્યા પરતુ ગરીબ મજુરોનુ શુ ? વસન્તરાવનુ લોનાવલામા કારખાનુ છે અને ત્યાના કારીગરોમાથી ભાગ્યે જ કોઇ દારૂની બદીથી દૂર રહ્યા હશે વસન્તરાવનો પોતાનો જુનો અને વફાદાર નોકર રાઘુ—જેના હાથ નીચે વસન્તરાવ પોતે બાલ્યાવસ્થાથી ઉછર્યા હતા—દારૂની ટેવમા સપડાયો હતો તે તો આપણે જોયુ તેની ભૂલને લીધે દેવી જેવી પવિત્ર અને દિવ્ય સુધાનો આકસ્મિક સજોગોમા સ્વર્ગવાસ થયો રાઘુને આ માટે ઘણુ સાલે છે પરતુ પડી ટેવ તે તો ટળી કેમ ટાળે ? એ ન્યાયે રાઘુ પાછો દારૂની લતે વળગે છે એક દિવસ દારૂ પીને મસ્ત બન્યો હોય છે એવી સ્થિતિમા તે નવી શેઠાણી મોહિની સાથે તકરાર કરી બેસે છે પરિણામે તેને વસન્તરાવનુ ઘર છોડવુ પડે છે ત્યાથી રાઘુ પોતાના ભાઇને ત્યા મુબઈ આવે છે આ તકનો લાભ લઇ લેખક મુબઇના હલકા લત્તાઓનુ તાદૃશ્ય વર્ણન આપે છે કામાટીપુરા, ભાયખાલા પરેલ, ગ્રાટરોડ વિગેરે સ્થળોએ રહેતા ગરીબ લોકો કેવુ કગાળ અને

કમનસીબીભર્યું જીવન ગુજારે છે તેનો યથાસ્થિત ખ્યાલ આ પ્રસંગ વાંચવાથી આવે છે આ ચિત્રોમાં વર્ણવેલી પરિસ્થિતિમાં હજીય જરા પણ ફેરફાર થયો નથી ખરેખર ! મુંબઇના Slum lands (ગંદા લત્તાઓ)નો ચિતાર "મોહિની"માં જે સફળતાથી રજુ કરવામાં આવ્યો છે તે જોતા વાચકને બરાબર ખ્યાલ આવશે કે લેખક આ ગરીબ લોકોના ગૃહજીવનનું સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ કર્યું છે. અને આ સમભાવી નિરીક્ષણથી તેમનો આત્મા કંપી ઉઠે છે. આ સામાજીક અન્યાય તેમની લેખિનીને હલમલાવી મૂકે છે અને પરિણામે તેઓ આવા ચિત્રો સફળતાથી દોરે છે —

"વાલકેશ્વર, ગીરગામ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ કે એપોલો સ્ટ્રીટના પેલેસોમાં રહેનારને કામાટીપુરા, મહાલક્ષ્મી ભાયખલા, પરેલની ગરીબોની ચાલીઓનો ક્યાથી અનુભવ હોય ? ફાટેલા, સાંધાતા ટાટા લટકતા હતા. ગ્યાસલેટના ચીમની વગરના દિવામાથી ધૂણી નિકળતી હતી નાની એક બારીની ઓરડીમા, આવવા જવાનુ બારણું બંધ થતા, અજવાળા કે હવાનુ નામ નહોતુ બહાર નાગા, કાળા શાહી જેવા છોકરા રમતા હતા મ્હોટી ઉમર લાયકની છોકરીઓ પણ આમતેમ ભટકતી હતી આળસુ કામથી પરવારેના મજુરો સાજના પાછા આવી પત્તે જુગાર રમતા હતા અને ત્યા રમતી છોકરીઓની મશ્કરી કરતા હતા ડુંગળી ભાજી, મચ્છીના છોડા પડયા હતા ગંધુ સ્વચ્છતામાં ઉછરેલો રાધુ અહીનુ વાતાવરણ, મકાનો જોઇ આભો બન્યો શુ આ મુંબઇ નગરી ? અલબેલી મુંબઈ તે આ ? લોકો કહે છે કે ભપકાદાર મકાનો, ચાટલા જેવી સડકો, સગવડતાવાળા ઘરો તે તો મે દેખ્યા નહિ. આ તો મરઘડાં, કબુતરો રાખવાના કબુતરખાના છે અજવાળાનુ નામ નથી સૂર્યના કિરણો કોઈ કોઇ દિવસ પડતા હશે કે કેમ ? આવડી ઓરડીમા આખુ કુટુંબ શી રીતે રહેતુ હશે ? ધણી, ધણીયાણી

છોકરા છો ગની વહુઓ મ્હોટા છોકરા આમ મર્યાદા, નીતિ, શી રીતે જાળવી શકે ? શું આ લોકોને આરોગ્યની જરૂર નથી ? એમને તાજી હવા ચોખ્ખાઇની જરૂર નહિ હોય ? એ માણસો નથી ? શેઠીયાના મ્યુનીસીપલ કાઉન્સીલરોના ઘોડાના તબેલા પણ સારી જગાએ બાંધવા તજવીજ થાય છે ત્યારે આ બિચારાઓની શી સ્થિતિ ?"

કંગાલીયતના આવા હૃદયદ્રાવક વર્ણનો પૂરતા ન હોય તેમ લેખક આ વસ્તીઓની આસપાસ આવેલી અસંખ્ય દારૂની દુકાનોના વાસ્તવિક વર્ણન આપે છે આ પીડાઓના ચિત્ર જે વાસ્તવિકતાથી દોરવામાં આવ્યા છે તેને લીધે લેખક ધાર્યા કરતા વધારે અસર નિપજાવી શકે છે ખરેખર ! આપણા સાહિત્યમાં આવા ગરીબોના જીવનના ચિત્રો વિરલ છે આવા ચિત્રો યોગ્યતાથી દોરવા માટે ગરીબો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને મર્મજ્ઞતાની આવશ્યકતા છે—ભોગીન્દ્રરાવમાં આ બન્ને ગુણો પ્રધાનપણે વિકસ્યા હતા અંગ્રેજી નવલકથા સાહિત્યમાં જેમ ચાર્લ્સ ડીકન્સે લંડનના ઇસ્ટ એન્ડ ના યથાસ્થિત ચિત્રો ગરીબોને ગરીબો પ્રત્યે અનુકંપા બતાવી છે તે જ પ્રમાણે આપણા લેખક પણ મુંબઇના કંગાળ વસ્તીઓનો યોગ્ય ચિતાર આપી પોતાની પીડિતો પ્રત્યેની લાગણી બતાવી આપે છે આ દૃષ્ટિએ ચાર્લ્સ ડીકન્સ અને ભોગીન્દ્રરાવ અનેક રીતે એકસરખા છે ડીકન્સે લંડનના Slums જે સફળતાથી દોર્યા છે તેવી સફળતા ભોગીન્દ્રરાવને મુંબઇના Slums દોરવામાં પ્રાપ્ત થઇ છે પરંતુ ડીકન્સ અને ભોગીન્દ્રરાવ વચ્ચેની સમાનતાઓ નિહાળવાનું આ યોગ્ય સ્થાન ન હોવાથી એ વિષય અન્ય પ્રસંગ માટે રહેવા દેવો યોગ્ય લાગે છે

ગટુ મુંબઇની કંટાળી જાનોથી પાછો ફરે છે પણ દારૂની બદી એના જીવનનો અંતે અંત આણે છે

વામન અને દત્તુ દારૂની ટેવમાં કમાઇ ન કરવાના ફતવો કરે

છે વામન ચોરી કરે છે અને વ્યભિચારી બને છે દત્તુ ભાઈ કરતા એક પગલું આગળ વધે છે પરંતુ આ એનો કરુણ અંત દૂર નથી અનેક યાતનાઓ ભોગવી વામન આપઘાત કરે છે અને દત્તુના મગજ પર ગરમી ચઢી જવાથી તે ગાંડો બની જાય છે અને ગાંડપણના આવેશમા રીબાઈ રીબાઈને તે મરણ પામે છે વામનના કરુણ અવસાનથી અંતે મોહિનીની આંખો ખૂલે છે અને તેને પોતાની ભૂલોની ગંભીરતા સમજાય છે તે પણ શોકમા ને શોકમા અકાળ મૃત્યુને આમંત્રે છે વામન તેમજ દત્તુના ગાંડપણ અને અવસાન તથા મોહિનીના મૃત્યુથી હવે વૃદ્ધ થયેલા વસંતરાવને સખત આઘાત પહોંચે છે અને સુધાને યાદ કરતા તે આ લોકનો ત્યાગ કરે છે

જયન્ત આ ચાર ચાર મૃત્યુઓથી આભો બની જાય છે તે હવે દઢ પ્રતિજ્ઞા લે છે કે તે પોતાનુ સારૂય જીવન પોતાના કારિગરોને તથા અન્ય જનોને દારૂની ટેવમાથી દૂર રાખવાના કાર્યમા અર્પણ કરશે સ્મશાનભૂમિમા એક સળગતી ચિતા જોઇને જયન્તના મગજમા જે વિચારો આવે છે તે આખીય નવલકથાનો યોગ્ય અને સંક્ષિપ્ત સાર રજુ કરે છે —

દૂર એકાદ ચિતા સળગતી હતી ચિતામાથી ભૂરી ધોળી, જ્વાળા નીકળતી હતી આ જોઈ એકાંત સુમસામ સ્મશાનમા જયન્તની વિચારમાળાના મણકા ફરવા લાગ્યા કે શંકર ! છેવટે તો આજ સ્થિતિને ? સુધા ! આખા કુટુંબના દુ ખનુ મૂળ દારૂ જ ને ? મુઆ શાથી મરી ગઇ ? ગણુએ દારૂના ઘેનમા માણસે બીજી દવા પાઇ ને સુધાને બોલાવવી પડી એજ દારૂના પાપે રેલ્વેના ઝાંપા વાળાએ ઝાંપો ઉઘાડવા ભાન ગુમાવ્યુ નહિ ને સુધાબ્હેનની ગાડીનો ઘોડો ભડક્યો મુવા પડીને ગઇ ! એજ સુધા આ સ્થળે મારે હાથથી ભસ્મશાત્ થઇ ગઈ ગણુ દારૂમા ખુવાર થઇ ભીખ માગતો આવ્યો અને આ જ સ્મશાનમા મર્યો વામનનુ વામનાયક મૃત્યુ પણ એજ

દારૂને લીધે ! નામનની રાખ પણ અહીં જ અપાઇ મોહિની એ જ દારૂનુ પરિણામ જોઈ અહીં જ શમી દત્તુ ખાખાવિખી થઇ ધૂળ ભેગા થયો અને અહીં જ ચિતામા રગદોળાયો અને વસન્તભાઈ—ભગ્નાશ વસન્તભાઇ—પણ આજ સ્થળે વિરામ્યા દારૂથી એક જ ઘરમા—કુટુબમા આટલો વિનાશ થયો તો જગતમા એથી કેટલો વિનાશ થતો હશે ''

આ પ્રમાણે આખીય વાતોમા રસિકતા અને આકર્ષકતા છે છતાય વાતોનુ મધ્યબિન્દુ પ્રચારાત્મક બની રહે છે કેટલેક સ્થળે આ પ્રચારકાર્ય ઉપદેશનુ રૂપ ધારણ કરે છે એમા જરાયે આશ્ચર્ય પામવા જેવુ છે ખરૂ ? ભોગીન્દ્રરાવ પ્રધાનત સમાજસુધારક હતા એ વાત ધ્યાનમા ગણીએ—અને મોહિની નો મધ્યસ્થ પ્રશ્ન મદ્યપાનના દુષ્પરિણામ બતાવવાનો હતો એ વિશેષ કરીને સ્મરણમા રાખીએ—તો આ ઉપદેશાત્મક પ્રચારકાર્ય જોતા જરાય આશ્ચર્ય થતુ નથી કલા—શુદ્ધ કલા—ની દૃષ્ટિએ આ પ્રચારકાર્ય વ્યાજબી ન લેખાય પરતુ ભોગીન્દ્રરાવ મોહિની નુ સર્જન કર્યું તે એક અગત્યના પ્રશ્નનો યોગ્ય ચિતાર આપવા માટે જ—અને તે દ્વારા મનુષ્યને પોતાના મનુષ્યત્વનુ ભાન કરાવવા માટે જ

* * * *

અજામિલ નુ લેખનકાર્ય ભોગીન્દ્રરાવના જીવનના અતિમ વર્ષમા થયુ અને ક્રમશ તેના છોતેર પ્રકરણો સાપ્તાહિક પત્ર ગુજરાતી મા પ્રકટ થયા પરતુ ગરીબનુ નસીબ ! ગરીબ એ ન્યાયે રક ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યને આ પ્રથમ કોટિની વાતા ભોગીન્દ્રરાવ તરફથી સપૂર્ણ સ્વરૂપમા ન મળી શકી તેમના અવસાનથી આ વાર્તા ઓચીતી બધ પડી

" અજામિલ પ્રખ્યાત ફ્રેંચ લેખક વિક્ટર હ્યુગોના અપ્રતિમ

પુસ્તક "Les Miserables" પરથી લેવામા આવી છે. "Les Miserables"નું સ્થાન ફ્રેંચ સાહિત્યમા તો શુ પણ સારાય વિશ્વ-સાહિત્યમા પ્રથમ કોટિએ છે તેના નામ પ્રમાણે તે એક સમાજની નજરે દોષિત ગણાઈ ચૂકેલા દુખી મનુષ્યના અનુભવ અને જીવનનો ચિતાર આપે છે ગુજરાતી રૂપાતરનુ વિકલ્પક નામ "ગરીબનુ નસીબ ગરીબ" આ દૃષ્ટિએ વિચારતા વધુ યથાર્થ છે 'Les Miserables" ને ગુજરાતીમા ઉતારવુ એ કઈ ન્હાનુંસુનુ કાર્ય નથી હ્યુગોના મૂળ પુસ્તકના કારુણ્ય અને ગાભીર્યને જ સમજવા માટે શિક્ષિત અને સંસ્કારગ્રાહી માનસની જરૂર છે તો પછી આ બન્ને ઉદાત્ત ભાવનાને પરભાષામાથી સ્વભાષામા સફળતાથી ઉતારવા એક પ્રથમ કોટીના કલ્પક—Creator—ની આવશ્યકતા રહે છે હ્યુગોની નવલકથા એક નવલકથા નથી પરંતુ 'અનેક નવલકથાઓનો સમૂહ*" છે એમ એક પ્રખ્યાત વિવેચક કહે છે તેમા જરાયે અતિશયોક્તિ નથી અન્ય વિવેચકના મત પ્રમાણે Les Miserables" એક મહાનિબંધ છે અને તેમા હ્યુગો તરફથી સમાજ જેના ગુન્હાઓ માટે જવાબદાર છે પણ સમાજે જેને તરછોડ્યા છે અને ધીક્કાર્યા છે તેના પીડિતો માટે ઝુંબેશ ઉઠાવવામા આવી છે"×

આ પ્રકારના પુસ્તકને ગુજરાતીમા સયોજવા માટે જે પ્રતિભા, કલ્પના અને રસસમાધિની આવશ્યકતા છે તે 'અજામિલ' મા પૂર્ણ સ્વરૂપે નજરે પડે છે ભોગીન્દ્રરાવના સઘળા રૂપાતરોમા "અજામિલ"

---

* Les Miserables is a collection of novels rather than a novel

× Les Miserables is a thesis In it Hugo pleads the cause of all those whom society scorned and for whose crimes it is responsible

સ્વાભાવિક પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે તેના કારણોમાં બે મુખ્ય કારણો આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય, [૧] સૌથી પ્રથમ તો ' Les Miserables ' ની પેઠે જગતી આન્તરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલા આ પુસ્તકની વાર્તા જેટલી સુંદર છે તેટલી જ હૃદયવેધક છે, તેમાં ચર્ચેલા પ્રશ્નોને દેશ અને સમાજના સંબંધનો સાધી શકવા માટે અસમર્થ છે [૨] સંયોજકની શિષ્ટ લેખનશૈલી રસસમાધિ અને મૂળના ભાવોને આપણા સમાજને અનુલક્ષી ઉતારવાની શક્તિ "અન્તમિલ" માં લેખકની સર્જનશક્તિનો જે પરિપાક દૃષ્ટિએ પડે છે તેને લીધે તે રૂપાન્તર હોય એવું લાગતું નથી પાત્રનિરૂપણ અને વસ્તુ ગુંથણીમાં જે તાદાત્મ્ય અને અપૂર્વતા છે શૈલીમાં જે મધુરતા અને મંગલિતા છે તેને લીધે જ અન્તમિલનું સ્થાન ભોગીન્દ્રરાવના પુસ્તકોમાં ઉચ્ચ રહ્યો દુર્ભાગ્ય એટલું જ કે વાર્તાપ્રવાહ આર્થિક પરિસ્થિતિએ પહોંચ્યો— નાયકની રસવૃત્તિ જ્યારે ઉત્તેજન પામી— ત્યારે લેખકનું અવસાન થયું અને નવલકથા અપૂર્ણ રહી

બીજી જાતિનો એક આશાભર્યો યુવાન તે અન્તમિલ અજ્ઞાન રૂપી અંધકારથી ઘેરાયેલી સંસ્કૃતિની ભાવનાથી તદ્દન વિમુખ રહેલી બીજી જાતિ એટલે કહેવાતી શિક્ષિત અને સુધરેલી જાતિમાંને મનવી એક બહિષ્કાર્ય અને ત્યાં ત્ય વ્યક્તિસમુદાય અન્તમિલના નાના ભાઈ બ્હેનોને પૂરતો ખોરાક મળતો નથી એટલે અન્તમિલના હૃદયને ઘણી વ્યથા થાય છે

વૃદ્ધ માતાના નાના બાળકો ખાવા માટે બૂમાબૂમ પાડવા લાગ્યા ભલી વાણીયણે બે દિવસ ટાઢા રોટલા આપી ચલાવ્યું પણ એમને એમ કેટલા દિવસ ચાલે ? આ ભીલપુત્રને તીરકામઠાનો ઉપયોગ કરી બાપની પેઠે કોઈને કેરાણે કરી ખાવાની જોગવાઈ કરવાનું મન થઈ આવતું પણ હાસી અંધારૂ કેદખાનું અને પાસે પડેલા બરફની બીક લાગતી માતાને અંધારા આવવા લાગ્યા મા

મરી જશે એમ જણાયું અને નાના છોકરા માના શુષ્ક સ્તનને ચૂસવા લાગ્યા પુત્રથી આ ખમાયું નહિ કયાં જાઉં ' કોની પાસે માગું ' કોને મારૂં ? શું કરૂં ' એજ વિચારે એનું માથું ફરી ગયું અને રાતોરાત ઘરમાં મરતી માને મૂકી, રડતા કકળતા ભાઈભાંડુને છોડી નાઠો ''

ત્યાર પછી અઝામિન શું કરે છે '

' ગામમાં પરદેશી ભૈયાની મીઠાઇની દુકાન હતી નાના ગામના પ્રમાણમાં જનેઊ બરફી પુરી ગાંઠીઆ, ખપ જોગું રાખતો એક ઇટોના કામચલાઉ ચૂલા ઉપર કઢાઈ મૂકી રાખતો અને એમાં દૂધ ઉકાળતો આ કઢાઇનો નીચનો ભાગ નવી કઢાઇ થઈ ત્યારે મ જાયે। હતો મીઠાઇની થાળીમાં ધૂળ હતી છતાં લેવા આવનારને ' અમી મનાયા ' કહી વેચતો ચૂલા ઉપર દૂધ ઉકળતું હતું અને ભૈયાજી તુળસીકૃત રામાયણની હસ્તલિખિત પ્રત વાચતા હતા દિવેલને ઝાંખે દિવે ભૈયાજી ચોપાઈની ધૂનમાં હતા ત્યાં કોઇને હાથ મીઠાઇના ટાટ પર પડયો

આ હાથ અઝામિલનો હતો એ કહેવાની જરૂર રહે છે ખરી ' તે પકડાય છે અને તેને અ ક વર્ષોની સખ્ત શિક્ષા કરવામાં આવે છે આવી ગુન્હેગાર જાતિને સખ્ત શિક્ષા આપવી જ જોઇએ એમ પે નીમ અમલદારની માન્યતા હતી પરિણામે અઝામિલ અંધારા કારાગારમાં પૂરાય છે આમ ગુન્હાની સદા દૂરને દૂર ભાગતો આ યુવક સમાજની નજર ગુન્હેગાર ગણાઇ જન્મભરને માટે હીણાયેલો રહે છે, અને ત્યાર પછી આ કથાની ખરેખર શરુઆત થાય છે

જેલમાંથી છૂટયા બાદ અઝામિન નવી જ જીંદગી ગાળવાનો નિશ્ચય કરી અમારવામાં પાછો આવે છે પરંતુ તે કેમ જાણે એક ભયકર ગુન્હેગાર ન હોય તેમ સર્વ—નાના અને મોટા—તેનાથી દૂરને દૂર ભાગે છે કેટલાક તેનો ઉપહાસ કરે છે, સમાજ તેને

ઉભા રહેવાને માટે તસુ જેટલી પણ જગ્યા આપવા ના કહે છે અને કટાળીને તે ચાલ્યો જાય છે અને અનાથના બેલી મહાત્મા ગરીબદાસનો આશ્રય પામે છે

ગરીબદાસજીનું ચિત્ર દોરવામાં કર્તાએ જે મહત્વતા અર્પી છે તેને લીધે ગરીબદાસ જીવંત વ્યક્તિ બની રહે છે સમાજ જેના ગુન્હાઓ માટે જવાબદાર છે પરંતુ તે છતાંય આ કહેવાતા ગુન્હેગારોને તરછોડે છે તે બતાવવા માટે અજામિલ અને ગરીબદાસનો મેળાપ યોજવામાં આવ્યો છે સમાજથી તિરસ્કારાયેલો અજામિલ—કેટલાક તેને ચોર કહે છે જ્યારે અન્ય તને પિંઢારો લેખે છે—ગરીબદાસજીની શિખામણ ગેળવે છે અને સીધે રસ્તે ચાલવાનો નિશ્ચય કરે છે પરંતુ ગરીબદાસજીને ત્યાંથી ગયા બાદ ભવિષ્યમાં નિર્વાહ કેવી રીતે કરવો એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક તેને મુઝવે છે અને મન નબળુ થતા તે ગરીબદાસજીના મંદિરમાંથી દેવપૂજા માટેના રૂપાના વાસણો—પવાલું અને આચમની—લઇ ભાગી જાય છે પોલીસ તેને પકડે છે અને તેને મહાત્મા ગરીબદાસજી પાસે લાવવામાં આવે છે પરંતુ ઉદાર હૃદય ગરીબદાસજી અજામિલને ક્ષમા અર્પે છે અને એ ચોરાયલી વસ્તુઓ તેને જ સોંપે છે ગરીબદાસજીનું પાત્ર મૂળ લેખક—તેમ જ રૂપાન્તરકાર આવા ગુન્હેગારો પ્રતિ કેવી દૃષ્ટિથી નિરખતા હતા તેનો યોગ્ય ખ્યાલ આપે છે ગરીબદાસજીની માન્યતા હતી કે—

'સ્ત્રીઓ બાળકો, નોકરો, નબળાઓ અને અજ્ઞાનીઓના દોષો હોય તો તે તેમના નથી, પણ તે દોષો તેમના પતિઓ, માબાપો શે'ઠ તંદુરસ્ત, દ્રવ્યવાન અને વિદ્વાનોના જ છે અજ્ઞાનીના જ્ઞાનચક્ષુઓ ઉઘાડો . . મનુષ્યહૃદય અંધકારમય છે અને પાપ થાય એ સ્વાભાવિક છે પણ પાપ કરનાર જેટલો દોષિત નથી તેથી બમણો દોષિત એનો અંધકાર રહેવા દેનાર છે"

કેટલાક વર્ષો વીત્યા બાદ અજામિલ નાનજીશેઠના નવીન નામ

નીચે ગણદેવી અને બીલીમોરાની આસપાસ, જ્યા શેરડીનો પાક વિશેષ પ્રમાણમા થાય છે ત્યા, આવે છે. હવે તે એક મોટો વપારી થયો હોય છે અને શેરડીના ખેતરોની વ્યવસ્થા કરે છે. તે પોતે સમાજથી ત્યજાયેલો હોઇ ગરીબોનાં દુઃખ સમજે છે અને તેમને સુખી કરવા સર્વ પ્રયત્નો કરે છે અને તેમા અણધારી સફળતા મેળવે છે. પરંતુ ગરીબનું નસીબ ગરીબ રહેવા માટે જ સરજાયુ હતુ. નાનજીશેઠ એ અજામિલ જ છે એવો પોલીસ ઇન્સપેક્ટર ઇનાયતખાનને વહેમ પડે છે. અને તે દિવસથી ઇનાયતખાન નાનજી શેઠના સર્વ નાના મોટા કૃત્યો પર ઝીણવટ ભરી નજર નાખતો રહે છે

ત્યાર પછી સુંદરી નામની એક બાળવિધવાના પ્રવેશ સાથે વાર્તામા નવો પ્રવાહ દાખલ થાય છે. સુંદરી એક ખાનદાન કુટુંબના યુવાન પુત્રની સોનેરી જાળમા ફસાય છે: એ યુવાન ઝવેરી આ બાળવિધવાને સુંદર ભવિષ્યની અનેકાનેક આશાઓ આપે છે અને, સૃષ્ટિની શરૂઆતથી જેમ બનતુ આવ્યુ છે તેમ, યુવક આ યુવતી સાથે ક્ષણભરનો આનંદ મેળવી તેને દુખની ગર્તામા ગબડાવે છે વખત જતા સુંદરી એક બાલિકાની માતા બને છે આ બાલિકા તે મેના આ બનાવ બન્યા બાદ સુંદરી મેનાને જલુહાર નામક એક પહોચેલ શુદ્રોને ત્યા ઉછેરવા રાખે છે તેને બીચારીને જલુહાર કેવો ઉઠાવગીર છે તેની ક્યાથી ખબર હોય! જલુહારને ત્યા તેની નાની છોકરીઓ હતી તેની સાથે સાથે મેના પણ ઉછરી આવશે એ વિચારથી સુંદરી મેનાને જલુહારની પત્નીને સોપે છે હવે સમાજમા પાછા ન જવુ એ નિશ્ચય કરી સુંદરી ગણદેવીની આસપાસ નાનજી શેઠના ખેતરમા કામ કરવા આવે છે નાનજીનો મુનીમ આ યુવાન બાઇને હેરાન કરે છે અને સુંદરી અહીથી ભગ્ન હૃદયે ચાલી જાય છે નાનજી શેઠને આ દુ:ખી બાઈ પ્રત્યે દયા પેદા થાય છે, સુંદરી પ્રત્યેની આ મમતાને લીધે તેઓ પોતાના પૂર્વાશ્રમનું દુ:ખી જીવન ભૂલવા મથે છે, પરંતુ ભગ્નહૃદયા સુંદરી અવસાન પામે છે અને મૃત્યુ પહેલાં

પોતાની લાડકડી મેનાની સભાગ નનાતુ નાનજી શેઠને કહેતી જાય છે

ઇનાયતખાન અને નાનજી શેઠ એકમેકને બરાબર ઓળખી ગયા હોય છે અનેક કારણોમર નાનજી પોતાનુ પૂર્ણ સ્વરૂપ જાહેર કરી ઇનાયતખાનને શરણે જાય છે અને તેને આડામાનની—કાળા પાણીની—શિક્ષા ફરમાવામા આવે છે સ્ટીમરમા આડામાન જતા જતા એક ખલાસીને અકસ્માત થાય છે અને તેને બચાવવા માટે અજામિલને દરિયામા પડવાની રજા આપવામા આવે છે, પરતુ અજામિન દરિયાના મોજાઓમા તણાઇ જાય છે અને પોલીસ અધિકારીઓ એ । મૃત્યુ પામેલો ધારી તેની ઝાઝી તપાસ કરતા નથી આ પ્રમાણે પોલીસની નજરે અજામિનના જીવનનો અત આવે છે પરતુ ચાનાક ઇનાયતખાનને પોતાની શકાઓ જરાયે નિર્મૂળ થઇ હોય એમ લાગતુ નથી

થોડાક સમય બાદ જલુકારને ત્યા એક અજાણ્યો મુસાફર આવે છે અને સુદરીનો પત્ર બતાવી મેનાને પોતાની સાથે લઇ જાય છે આ મુસાફર તે અન્ય કોઈ નહિ પણ અજામિન મેનાએ હવે યૌવનને આગ । પ્રવેશ કર્યો છે જલુકારના પજામાથી છૂટવા માટે તેને ઘણો આનદ થાય છે જલુકારને આવુ મારૂ પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનુ સાધન ગયુ તે માટે અસુરો પસ્તાવો થાય છે મેનાને હજીયે પોતાને ત્યા રાખી હોત તો તને ઉછેરવા માટે વધારે પૈસા મળતે પરતુ અજામિન તેને લઈ જાય છે એટલે તેની આશા પર પાણી ફરી વળે છે મેનાને લઈ અજામિન મુબાઈ આવે છે અને આ બાળકીને પોતાની પુત્રી માફક ઉછેરે છે તેના સુખે તે સુખી અને તેના દુખે દુખી એવી તેની સ્થિતિ છે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ઇનાયતખાન તેને જપીને બેસવા દેતો નથી આ કારણે અજામિન તથા મેનાને વારવાર સ્થાન બદલવુ પડે છે અને છેવટે તેઓ નળ બજાર આવે છે પરતુ ત્યા પણ તેઓ ઠરીઠામ થઇ શકતા નથી

ત્યાર પછી તો વાર્તાના પ્રસંગો એટલી ઝડપતાથી બનતા જાય છે કે વાચકને ક્ષણભર એમ જ ધ્યાન આવે કે તે એક સીનેમાના રૂપેરી પડદા પરનુ ચિત્રપટ નિહાળી રહ્યો છે પોલીસ માથેની સતાકુકડીના જે પ્રસગો આપ્યા છે તે આ વાર્તામા જાસુસ કથાનો કૈંક અશ દાખલ કરે છે અને આ માધવના પ્રવેશ સાથે એક નવો જ પ્રવાહ વાર્તાના મુખ્ય પ્રવાહ સાથે ભળે છે માધવ અને યુવાન મેના એકમેકને અનારનવાર નિરખે છે અને પરિચયમા આવે છે આ પરિચયમાથી પ્રેમના અંકુર પ્રકટે છે અ નમિનને મેના પોતાના હાથમાથી—પોતાના હવે સુખી બનેલા જીવનમાથી—અન્યના હાથમા જાન તે વિચાર જ ઢીલો કરી મૂકે છે

જલુદારે પણ હવે મુબઇમા અડ્ડો જમાવ્યો છે તે અજામિલ તથા મેનને જોતા તેમને તરત જ ઓળખી જાય છે અને ચાર પાચ લુચ્ચા સાથીદારોની મદદથી અજામિન તથા મેનાને ફસાવવાનુ નક્કી કરી એક ભયકર કાવત્રુ રચે છે અજામિન– ગરીબના દુખો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનાર અજામિલ—આ કાવત્રામા મહેલાઇથી ફસાય છે મેનાના પ્રેમી માધવને આ બનાવની ખબર મળે છે અને તે પોલીસને ખબર આપે છે પરિસ્થિતિ એકદમ ઉત્તેજક બની રહે છે

શુ અજામિલ અને મુકોમળ મેના આ ષડ્યત્રમા સપડાશે ? આ અતિ રમ્યમ અને tense પરિસ્થિતિ ઉત્પન કરી વાચકની જીજ્ઞાસાને ઉત્તેજી અને તરણો લખી શકે તે પહેલા લેખકનુ અવસાન થાય છે અને વાર્તા આટલેથી અધૂરી રહે છે

રા તારાચદ્ર અડાતજાએ આ અધૂરી વાર્તા ત્યાર પછી મૂળ પુસ્તકની સહાયતાથી પૂરી કરી છે અને તેઓ પણ છેક છેવટના પ્રકરણ સુધી રમની જમાવટ સારી રાખી શક્યા છે પરતુ ભોગીન્દ્રરાવની લેખિનીથી આ વાર્તા પૂર્ણ થઇ હોત તો છે તેના કરતાય સુદર પરિણામ પ્રાપ્ત થત

———∘———

પ્રકરણ ચોથું

— ० —

ત્રણ ન્હાની નવલો

ભોગીન્દ્રરાવનાં જીવનના છેલ્લા વર્ષોમાં લખાયેલી ત્રણ સુરમ્ય સામાજીક નવલ કથાઓ—(૧) 'લગ્ન બંધન" (૨) સોલી સીટર" અને (૩) જ્યોત્સ્ના"—અનેક રીતે તેમના સાહિત્યજીવનના શરૂઆતના વર્ષોમાં લખાયેલી બે નવલકથાઓનું, મૃદુલા " અને ઉપાકાન્ત"નું સ્મરણ કરાવે છે આ ત્રણ નવલકથાઓ ન્હાની કૃતિઓ હોઇ કોઇ એક પ્રધાન પ્રશ્નને ચર્ચી પોતાનું સર્જનપ્રયોજન પૂર્ણ કરે છે આમાથી પ્રથમ આપણે ' લગ્નબંધન" લઇશુ

લગ્નબંધન', તેના અભિધાન પ્રમાણે હિંદુ લગ્નસંસ્થાને અનેક દષ્ટિકોણથી નિરખવા માટે રચાઇ છે લેખકના અવસાન બાદ ઇ સ ૧૯૧૮ મા એ 'મયાજી વિજય" ની ભેટ તરીકે પુસ્તકાકારે પ્રકટ થઇ તે પહેલા એ ઇ સ ૧૯૧૬ મા "સ્ત્રી-બોધ " પત્રમા 'સ્નેહ કે મોહ ?' એ નામથી ક્રમશ પ્રકટ થઇ હતી આ નામ પણ અવાસ્તવિક નથી આપણા લગ્નો સ્નેહ પર રચાય છે કે મોહ પર ? પ્રાચીન આર્યલગ્નની ભાવના સ્નેહના સામ્રાજ્યમા વિચરતી જ્યારે અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય લગ્નપદ્ધતિમા સ્નેહ કરતા મોહ—બાહ્ય આકર્ષણ —બે યુવાન વ્યક્તિઓના પરિણીત જીવનમા પ્રધાન ભાગ ભજવે છે આ બેની વચ્ચે એવો કોઇ સુગ્રાહ્ય માર્ગ છે કે જે હિંદુ

સમાજ અપનાવી શકે અને આદર્શ લગ્નસસ્થાનો પાયો નાખી શકે ? આધુનિક ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા યુવક–યુવતી માટે ઢીંગલા–ઢીંગલીના લગ્નની પ્રાચીન પ્રણાલિકા તદ્દન નકામી નીવડી છે પતિના માનસિક જીવનમા રસ ન લઇ શકે તે પત્ની સહચરી કેમ બની શકે ? પ્રાચીન રીતિ પ્રમાણે જોડાયેલા આવા માનસિક કજોડાઓ આપણા સમાજમા હજીયે ઠેરઠેર નજરે પડે છે બીજે પક્ષે પશ્ચિમના ખોટા વ્યામોહમા તણાઇ ત્યાની લગ્નસસ્થાની સર્વ રીતિઓ આપણા સમાજમા—જેની સસ્કૃતિ પાશ્ચાત સસ્કૃતિ કરતા તદ્દન ભિન્ન છે—દાખલ કરવાથી મોડાવ્હેલા સ્નેહનુ સ્થાન મોહ લેશે આ મોહ ઓસરી જતા, પરિણીત જીવનના પ્રારભિક સુખદ અનુભવો—Romances—વીતતા પતિ પત્નીના હૃદયને યોજનાર સ્નેહગ્રથિ જેવુ કઇ રહેશે નહિ અને પરિણામે છુટાછેડાની પ્રથા (Divorce) દાખલ થશે અને સમાજ છિન્નભિન્ન થઇ જશે. આમ પ્રાચીન અને અર્વાચીન—પૂર્વ અને પશ્ચિમ—આ બે લગ્નસસ્થાઓ વચ્ચે કોઇ એવા માર્ગ ન યોજાય કે જેમા બન્ને લગ્નસસ્થાઓના દુર્ગુણો ત્યજી સદ્ગુણો લઈ શકાય અને લગ્ન—શારીરિક લગ્ન—આત્માના લગ્ન નિવડી પતિ પત્નીના જીવનને ઉચ્ચ પથે લઈ જાય ? આપણા સમાજમા લગ્ન એક સસ્કાર છે આજીવન બધન છે, પશ્ચિમમા લગ્ન એક પ્રકારનો કરાર (Contract) છે અને કોઇ પણ વ્યાપારી કરારની માફક તે ચિરજીવ રહેવા સર્જાયો નથી, આવા કરારનો સ્વેચ્છાપૂર્વક ભગ કરી તેમાથી છુટકારો મેળવી શકાય છે. આધુનિક હિદુ સમાજે આ ભિન્ન સસ્થાઓમાથી શુ લેવુ અને શુ ત્યજવુ ?

આ સર્વ પ્રશ્નોની સર્વદેશીય સમીક્ષા અને અને યોગ્ય નિરીક્ષણ માટે લગ્નબધન "નુ સર્જન થયુ છે લેખકના અવસાન પછી આ પુસ્તક પ્રગટ થયુ હોવાથી આપણને એમની સુવાચ્ય અને

મા સૂચક પ્રસ્તાવનાનો લાભ મળી શકયો નથી—નહિ તો અવશ્ય લેખક પ્રસ્તાવનામા આ પ્રશ્ન પર યોગ્ય પ્રકાશ નાખી તેને સમેટી લેતે પરતુ જે કાર્ય પ્રસ્તાવના ન કરી શકતે તે કાર્ય વાર્તાએ કર્યું છે આખીય નવનકથા લગ્નના નિરનિરાળા અને પરસ્પર ભિન્ન પ્રશ્નો પર એક મહાનિબધ (thesis) જેવી બની રહે છે એથી આ પુસ્તકને વાર્તાદેહી નિબધ કહીએ તો એમા જરાયે અતિશયોકિત નહિ ગણાય આ રીતે વાર્તાવિધાનની દૃષ્ટિએ "લગ્ન બધન"મા ગભીર ક્ષતિઓ આવે છે વાર્તાના પાત્રો હેતુપુર સર યોજાયેલા હોઈ લગ્નના પ્રશ્ન પર લેખકના માનસમા જે જે વિચાર ઘૂમી રહ્યા હતા તેનો યોગ્ય પ્રતિધ્વનિ પાડે છે આથી તેઓ ફક્ત વિચારવાહક બની રહે છે અને આવી રીતે નવનકથાવિધાનની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક નબળુ હોય પરતુ એક વિચારોત્તેજક પ્રયાગાત્મક ગ્રથની દૃષ્ટિએ તેનુ સર્જન સફળ છે

વાર્તાનુ વસ્તુ તદ્દન સાદુ છે ખરૂ જોતા એને વસ્તુ કહી શકાય કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન છે એમા તો પાચ યુવક અને પાચ યુવતીઓના મનોમથન કરાવનાર લગ્નના પ્રશ્નો પરત્વેના છુટા છુટા ચિત્રો છે અને એકમેકને લીધે નિપજતો પર્યાયણનો સબધ આ ચિત્રોને કૈંક સાતત્ય (continuity આપે છે—જો કે નવનકથાવિધાનની દૃષ્ટિએ આને સાતત્ય લખવુ યોગ્ય નહિ ગણાય આ પાચ યુવકો તે જયસુખલાલ, પોપટલાલ ન્હાનુભાઈ મદનલાલ અને ચપકલાલ પાચ યુવતીઓ તે ક્ષમા, ઇન્દુ, અમૃત ઉષા અને ભદ્રા જયસુખલાલ અને ક્ષમા તથા ન્હાનુભાઈ અને અમૃત વાર્તાની શરૂઆતથી જ પરિણીત છે ત્યારે પોપટલાલ અને ઇન્દુ વિવાહિત છે, બાકીનાઓ લગ્નની ધુમરીમા જોડાયા નથી પરતુ જોડાવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યા હોય છે આ સર્વ યુવક યુવતીઓ ન જ પરતુ તેના દૃષ્ટિબિન્દુ ભિન્ન ભિન્ન છે જયસુખલાલ

અને ક્ષમાનાં નાની વયે લગ્ન થયાં હતાં તે છતાંય તેઓનો ગૃહસંસાર સુખી છે. જયસુખલાલે લગ્ન પછી જ એલ૦ એલ૦ બી૦ તેમ જ સોલીસીટરની પરીક્ષાઓમાં વિજય મેળવ્યો : તેના વિચારો ઘણા આગળ વધ્યા તે છતાંય ક્ષમા પતિના માનસિક જીવનમાં રસપૂર્વક ભાગ લઇ શકતી. ક્ષમાને એક જ ચિંતા હતી અને તે પોતાની ઉમરે પહોંચેલી ન્હાની બ્હેન ભદ્રાના ભવિષ્ય માટેની. જયસુખલાલ પણ પોતાની સાળીનાં શિક્ષણ અને ચારિત્ર્યવિકાસમાં સર્વ પ્રકારે સહાય આપતો.

ભદ્રા એક સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી યુવતી છે પરન્તુ પોતાને યોગ્ય પતિ ન મળતાં તે મુંઝાય છે. તેના માતાપિતા તેને માટે જ્ઞાતિ બહાર જવા પણ તૈયાર છે પરંતુ લાયક પતિ મળે ત્યારે ને ? ભદ્રાની દૃષ્ટિ સમક્ષ મદનલાલ, ચંપકલાલ અને પરશુરામનાં ચિત્રો ઘૂમ્યા કરે છે પરંતુ આ ત્રણમાંથી એકકેય પોતાને યોગ્ય લાગતો નથી. મદનલાલના લગ્ન પરત્વેના વિચારો તદ્દન ઉપલકીયા છે : તેને જોઇયે છે માત્ર બાહ્ય આકર્ષણ, સ્થૂલ સૌન્દર્ય અને ટાપટીપ. "સ્ત્રીને શું જોઇએ ?" એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં તે કહે છે:—

"સ્ત્રીને શું જોઇએ ? પૈસો અને પહેરવાં સારાં કપડાં અને દાગીના, ભણેલી હોય તો લાજબાજ ન કાઢે, ઘરમના ટાયલા ન કરે અને આપણી સાથે બધે હરે ફરે ! જે છે તે પુરૂષને જ જોવાનું. ધારો કે સ્ત્રી સુંદર નહિ પણ શામળી હોય તો સોસાયટીમાં લઈ જતાં શરમ ન આવે ? તેને ફેશનેબલ લુગડા શોભે ખરાં ?"

તેને તો સોસાયટીમાં પોતાની સાથે હરી ફરી શકે અને સામાને પોતાના રૂપથી આંજી નાંખે એવી પતંગીયા જેવી પત્ની જોઇએ છે. ભદ્રામાં ઠરેલપણું અને ગંભીરતા હતાં પરંતુ મદનલાલને જોઇતાં બાહ્ય ટાપટીપ અને ખોટો ભપકો નહોતાં. ચંપકલાલ શિક્ષિત યુવક છે પરંતુ તે હિંદુ સ્ત્રીને ધિક્કારે છે. તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિંદુ

સ્ત્રી પત્નીપદે માટે તદ્દન નાનાયક છે! હિંદુ સ્ત્રી સ્નેહ સમજી શકતી નથી તે ઉન્નત જીવન ગાળી શકવા સવ અસમર્થ છે—આવા વિચારોને લીધે તે વિદેશી લલનાઓ સાથે હિંદુ રમણીઓને સરખાવતો અને તેમને નગન માટે નાનાયક ઠેરવતો તેના મત પ્રમાણે—

આપણા ના સ્ત્રીઓ માટે અભિપ્રાય બાંધવો એ નકામો વખત બગાડવો એમ માનીએ છીએ તેમા વળી હિંદુ સ્ત્રીઓ! એમનામા તે શુ સમ્યુ છે? સ્ત્રીઓને ભણાવવી અને એ સુધરે એમ માનવુ તે મૂર્ખાઇ છે મને તો સ્ત્રી જાતિ માટે જ તિરસ્કાર છે”

પરશુરામ ગ્રેજ્યુએટ થયો છે પરંતુ તે કશ્યપ ઋષિના અનો હીન અવતાર જેવો હોઇ ઘણો ધર્મચુસ્ત છે આગળ પડતા વિચારોને તે ધિક્કારે છે, પત્ની સાથે દિન બોલીને વાતો કરતા પહેલા તે શાસ્ત્રોની અનુજ્ઞા માગે એવો પ્રાચીન વિચારનો છે!

ત્યારે ભદ્રાને યોગ્ય પતિ ક્યાથી લાવવો? ભદ્રા પોતે શિક્ષિત હતી સુજ્ઞ હતી, તેથી આ પ્રશ્ન પર સરાસર વિચાર કરી શકતી અને અન્યના વિચારો સમજી શકતી પરિણામે તે ઘણી મુઝાતી શુ હિંદુ કન્યાથી બ્રહ્મચારિણી રહી સમાજસેવામા પોતાનુ જીવન ન ગાળી શકાય? આવા આવા પ્રશ્નો તેના મનમા ઉપસ્થિત થાય છે પરંતુ હિંદુ સમાજમા ડોસો કુવારો રહી શકે પણ ડોસી કુવારી રહી સાભળી છે?

પોપટલાલ ગ્રેજ્યુએટ થયેલો આગળ પડતા વિચારનો યુવક છે તેની માતા વગ્રી ધર્મચુસ્ત છે, પરીક્ષામા દીકરો પાસ થાય તો સત્ય નારાયણ દેવની કથા કરાવવાની બાધા લે છે પરંતુ તેનો પિતા મૂર્તિપૂજાને ધિક્કારનારો પ્રાર્થનાસમાજી છે આમ ધર્મચુસ્ત માતા અને સમાજીસ્ટ પિતા વચ્ચે પુત્ર ત્રીજો જ માર્ગ ધારણ કરે છે—તે નિરીશ્વરવાદી બને છે તેના વિવાહ ઇન્દુ નામક એક રૂપવતી

પરંતુ અભણ કન્યા સાથે નાનપણથી જ થયા હોય છે. ઇન્દુના માતા-પિતા કન્યા કેળવણીમાં જરાયે માનતાં નથી; તેઓએ ઇન્દુને પોપટને લાયક બનાવવાની જરૂરીયાત સ્વીકારી નથી. પરિણામે પોપટને ઇન્દુ માટે જરાયે લાગણી નથી. તે માતાના આગ્રહથી—દુરાગ્રહથી કહીએ તો જરાયે ખોટું નહિ—સાસરે સત્યનારાયણની કથામાં પૂજા કરવા જાય છે. ઇન્દુ સાથે બેસી દેવની પૂજા કરે કરે છે પરંતુ જરાક એકાંત મળતાં તેની સાથે હૈયું ખોલી વાતો કરવા જાય છે ત્યારે ઇન્દુ ચીસ પાડી ભાગી જાય છે—કેમ જાણે વાઘે ન ખાધી હોય! આ સહચરી!!—શિક્ષિત યુવકની આવી અસંસ્કારી અધાંગના!!! તે એકદમ ઘેર જઈ પોતાના સસરાને વિવાહ તોડી નાખવાની ધમકી આપતો પત્ર લખે છે. પરિણામે પિતા પુત્રોને ભણાવવા તજવીજ કરે છે.

ન્હાનુભાઇ આસીસ્ટંટ કલેક્ટરે વિલાયતથી આવ્યા બાદ પોતાની પત્ની અમૃતના સાથે મદ્રાસ ગયો નથી. તેના જેવો સીવીલીયન અમૃત જેવી "રેચા" પત્ની સાથે રહે તો તેનો મોભો કેમ સચવાય? અમૃત અભણ છે—પણ ભણવાની હોંશ છે. પતિ તેને ભણાવવા કાજ પૈસા મોકલે છે તે દિયેરો ખાઇ જાય છે અને ભાઇને લખે છે કે ભાભી કોઇ પણ કાળે ભણી શકે એમ નથી! આમ માનસિક અંધકારમાં આ પતિ પત્ની ગોથા ખાય છે અને અમૃત—દિશાયેલી અમૃત—સાસરે નોકરડી માફક જીવન ગાળે છે, જ્યારે તેનો પતિ મદ્રાસમાં સીવીલીયનના સુખ સાહેબી ભોગવે છે. પરંતુ દૈવવશાત્ અમૃત મુંબઇ પોતાને પીયેર આવી હોય છે ત્યારે તેના મકાનને આગ લાગે છે. ચંપકલાલ અમૃતને અગ્નિજ્વાળામાંથી બચાવે છે ત્યારે તે પોતાનું હૃદય ચંપકલાલ પાસે ખોલે છે. પરિણામે ચંપકને પણ ખ્યાલ આવે છે કે હિંદુ સ્ત્રીઓ, પોતે ધારી હતી તેવી, ગમાર નથી; તેઓને યોગ્ય સંસ્કાર અને કેળવણી મળી શકે તો તેઓ

આદર્શ પત્નીઓ બની શકે એમ છે અમૃતની આત્મકથા સાંભળી તેના દૃષ્ટિપડળ ખૂલે છે અને સ્ત્રીઓ માટેના હલકા વિચારો નષ્ટ થાય છે તે અમૃતને ફોળવે છે અને ન્હાનુભાઇને બધીય પરિસ્થિતિ સમજાવતો પત્ર લખે છે તેના સુપ્રયત્નથી ન્હાનુભાઇ અમૃતના પ્રેમને બરાબર પિછાણે છે તે અમૃતને લેવા આવે છે અને પોતાની સાથે નડીઆદ લઇ જાય છે આમ ચપલાને લીધે અમૃત ન્હાનુભાઇનો વિષમ સંસાર સીધે રસ્તે આવે છે, ચપલલાલને પણ નવીન જ દૃષ્ટિબિંદુ મળવાનો અનન્ય લાભ થાય છે હવે તે લગ્નની ગભીરતા સ્વીકારે છે, અને પોતાને યોગ્ય પાત્ર મળશે કે નહિ તેનો વિચાર કરે છે એની દૃષ્ટિ સમક્ષ હવે ભદ્રાની મૂર્તિ રમી રહે છે

ઉષાના પ્રવેશ સાથે અદ્યતન વિસમી સદીના સુધારાથી અંજાએલ અણુ રંગાયેલી એક લાવણ્યમયી યુવતીનો વાચકવૃંદને પરિચય થાય છે ઉષાએ ભદ્રા માફક ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવ્યુ છે પરંતુ આ ઉચ્ચ શિક્ષણે તેને અભિમાની બનાવી છે ઇશ્વરે તેને અનહદ સૌન્દર્ય આપ્યુ છે તે આ અભિમાનમા વૃદ્ધિ કરવા બસ છે શિક્ષણ અને સૌન્દર્ય જાણે ઓછા હોય તે પ્રમાણે તે એક શ્રીમંત કુટુંબની એકની એક પુત્રી હોઈ અતિશય લાડમા ઉછરી હોય છે આ બધાનો મેળ થયો પછી પૂછવુ શુ ? પરિણામે ઉષામા નથી ગભીરતા કે નથી ઠરેલપણું વિલાસ અને એશઆરામમા જીદગી ગાળવાની અને સમાજમા સુધરેલ ગણાઈ નામ કાઢવાની ઇચ્છા સિવાય તેને અન્ય કઇ જીવનધ્યેય નથી વાર્તાની શરૂઆતમા તેના વિવાહ એક સાધારણ કુટુંબના યુવક સાથે થયા હોય છે પરંતુ મદનલાલ જેવા ગર્ભશ્રીમંત વિલાસી અને શોખીન યુવાનને જોઇ તેને તેમ જ તેના શ્રીમંત માતાપિતાને પેલો વિવાહિત પતિ ગમાર જેવો લાગે છે પરિણામે વિવાહ ઓછડાય છે અને મદનલાલ સાથે ઉષાના લગ્ન થાય છે મદનલાલને પણ જેવી જોઇતી હતી

તેવી પત્ની મળતાં ઘણો આનંદ થાય છે. લગ્નજીવનની ગંભીરતા ન સમજનાર આ બન્નેમાં સ્નેહ જેવું કંઈ પણ નથી : સોસાયટીમાં ફક્કડ થઈ ફરવા સિવાય અન્ય કોઈ એમનાં જીવનનો હેતુ નથી. સમય જતાં જ્યારે આ વ્યામોહ ઓસરે છે ત્યારે પતિ–પત્નીને એકમેક પ્રત્યે કંટાળો આવે છે. ઉષાનું ઉચ્છૃંખલ વર્તન અને સાસુ-સસરા તરફની તેની ઠંડી બેદરકારી મદનલાલની આંખો ખોલે છે. ભૂખ્યા મદનલાલ માટે તે રસોઇ કરતી નથી પરંતુ પીયેર જઇ નોકર સાથે પુરી સુકીયાં મોકલાવે છે! આમ આ સુધારામાં ખપવા માંગતા મદનલાલ-ઉષાનાં કલ્પેલા સુખી જીવનનો અંત આવે છે. બાહ્ય આકર્ષણના કાચા તાંતણે લટકતું આવું કૃત્રિમ જીવન ક્યાં સુધી નભી શકે ?

આવી રીતે ઉષા–મદનલાલનાં સુધરેના અને બહુ ગવાયેલાં લગ્ન નિષ્ફળ નિવડે છે ત્યારે પોપટલાલને રેલ્વે ટ્રેનમા ભયંકર અકસ્માત થાય છે. ઘેર આવતાં વિવાહિત પત્ની ઇન્દુ તેની શુશ્રૂષા કરે છે. ઇન્દુના પિતાએ આપેલા શિક્ષણથી હવે તેનામાં ઘણો ફેર પડયો છે. પોપટલાલ જોઈ શકે છે કે ઇન્દુમાં સુસંસ્કારો છે પણ તે વિકસ્યા નથી. ભદ્રા પણ ઇન્દુના શિક્ષણમાં રસ લઇ એને પોપટલાલને સર્વ રીતે લાયક બનાવે છે. પરિણામે ઇન્દુમા પરિવર્તન થાય છે અને પોપટલાલ તેની સાથે લગ્ન કરે છે.

ભદ્રા અને ચંપકલાલના લગ્ન સાથે લગ્નસંસ્થાને ચર્ચતી આ રસમય વાર્તાનો અંત આવે છે.

પ્રસ્તુત નવલકથાના વાર્તાપ્રવાહની આપણે કૈંક ઝાખી કરી. પ્રથમ દૃષ્ટિએ અભ્યાસક જોઇ શકશે કે લગ્નને મધ્યવર્તી પ્રશ્ન બનાવી એની આસપાસ લગ્નને ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી નિરખતાં સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોની કાલ્પનિક સૃષ્ટિ કર્તાએ રચી છે. આમાંથી કેટલીક પતિ–પત્ની તરીકે જોડાયેલા હોય છે જ્યારે અન્ય

વાતોના વિમર્શ દરમ્યાન જોડાય છે લેખકે બે પ્રધાન પ્રવાહોને જુદા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એક તો સરકારી અને શિક્ષિત યુવકની પોતાના માનસિક જીવનમા ભાગ નર્મ શકે તેવી જીવન સખીની ભાવના અને અન્ય પાશ્ચાત્ય લગ્નપ્રથા અનુસરવામા રહેલા ભયસ્થાનો આ બન્નેના યોગ્ય નિરૂપણમા લેખકે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે પોપટલાલ જેવા ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા યુવકને ઇન્દુ જેવી તદ્દન અર્ધદગ્ધ અને સકુચિત વિચારની પત્ની પ્રાપ્ત થતા અને ન્હાનુભાઇ જેવા આસીસ્ટટ કલેક્ટરના ઉચ્ચ પદે વિરાજતા અધિકારીને અમૃત જેવી અભણ અને ગામડીયણ પત્ની મળતા તેમના મનમા જે જે મથનો થાય છે તે દ્વારા લેખક માનસિક સ્નેહના પ્રશ્નની ગભીરતા એના યોગ્ય સ્વરૂપમા સમજાવે છે ગુજરાતી યુવકો જે પ્રગતિ કરી રહ્યા છે, જે સર્વદેશીય વિકાસ સાધી રહ્યા છે, તેમા તેમને યોગ્ય જીવન સહચરીઓ નહિ મળે તો શા પરિણામ આવશે તે સફળતાપૂર્વક દર્શાવવામા આવ્યુ છે આથી ઉલટુ ઉષા અને મદનલાલના પરિણીત જીવનના ચિત્રો દ્વારા પશ્ચિમના રીવાજના અધ અનુકરણથી નિપજતા ગેરફાયદાઓ તેમના પૂર્ણ સ્વરૂપમા ખુલ્લા કરવામા આવ્યા છે મદનલાલ તથા ઉષા બન્નેએ ઉચ્ચ શિક્ષણના ફળ મેળવ્યા છે તે છતાય તેઓ બાહ્ય ટાપટીપ અને સૌંદર્યથી આકર્ષાઇ લગ્નમા ઝપલાવે છે અને લગ્નીત જીવનમા જે ઉપનકીયો રસ હતો તે નષ્ટ થતા શુ પરિણામ આવે છે? ઉષા નથી દરકાર કરતી મદનલાલની કે નથી દરકાર કરતી મૃત્યુશય્યાએ સૂતેલા સાસુસસરાની સાસુ કાલે મરતી હોય તો ભલે આજે મરે પણ કૉન્ફરન્સમા ભાગ લીધા વિના કેમ ચાલે? શુ તે મદનલાલને તેના ઘરનુ કામકાજ કરવા માટે પરણી હતી? આ પ્રકારની વિચારપ્રણાલિકા તેમના જીવનને દુખી બનાવે છે

આમ આ બે ભિન્ન ભિન્ન સસ્કૃતિઓ—પૂર્વ અને પશ્ચિમની લગ્ન ભાવના—વચ્ચે સમન્વાયક કોઇ એવો માર્ગ નથી કે જે

પરિણીત જીવનને ખરેખર સુખી કરે ? આવો માર્ગ છે તે દર્શાવવા માટે જ ભદ્રાના પાત્રનું સર્જન થયુ છે ભદ્રાનાં લગ્ન દ્વારા લેખક આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરે છે.

"મૃદુલા"ની માફક આ પુસ્તકમાંયે પાત્રપ્રચુરતા દૃષ્ટિએ પડે છે પાચ યુવકો અને પાચ યુવતીઓ—બધું મળીને દસ—ઉપરાત અન્ય ગૌણ પાત્રો છે તે તો જુદા. આ પાત્રો વાર્તાવિકાસમા શો ફાળો આપે છે ? કઈજ નહિ—કારણ કે આપણે ઉપર જોયુ તેમ પુસ્તકમા વાર્તા જેવુ વિશેષ નથી. લેખકના લગ્ન પરત્વેના ભિન્ન ભિન્ન વિચારોના વાહક તરીકે જ આ પાત્રનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે આ સર્વ પાત્રો—સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરૂષો—દૂર કરી તેમના ઉદ્‌ગારો અને વિચારો ભેગા કરતા શું પરિણામ આવશે ? એક મહાનિબંધ. પરંતુ કર્તાનો આ પુસ્તકમા શાસ્ત્રીય રીતે લખાયલી વસ્તુપ્રધાન નવલકથા આપવાનો હેતુ કદીય હતો નહિ એ વાતનું અત્રે વિસ્મરણ ન થવુ જોઇએ. ભોગીન્દ્રરાવનો જે પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો—લગ્નની સર્વદેશીય સમીક્ષા કરવાનો—તે સિદ્ધ થયો અને તે જ આ પુસ્તકના પ્રયોજનની સફળતા પૂરવાર કરવા સમર્થ છે

* * * *

"સોલીસીટર" એના નામ પ્રમાણે એક—બે કહીયે તોય ખોટુ નહિ—ગુજરાતી સોલીસીટરના ગૃહજીવન તેમજ જાહેર જીવનને ચર્ચતી નાનકડી નવલકથા છે ઈ૰ સ૰ ૧૯૧૭મા એ "સયાજી વિજય" પત્રના ભેટપુસ્તક તરીકે પ્રકટ થઇ. ભોગીન્દ્રરાવની આ નાનામા નાની સામાજીક નવલકથા તેમના કલાવિધાનનો એક સુન્દર નમુનો છે તેમની અન્ય સામાજીક નવલકથાઓ માફક આમા પણ હિંદુ ગૃહજીવનના તાદૃશ્ય ચિત્રો દૃશ્યમાન થાય છે : આમા પણ હિંદુ સમાજના સળગતા કોયડાઓનો યોગ્ય નિકાલ કરવાનો પ્રયત્ન છે.

વાર્તાની વસ્તુ આકર્ષક છે અને ઉપકથાઓનો અભાવ હોવાથી રસપ્રવાહ સળંગ વહે છે. શંભુલાલ અને શિવલાલ બન્ને નિશાળ તેમજ કૉલેજમાં સાથે અભ્યાસ કરતા ત્યારથી તેમને એકમેક પ્રત્યે ઘણો સ્નેહ છે. આ બન્ને મિત્રો સાથે જ સોલીસીટર થાય છે અને મુંબઈમાં ઑફીસ ખોલે છે. બન્નેની કુશળતા અને કાયદાની બારીકીઓના જ્ઞાનને લીધે તેમની પેઢી જાહેર પ્રજામાં સારી નામના અને ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ આ બન્ને સોલીસીટર ભાગીદારોના સ્વભાવમાં આસમાનજમીનનો ફરક છે. શંભુલાલ ઓછાબોલો અને કર્તવ્યપરાયણ છે, જ્યારે શિવલાલ બહુબોલો અને કપટી છે. શંભુલાલ મિત્રપરાયણ, કર્તવ્યપરાયણ અને સત્યપરાયણ હોવાથી અનેક અગત્યની બાબતો પોતાના ભાગીદાર મિત્રને સંપૂર્ણ સદ્વિશ્વાસથી સોંપે છે. શિવલાલ એક ચાલાક ધારાશાસ્ત્રી છે અને સોલીસીટરના ધંધામાં રહેવું અને કાવાદાવાથી અલિપ્ત રહેવું એ વાત એને ગળે ઉતરી શકે એમ નથી. શંભુલાલ શિવલાલ પર અંધ વિશ્વાસ રાખે છે. જ્યારે શંભુલાલની પીઠ પાછળ તેમનો આ ભાગીદાર વિધવાઓને વારસો શોધી આપે છે, રાજખટપટનાં અટપટા કાવાદાવાઓમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે અને કાયદાની આંટીઘુંટીમાં ન સપડાવાય તેવી રીતે લીમીટેડ કંપનીઓના ખોટા સરવૈયાઓ તૈયાર કરી આપે છે. આમ શંભુલાલ અને શિવલાલ બે ગાઢ મિત્રોના માર્ગ શરૂઆતથી જ ભિન્ન ભિન્ન છે.

ગુર્જર ગૃહજીવનનાં સુંદર ચિત્રો દોરનાર કર્તા શંભુલાલનું ગૃહજીવન ઘણુ સુંદર બનાવે છે. શંભુલાલની બ્હાલસોયી પત્ની રમણી —કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતાં સંતાનો હોવા છતાં—હજીય "પ્રેમઘેલી" નવોઢા છે. સોલીસીટર પતિ બ્હારનું જાહેરજીવન ગાળી પોતાને તેમ જ પોતાનાં સંતાનોને વિસારે એ રમણીને જરાય ગમતું નથી. જાહેરજીવનની અનેક જંજાળમાંથી—પ્રમુખસ્થાન, ભાષણો

વિગેરેમાથી—ન રરવારતા પોતાના પતિને તે એક લાણુ વ્યાખ્યાન આપે છે અને એમના પરિણીત જીવનના શરૂઆતના દિવસોની યાદ આપે છે કે જ્યારે —

"તમે ગૃહજીવનની વાતો કરતા હતા જે મનુષ્ય ગૃહ જીવનના ભોગે માળીકા, પત્ની, કુટુબની સાથે બેસી એમના જીવન ઉચ્ચ કરવામા વખતની બરબાદી માની કેવળ પૈસા કમાવા જીવે છે તેમને તમે ધિક્કારતા હતા .. . . . ચોપાટી, પાનવા ઉપર તમે ભણતા ત્યાર—નવા સોનીમીટર થયા ત્યારે જ તો— બિચારી ચદા ચોપાટી ઉપર, બાકડા ઉપર મારા ખોળામા સૂતી સૂતી ચન્દ્રમા પકડવા ફાફા મારતી અને આપણે વાતો કરી શોરમિશ્રિત હર્ષ અનુભવતા તે દિવસો તો ગયા જ!"

શભુનાન-રમણીના પુત્રપુત્રી કિશોર અને ચદા આદર્શ સતાનો છે વાર્તાના આરભમા તેઓ કૉલેજમા વિદ્યાભ્યાસ કરતા હોય છે તેમના માતાપિતાને તેમને માટે ઘણી ઘણી ઉચ્ચ આશાઓ છે તેઓ યુવાવસ્થામા હોવા છતા તેઓનુ ધ્યાન અભ્યાસ સિવાય બીજે કશેય વિચરતુ નથી

આમ શભુનાનનુ ગૃહજીવન સ્નેહ અને સતોષની ઉચ્ચ કક્ષાએ વિરાજતુ હોય છે ત્યારે તેના ભાગીદાર મિત્ર નિવનાલનુ ગૃહજીવન, તેમના જોડેરા જીવન માફક જ ખટપટુ હોય છે તેમના બીજી વારના પત્ની શાન્તિ સોલીસીટર બીજવરને તેમના પૈસા અને જડોજનાની ખાટે જ પરણ્યા છે શિવનાન આખો દિવસ ઑફીસમા ગાળી રાતે ઘેર આવે છે કે નહિ તેની ચિતા શાતિને જરાયે નથી જ્યા સુધી તેને ગાડીમૉટરમા ફરવાનુ મળે છે, હિરામોતીના મૂલ્યવાન દાગીનાઓ પહેરવાના મળે છે ત્યા સુધી તેને પરમ આનદ છે તે તો રમણીની સ્થિતિ જોઈ હસે છે કે સોલીસીટરની પત્ની થઇ આટના મા વસ્ત્રોમા કેમ ફરતી હશે? આટલી મોટી વયે, એક નવપરિણીત

યુવતી માફક, પોતાના પતિ પાછળ ગાંડી થતી રમણીને જોઈ તેને સ્વાભાવિક આશ્ચર્ય થાય છે પરંતુ તે બાપડીને ક્યાંથી ખબર હોય કે રમણીશંભુનાથ વૃદ્ધ થતા હતા પરંતુ તેમનો પ્રેમ તો વૃદ્ધ નહોતો જ!

શાંતિ બીજી વારની પત્ની છે તે આપણે જોયું. તેણે પોતાનું સર્વ શિક્ષણ જેકારંગ શેઠાણીના અનુભવી હાથ નીચે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. જેકોર શેઠાણી એટલે મુંબઈના ભુનેશ્વર નાતાના અનભિષિક્ત સામ્રાજ્ઞી. જેકોરના પાત્રને લીધે આ નવલકથાનો જે રીતે વિકાસ અને પર્યવસાન થાય છે તથા મુખ્ય પાત્રો પર જે અસર થાય છે તે સમજવા માટે તેમના જીવનની ટૂંક ઝાંખી આપવી પડશે. તેમના વયોવૃદ્ધ પણ શ્રીમંત પતિના અવસાન બાદ જેકોર શેઠાણી સઘળી મીલ્કતના એકમાત્ર માલીક બન્યા. વૃદ્ધ સોદાને પરણવાથી જેકોરના પતિહીન જીવનના અનેક લહાવાઓ વણભોગવ્યા રહી ગયા હતા તે તેણે અન્તે હવે ભોગવવા માંડ્યા. પતિના અવસાનને લીધે દિવસના ભાગમાં બહાર જવું યોગ્ય નહોતું એટલે તેઓ મન બહેલાવવા 'રાત્રે સીનેમા નાટકમાં જતા.' કુમારી કન્યાઓને ભરતગુંથણ શીખવવાને બહાને તેઓ અનેક સભર અને વયમાં આવેલી યુવતીઓને પોતાને ત્યાં બોલાવતા, ત્યાં તેમના લગ્નની વાતો થતી. જેકોર કોઈનું માંડતા તો કોઈનું ભાંગતા અને જે માતપિતાઓ પોતાની પુત્રીઓને તેમને ત્યાં શિક્ષણ લેવા મોકલતા નહિ તેમની બદબોઈ કરવાની બાકી રાખતા નહિ. શંભુનાથની યુવાન પુત્રી ચંદા તેમને ત્યાં જતી નહિ એટલે જેકોર વાતવાતમાં ચંદાનું વાંકું બોલતી. શાંતિ જેકોર શેઠાણીના હાથ નીચે તાલીમ પામેલી હોવાથી જેકોરના સર્વ સદ્ગુણો (?) તેનામાં આવ્યા હોય તેમાં શું નવાઈ?

પ્રિતમ જેકોરનો ભત્રિજો થાય. તે એક સર્વ રીતે આદર્શ યુવક છે પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેને ક્ષયનો જીવલેણ વ્યાધિ લાગુ પડ્યો છે

તેના વિવાહ ચંપકલાલની એકની એક અને શિક્ષિત પુત્રી પ્રભાવતી સાથે થયા છે. પ્રભા સૌંદર્યવતી છે અને ચંદાની સાથે જ કૉલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. આથી સ્વાભાવિક તેને ચંદાના કુટુંબીજનો સાથે સારો સંબંધ છે તેના વિવાહ ફોક કરાવવા માટે તેના પિ ા સર્વ ઉપાયો આદરી રહ્યા છે. પ્રિતમ પોતે પણ બરાબર સમજે છે કે તેની માદગી કંઈ જેવી તેવી સાધારણ માદગી તો નથી જ. "સારા હોત તો પ્રભાને મેળવી સુખી થતે પરંતુ હવે પ્રભાને સુખી જોઇ મરીશ" એવા અનેક વિચારો તેને આવતા પરંતુ તે ફોઇની પાસે લાચાર છે. ચપકલાલ ન્યાતનો દંડ આપીને પણ આ વિવાહ ફોક કરવા ઇચ્છે છે પણ ગામગોરાણી જેકોરને આવુ સ્તુત્ય કૃત્ય કેમ ગમે? પોતાના જ ભવિષ્ય માટે નિમાયેલી એક સ્વરૂપવાન યુવતી તેના હાથમાથી છટકી જાય એ તેનાથી કેમ સાખી શકાય? પ્રભાને ગમે તેમ કરીને પ્રિતમ સાથે જ પરણાવી દેવી એવો જેકોર દૃઢ નિશ્ચય કરે છે આ બાબતમા શિવલાલ સોલીસીટરની સલાહ લેવામા આવે છે. પ્રખર સુધારક હોવાનો દાવો કરનાર શિવલાલ આ હિચકારા કૃત્યમાં અનુમતિ આપે છે! પ્રિતમ શભુલાલને આ વાતની જરાયે ખબર પણ હોતી નથી પ્રભાના મામા આ કાવત્રામા જોડાય છે અને દ્રવ્યલાલસાને ખાતર પોતાની સુકોમળ ભાણેજીને જેકોરના હાથમા સોપે છે એક ભયકર કાળરાત્રિએ, ભુલેશ્વરના એક એકાંત મકાનમા, કોઇની પણ જાણ વિના, પ્રભાને બળાત્કારે માદા પ્રિતમ સાથે પરણાવી દેવામા આવે છે જેકોર શેઠાણી, બે ત્રણ બૈરાઓ, શિવલાલ સોલીસીટર, પ્રભાના મામા અને દ્રવ્યલોભી વિધિ કરાવનાર બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય કોઇ પણ હાજર હોતુ નથી. આમ શિવલાલ જેવા શિક્ષિત અને કહેવાતા સુધારકની સહાયતાથી જ, તેની હાજરીમા જ, પ્રભા જેવી સુકુમાર કન્યાને વૈધવ્યને માર્ગે દોરવામા આવે છે! બીજે દિવસે પ્રભાના પિતા ચંપકલાલને આ કારસ્તુ કાવત્રુ માલમ પડે છે ત્યારે તે દુઃખથી હતાશ બની જાય છે પરંતુ હવે શો ઉપાય હતો? એ

દિવસ રહીને પ્રિતમ મૃત્યુ પામે છે. અને બાપડી પ્રભાનો સૌભાગ્ય-સૂર્ય અસ્ત થાય છે! નિર્દોષ બાળા વૈધવ્યની સળગતી ભઠ્ઠીમાં હોમાય છે!

આ બનાવથી સારાય મુંબઇ શહેરમાં હાહાકાર મચી જાય છે. આ પ્રકારના લગ્નને લગ્નના પવિત્ર નામથી સંબોધી શકાય ખરા? શું બાપડી પ્રભાને વિધવા ગણી શકાય? આવા અનેકાનેક પ્રશ્નો ઉઠે છે. શંભુલાલને જ્યારે માલમ પડે છે કે તેના પોતાના પ્રિય મિત્ર અને ભાગીદાર શિવલાલનો આ નીચ કૃત્યમાં મુખ્ય હાથ છે ત્યારે તેના ગુસ્સાનો પાર રહેતો નથી. તેણે સ્વપ્નેય ધાર્યું નહોતું કે પોતાના વિશ્વાસનો શિવલાલ આવો દુરૂપયોગ કરશે. આખા શહેરમાં, શંભુલાલનો જરાયે વાંક નથી તે છતાંય, મેસર્સ શંભુલાલ એન્ડ શિવલાલ, સોલીસીટર્સ,ની પેઢી વગોવાય છે. શંભુલાલને આ નિંદાથી ઘણું દુઃખ થાય છે પરંતુ વાંક તેનો પોતાનો જ હતો. શા માટે તેણે શિવલાલમાં અંધ વિશ્વાસ મૂકયો? રમણી, કિશોર અને ચંદા પ્રભાનાં દુર્ભાગ્યથી કંપી ઉઠે છે.

શંભુલાલ—સદાનો શાંત શંભુલાલ—આજે ઘણો અશાંત છે. ને શિવલાલને ઑફીસમા બોલાવી તેના દુષ્કૃત્યોનો જવાબ માગે છે. શિવલાલના આ કૃત્યથી તેના પૂર્વ પાપો પણ પ્રકાશમાં આવે છે. હાઈ કોર્ટમાં તેની વિરૂદ્ધ, તે લાંચીયો અને પ્રપંચી છે માટે તેની સનદ લઈ લેવી એવી મતલબની, ઘણી અરજીઓ પણ થાય છે. આજે ઉકળતે હૈયે શંભુલાલ આ બધાનો શિવલાલ પાસે ખુલાસો માંગે છે. એક આદર્શ સોલીસીટરનું જાહેર ધંધાદારી જીવન કેટલું પવિત્ર હોવું જોઇએ તેના પર શંભુલાલનું વ્યાખ્યાન સાંભળી શિવલાલ બધું કબુલ કરે છે અને તે લખી આપે છે કે સર્વ દુષ્કૃત્યો તેના પોતાના જ છે અને તેના ભાગીદાર શંભુલાલનો તેમાં જરાય હાથ નથી.

તે દિવસે સંધ્યાકાળે પુલ પરથી રેલ્વે ટ્રેન પર પડતું નાખી

શિવલાલ સોલીસીટર આત્મહત્યા કરી પોતાનાં કલંકિત જીવનનો અંત આણે છે.

આ બાજુ ચંપકલાલ સમસ્ત વણિક મહાજનનું પંચ બોલાવી તેમની સમક્ષ પોતાની નિર્દોષ પુત્રી પ્રભાનો કેસ રજુ કરે છે. શંભુલાલ વિગેરે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો અને યુવાનોની બહુમતિથી પ્રભાને પુનર્લગ્નની અનુમતિ મળે છે. યુવાનો આ વિજયથી આનંદ પામે છે જ્યારે રૂઢિપૂજકોમાં આ ઠરાવથી, ધરતીકંપ થયો હોય તેવો, ખળભળાટ થાય છે.

પ્રિતમ સાથે પ્રભાનાં વિવાહ થયા તે પહેલાંથી જ કિશોર અને પ્રભા અન્યોન્યને ઓળખતાં હતાં: આ પરિચયે આકર્ષણનું સ્વરૂપ લીધું હતું પરંતુ એટલી વારમાં તો પ્રભા વિવાહિત થઇ, પરણી અને વિધવા બની! સમાજના આ મહાન અન્યાયથી કિશોરની પ્રભા તરફની કુંળી લાગણીઓ દઢ થઇ અને તે પ્રભાને ફરજિયાત વૈધવ્યના આ મહાન દુઃખમાંથી બચાવી લેવા ઉદ્યુક્ત બન્યો. રમણી અને શંભુલાલની અનુમતિથી કિશોર અને પ્રભાના લગ્ન—પુનર્લગ્ન—થાય છે.

ચંદાના લગ્ન વસન્તલાલ નામક સુશિક્ષિત યુવક સાથે થવાની સર્વ તૈયારીઓ થઇ ચૂકી હોય છે પરંતુ કિશોર-પ્રભાનાં લગ્નની રાતે જ શાંતિ—જે શિવલાલના અવસાન પછી શંભુલાલને ત્યાં ન છૂટકે રહેતી તે—જોકોર શેઠાણીની ચઢવણીથી બોરીવલી ભાગી જાય છે. જોકોર હવે વૃદ્ધ થઈ છે તે છતાંય મૃત્યુને આરે ઉભા રહી તેણે પ્રભા, કિશોર અને શંભુલાલની બદબોઈ કરવામાં બાકી રાખી ન !!. લાંબા સમયની માંદગી બાદ પોતાના દુષ્કૃત્યોનો જવાબ આપવા જોકોર પ્રભુના દરબારમાં જાય છે. શાંતિને હવે—જોકોર જતાં—પોતાની નાદાની અને ઉચ્છૃંખલપણાનું પૂરેપૂરું ભાન થાય છે. શંભુલાલની સલાહને માની તે એક વિધવાસદનમાં આશ્રય લે છે

અને પોતાના જીવનના બાકીના દિવસો વિધવાઓના ઉદ્ધાર માટેના કૃત્યોમાં ગાળે છે

વસન્તલાલ અને ચન્દ્રાના લગ્ન સાથે આ રસમય વાર્તાની પૂર્ણાહુતિ થાય છે.

આ હૃદયગમ વાર્તામાં, ભોગીન્દ્રરાવની અન્ય સામાજિક નવલકથાઓ માફક, આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન, પુનર્લગ્ન અને હિંદુ વિધવાની કફોડી સ્થિતિને ચર્ચતા પ્રશ્નો પ્રધાનપણે ભાગ ભજવે છે. લેખક પોતે જ કહે છે તે પ્રમાણે અમુક આકસ્મિક સંજોગોને લીધે નવલકથા ટુંકાવી નાખવી પડી છે—આથી કરીને પાત્રોનો જે ક્રમશઃ વિકાસ થવો જોઈએ તે થયો નથી તે છતાંય એકંદરે પાત્રાલેખન સુંદર બને થયું છે. વાર્તાની મુખ્ય નાયિકા તરીકે રમણીને કલ્પેલી છે એ ખરી વાત—મુખ્ય નાયકની પત્ની મુખ્ય નાયિકા બની શકે એવું હમેશા હોતું નથી—પરંતુ કેન્દ્રસ્થ સ્થાન તો પ્રભાવતીનું જ છે. રમણી અને શાન્તિગૌરીનું સર્જન એકબીજાને ઓપ આપવા માટે થયું છે પરંતુ પ્રભાનું પાત્ર તો જીવન્ત પાત્ર છે. પ્રભા જેવી કેટલીય ચાલાક બાળાઓ હિંદુ સમાજમાં કહેવાતા લગ્નનો ભોગ થઈ વિધવાનો અવતાર પામતી હશે. પ્રભાના પાત્રાલેખનમાં કર્તાએ જે સંકલના આપી છે તેને લીધે આખી વાર્તાનું મધ્યબિંદુ પ્રભાની આસપાસ રચાયું છે. ખરેખર! પ્રભાના પાત્રનિરૂપણમાં ભોગીન્દ્રરાવને ગજબ સફળતા મળી છે. આટલા નાના "કેનવાસ" પર પ્રભા જેવી જીવંત પ્રતિકૃતિ દોરી લેખકે વાચકોનું—સારાય હિંદુ સમાજનું—ધ્યાન આપણી વચ્ચે રહેતી અનેક પીડિત પ્રભાઓ તરફ દોર્યું છે. પ્રિતમ સાથે તેના બળજબરીથી થયેલા લગ્ન પછી પ્રભાના માનસમાં—તેના વિચારોમાં—જે પરિવર્તન થાય છે તે આપણી નાની વયની પણ શિક્ષિત હિંદુ વિધવા બહેનોના માનસનું આબેહુબ દિગ્દર્શન કરાવે છે. આવી દેવગતની વિધવા માટે પુનર્લગ્ન સમાન મુક્તિ નથી

એ વિચારને કર્તા આ પુસ્તકમા મૂર્ત સ્વરૂપ આપે છે અને પ્રભાના કિશોર જેવા એક આશાસ્પદ યુવક સાથે પુનર્લગ્ન કરાવી હિંદુઓને સમાજ સુધારાના ક્ષેત્રમા એક પગલુ આગળ ભરવાનો દઢ આગ્રહ કરે છે લેખકના અન્ય પુસ્તકોમા પણ બાળવિધવાઓના ચિત્રો આવે છે (દાખલા તરીકે "મૃદુલા"મા બુદ્ધિદા) પરતુ ત્યા તેમણે પુનર્લગ્નની હિમાયત કરી નથી આટલે દરજ્જે લેખકે સુધારક તરીકે વિકાસ દાખવ્યો પરતુ બુદ્ધિદા અને પ્રભાની સ્થિતિની તુલના કરી લેખકના વિચારનો વિકાસ જોવો કઈક અયોગ્ય છે કારણ કે બુદ્ધિદાએ પતિ સાથે સુખી જીવન ગાળી વૈધવ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતુ જ્યારે પ્રભાની વાત તો જુદી જ છે. આટલી અગત્યની ઘટના યાદ રાખ્યા પછી કબુલ કરવુ જોઇએ કે લેખકે પ્રભાને પુનર્લગ્ન કરાવી હિદુ બાળ-વિધવાને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે

પરતુ દરેક વિધવા પુનર્લગ્ન ન જ કરી શકે એ સત્ય લેખકે શાતિના વૈધવ્ય પછીના જીવન દ્વારા દર્શાવ્યુ છે તેના જેવી વિધવાઓ સમાજસેવામા પોતાનુ જીવન ગાળે તો સમાજને કેટલો મારો લાભ થાય? પડિત જગન્નાથ જેવા શાન્તિસદનના સચાલકોને આવી સેવાભિલાષિ વિધવા બ્હેનો યોગ્ય મદદ કરે તો વૈધવ્ય મહ્ય બને એટલુ નહિ પરતુ સમાજસેવાનો પણ સરસ વિકાસ સાધી શકાય

જેવા છે તે સ્વરૂપમાય આ નવલકથા એક ઉચ્ચ કોટિની સુદર વાર્તા છે લેખકની ઈચ્છા બીજી આવૃત્તિમા તેને વિકસાવવાની હતી,* પરતુ પુસ્તક પ્રગટ થયુ તે જ વર્ષે એમનુ અવસાન થયુ

* "આ વાર્તા દુર્ભાગ્યે યુદ્ધના પ્રસગે ઉત્પન્ન થયેલી અગવડોને લીધે જોઇએ એટલી વિકસિત થઇ નથી અને કદાચ ટુકાવી નાખી એવો આક્ષેપ આવશે; પરતુ બીજી આવૃત્તિમા પરમાત્માની કૃપાથી—સયોગો અનુકૂળ થતા—એ આક્ષેપ દૂર થશે."

—"સોલીસીટર"ની પ્રસ્તાવના.

અને એમની મનની ઇચ્છા મનમા જ રહી લેખકનુ જીવન લબાયુ હોત તો, વિકસિત સ્વરૂપમા, વાર્તા છે તેના કરતાય વધુ સુવાચ્ય બનતે અને ગુજરાતને એક પ્રથમ પક્તિની સુદર નવલકથા પ્રાપ્ત થતે

* * * *

"જ્યોત્સ્ના"નુ પુસ્તકરૂપે પ્રકાશન હજી ગયે વર્ષે (૧૯૩૩મા)જ થયુ લેખકના જીવન દરમ્યાન "સ્ત્રી-બોધ"ના પાનાઓમા એનુ ક્રમશ પ્રકાશન થતુ હતુ એમ આદર્શ સ્ત્રીના જીવનને લગતી વાર્તા "સ્ત્રીબોધ"મા ક્રમશ છપાય અને લેખકના અવસાન પછી ચ્હરો વર્ષેય "સ્ત્રીબોધ"ની જ ભેટ તરીકે પ્રગટ થાય એ આકસ્મિક ઘટના પણ નોંધવાયોગ્ય ગણાય.

"જ્યોત્સ્ના" એટલે એક આધારણ સ્થિતિની સૌમ્ય ગુજરાતણનુ —તેની અભિલાષાઓ અને સેવાઓનુ—સુરેખ રીતે દોરાયેલુ ચિત્ર ભોગીન્દ્રરાવે પોતાની શરૂઆતની નવલકથાઓ દ્વારા ગુણિયલી ગૃહિણી, આદર્શ પત્ની અને મસ્કારપ્રેરક માતા માટે પોતાનુ બહુમાન દર્શાવ્યુ છે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ વિના દેશોન્નતિ અશક્ય છે એ સૂત્રમા તેમને સપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તેઓ માનતા કે સ્ત્રીનુ કાર્ય એ પુરુષનુ જ કાર્ય છે સ્ત્રીઓનો વિકાસ નહિ થાય તો પુરુષનો વિકાસ થવો અશક્ય છે ટેનીસનની માફક તેઓ માનતા કે—

The woman's cause is man s they rise or sink
Together, dwarfed or God-like bond or free,
If she be small, slight-natured miserable,
How shall men grow ?

આ માન્યતાને પરિણામે તેમણે પોતાની પ્રારભની નવલકથાઓમાં આદર્શ સ્ત્રીના સુઘડાજવાળા ચિત્રો આપ્યા હતા "મૃદુલા"ના સર્જન વખતે લેખકની અભિલાષા એક આદર્શ સુંદરી સર્જવાની હતી

મૃદુલાનાં પ્રયત્નોને લીધે મંજુલા, હિરણ્યમયી, વિદુલા વિગેરેનાં ગૃહસંસાર અને દાંપત્યજીવન સુખી નિવડયાં એ આપણે બીજા પ્રકરણમાં જોયું. પરંતુ "મૃદુલા" માં અનેક સેવાભાવી અને ઉત્સાહી સ્ત્રીપાત્રો એકસામટાં રંગભૂમિ પર વિચરવાથી મૃદુલાના પોતાનામાં કંઇ નવીનતા અથવા વિશિષ્ટતા રહી નહિ. આ ક્ષતિનું નિવારણ કરવા માટે અનેકાનેક મુશ્કેલીઓ અને વિટંબણાઓ સામે એકલે હાથે ઝઝૂમે એવી એક ગુજરાતણ સર્જવાની આવશ્યકતા હતી. એમનો તો, અંગ્રેજ કવિની માફક, જોઇતી હતી—

A perfect woman nobly planned,
To comfort, obey and command.

જ્યોત્સ્ના એટલે આ પ્રકારની એક આદર્શ ગૃહિણી.

આટલા પ્રારંભિક વિવેચન પછી હવે આપણે જ્યોત્સ્નાનો કર્તવ્યપ્રદેશ નિહાળીશું કે જેથી લેખકની આ પાત્ર સર્જવાની સફળતાનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવશે.

જ્યોત્સ્ના, ખરેખર, તેના નામ પ્રમાણે જ્યોત્સ્ના જ છે. અનેક અંધારભર્યાં ગૃહોમાં તેણે સુખની ચાંદની રેલાવી છે. રમિકલાલ નામે એક સાધારણ પરંતુ શિક્ષિત ગુજરાતી કારકુનની તે પત્ની છે પરંતુ તેને કેં ને કેં કરી નાખવાની ધગશ છે. વાર્તાની શરૂઆતથી જ જ્યોત્સ્નાને દિનબાઈ અને તેના પતિ નાદિરશાહનો પરિચય થાય છે. આ પારસી પતિ-પત્નીના જીવનમાં—ખર્ચાળ જીવનમાં—જ્યોત્સ્ના જેવી એક "વાનીયન" કેવી અસર નિપજાવી શકે છે તેનો યોગ્ય ખ્યાલ તો રમિકલાલની માંદગી વખતે આ પારસી પતિ-પત્ની તેની સારવાર કરે છે તેના પરથી આવે છે. તે વખતે નાદિરશાહ દિનબાઇને સ્પષ્ટ કહે છે કે જ્યોત્સ્નાને લીધે જ તેમનું જીવન સુખી છે માટે તેઓ રમિક પાછળ જેટલો ખર્ચ કરે તેટલો ઓછો.

જ્યોત્સ્ના અને રસિકલાલ, આ દંપતી, અનેક મુશ્કેલીઓ છતાંય સમાજસેવામાં પોતાથી બનતી મદદ કરે છે રસિકલાલનો બાલ્યવયનો મિત્ર કેવળરામ પોતાની પત્ની મહાકોરથી અસંતુષ્ટ છે કેવળરામ પોતે નથી એટલો સંસ્કારી કે નથી એટલો બહુ ઉચ્ચ વિચારનો તે છતાંય તેને મહાકોર ગમતી નથી! રસિકલાલ અને જ્યોત્સ્ના કેવળરામની મનોવંદના સમજે છે અને રસિક કેવળરામ પાસે વચન લે કે તેણે બીજી પત્ની કરવાનો વિચાર સરખોય કરવો નહિ પરંતુ સમય જતાં કેવળરામ પૈસાના લોભમાં તણાઇ, મહાકોરથી કંટાળી અન્ય પત્ની કરવાની તૈયારીઓ કરે છે ત્યારે આ સેવાભાવી પતિ પત્ની કેવળરામને ના—કાઠીયાવાડ ના—છે અને તેમના પ્રયત્નથી જ કેવળરામ ઠેકાણે આવે છે જ્યોત્સ્ના મહાકોરને સુધારે છે અને ત્યાર પછી કદીય કેવળરામ બોલતો નથી કે "મારે એ ન જોઇએ!"

પરંતુ જ્યોત્સ્નાનો મુખ્ય સર્વપ્રદેશ આડે રસ્તે ચઢેલા તથા અજ્ઞાન સ્ત્રીપુરુષોના જીવનમાં પ્રકાશ પાથરવાનો છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી મુંબઈ આવેલા જગતનારાયણનો ગૃહસંસાર કમકમાટી ભર્યો છે જગતનારાયણ દારૂડીયો હોઇ તેની પત્ની છબીલી—દેખાવડી પરંતુ અસંસ્કારી છબીલી—માટે જરાય દરકાર કરતો નથી તે સમે તે વખતે ડીલીને અસ્તવ્યસ્ત વસ્ત્રોમાં ઘેર આવે છે છબીલીને આતો દરરોજ બનતું એટલે જરાય નવાઇ જેવું ન હોતું જ્યોત્સ્ના આ ઉંધે રસ્તે વિચરતા દંપતીના જીવનમાં સુખ આણવા જાય છે ત્યાં તે પોતે છબીલાથી વગોવાય છે છબીલી તેની નિંદા કરવામાં બાકી રાખતી નથી. તે છતાંય જ્યોત્સ્ના પોતાનું સુકૃત્ય ચાલુ રાખે છે તે વારવાર છબીલીની ચાલીમાં જાય છે અને તેને તથા તેની પાડોશણોને શિખામણ આપે છે કે—

"છબીલી બ્હેન! ..વાતો કાને આવે છે માટે કહું છું. ઘર બેઠા ધ્યાન નો રમો અમર વાચો. નહિ તો મારી મારી

વાતો કરો, નાના છોકરાંઓ હોય ત્યારે મારી ખોટી વાતો કરો એ ઠીક નહિ."

આવા અનેક પ્રયત્નોથી તે પાડોશણોને સુધારે છે પરંતુ છબીલીને જ્યોત્સ્નાના સુખી સંસારની ઈર્ષા આવતી હોવાથી તે સુધરતી નથી. આમ છતાંય જ્યોત્સ્ના-રસિકલાલને જગતનારાયણ કે છબીલી તરફ ધિક્કાર આવતો નથી. જ્યોત્સ્ના તો કહે છે કે માણસ હોય તે ભૂલ પણ કરે પરંતુ "પડીને પોતાની મેળે ઉઠે એ વધારે સ્તુતિપાત્ર છે".

જયા અને હરસુખલાલનું દાંપત્યજીવન સુખથી ચાલતુ હતું: રસિક અને જ્યોત્સ્ના આ દંપતીના જીવનમાં પ્રકાશ પાથરતા. પરંતુ જયાનુ સુવાવડ પછી મૃત્યુ થાય છે અને હરસુખલાલ ધગલગ બને છે આવીના પ્રસંગે જ્યોત્સ્ના જ હરસુખલાલના મનને શાંતિ અર્પે છે હરસુખલાલ જયાના મૃત્યુ બાદ તરત તો "બ્રહ્મચારી બાવો" થઈ હિમાલય ભાગી જાય છે પરંતુ ક્ષણિક વૈરાગ્ય શમી જતાં તે ઠેકાણે આવે છે અને જ્યોત્સ્નાની સલાહ માન્ય કરી પોતાની સાળીનો હાથ સ્વીકારે છે

અદેખી છબીલી અને દાઝડીઓ જગતનારાયણ આ પતિ-પત્નીના સમાજમેળાના પ્રયત્નો પોતાને ફાયદાકારક હતા તે છતાંય ધૂળ ભેગા કરવાનો ત્રાગડો રચે છે તેઓ નારિમશાહની પત્ની દિનબાઈના કાન જ્યોત્સ્ના વિરુદ્ધ ભભેરે છે પરંતુ આ શિક્ષિત પારસી પતિ પત્ની જ્યોત્સ્ના અને રસિકલાલના ઉચ્ચ ગુણોને બરાબર પિછાણે છે. તેઓ આ કાગળ ફાડી નાખે છે, તેમના પારસી મિત્રોએ આ હિંદુઓને છોડવાનુ કહ્યુ અને તેઓ શુદ્ધ નથી એમ કહ્યુ ત્યારે નારિમશાહ અને દિનબાઈ જે પ્રત્યુત્તર આપે છે તે લાક્ષણિક છે: આ પ્રત્યુત્તર આ પારસી દંપતીના હૃદયની [શાળતા બતાવે છે અને સાથે સાથે જ્યોત્સ્ના તથા રસિકલાલના ઉમદા ગુણોને યોગ્ય અંજલિ અર્પે છે.—

ખુદાને માનમ અમે એ બેમા ખુદાઇ જોઇ છે એઓમા દોષો છે પણ તે એવા ગભીર નથી અને એમના હ યની વિશાળતા આગળ તુચ્છ છે'

આ શબ્દો લેખકને પોતાને પણ સત્યતાથી લાગુ પાડી શકાય એવા છે ભોગીન્દ્રરાવના "દોષો" એમની હૃદયની વિશાળતા પાસે 'તુચ્છ' હતા એમનામા જેવી તેવી 'ખુદાઇ' નહોતી

જ્યોત્સ્નાને હું દેવી ગણુ કે જાદુગર?' આ શબ્દો ઓનનાગ પિતા જ્યોત્સ્નાના પાત્રનુ યોગ્ય મૂલ્યાકન કરે છે એ શ્રીમત કાઠીયા વાડી ગૃહસ્થની વિધવા પુત્રીને દેવદર્શનો, સાધુ સતો અને ભામગ ઓની અજબ લગની લાગી છે રસિકનાન આ ગૃહસ્થનો દેવા । હોઈ તેને સા પત્ની તથા બાળકને લઇને જાય છે વિધવા પુત્રીની માતા જ્યોત્સ્ના પાસે પોતાનુ દુખ રડે છે આ બાળવિધવા ગુજરાત કાઠીયાવાડની અનેક બાળવિધવાઓ માફક,—

હવેલીએ અને દેવદર્શને દોડી જતી, અને મા કે બાપનું જરાયે માનતી નહિ નિશાળમા ભણી હતી પણ એને પધણુ ॥ કિસ્સા અને ગજરામારૂ કે ગુનમકાવળી ચતુરશ્રીમનરજક ગગમાવળી વાચવાની ટેવ હતી અથી એની માથાવટી હનકી પડી હતી'

જ્યોત્સ્ના આ બાળવિધવાની પાસે એમી ધ્રુવાખ્યાન વગેરે વાચે છે અને ચાર પાચ દિવસના મકવાસ દરમ્યાન એ છોકરીમા સુસસ્કારો એવા દઢ રોપે છે કે તેના માતપિતા પણ છક થઈ જાય છે રસિકનાન પાસે દેવાના પૈસા છે તે પણ શેઠ હવે લેવા ખુશી નથી અને પતિ પત્ની મુબાઇ જવા નીકળે છે ત્યારે કહે કે

"રસિકલાન, જ્યોત્સ્નાને હું દેવી ગણુ કે જાદુગર?'

છબીલી અને જગતનારાયણ નિદા અને બદગોઇ કરી જ્યોત્સ્નાને કલકિત ન બનાવી શક્યા ત્યારે તેઓએ એક અધમ કૃત્ય કરાવ્યુ

કામાટીપુરાના કેટલાક ભાડુતી મવાલીઓ પાસે તેઓએ જ્યોત્સ્નાનું અપહરણ કરવાની અને રસિકલાલને ભયંકર માર મારવાની યોજના કરાવી. એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થની સહાયથી જ્યોત્સ્ના બચી જાય છે પરંતુ રસિકલાલને માથામાં સખત માર મારવામાં આવે છે: લોહી-લોહાણુ થઇ તે મૂર્છા પામે છે. દિનબાઇ અને નાદિરશાહ આ સાંભળતાં હેબકાઇ જાય છે અને તેઓ રસિકલાલને પોતાને ત્યાં લાવી તેની સર્વ બરદાસ્ત કરે છે. વખત જતાં રસિકલાલ સારો થાય છે. આખીય નવલકથામાં આ પ્રસંગ ઘણો જ હૃદયસ્પર્શી છે. "એક જ પ્રભુના બાળ" વાળા પ્રકરણ દ્વારા લેખક માનવસમાજને સ્પર્શતાં એક મહાપ્રશ્નનો નિકાલ કરે છે અને આ પ્રશ્ન તે કોમીવાદ (Communalism). લેખક આ પ્રકારનાં કૃત્રિમ અંતરાયો દેશને કેટલાં હાનિકર છે ને વિગતવાર ચર્ચાદ્વારા સિદ્ધ કરી આપે છે. 'મૃદુલા" અને 'ઉષાકાન્ત"માં જે ઐક્યના પ્રયત્નો છે તે આ પુસ્તકમાંયે સ્થાન પામ્યા છે. દિનબાઇ યોગ્યજ કહે છેઃ—

> "......જો ગુજરાતી અને પારસીઓમાં વધારે સહવાસ નહિ થાય તો દેશને બધી રીતે નુકશાન છે. હિંદુઓની સાદાઇ, ઘરરખ્ખુંપણું, એમની કુટુંબવત્સલતા—અને આપણો (પારસીઓનો) વિવેક, સુઘડતા, કેળવણી, અને જાહેર જીવનની જરૂરિયાત. આ બન્ને ગુણો ભેગા થાય તો ખરેખર આપણાં કુટુંબો દુનીયા પર સ્વર્ગ લાવે"
>
> "આપણે એક જ પ્રભુનાં બાલક છીએ. રાજ્યહક્ક નથી લેવા—વ્યાપારની હરિફાઇ નથી કરવી તો પછી આવા કામમાં પણ જૂદો ધર્મ—જૂદી નાત ! આપણે જૂદાં છીએ એવો વિચાર જ ન લાવશો"

ડગલે ને પગલે દેખાતા કોમીવાદના આ જમાનામાં આવા સુંદર સૂત્રો કેટલા અસરકારક નિવડી શકે ? ખરેખર ! દીનબાઇ અને

નાદિરશાહ તથા જ્યોત્સ્ના અને રમિકલાલનાં ગાઢ સંબંધ દ્વારા લેખક બે સુંદર કુટુંબોનાં ગૃહજીવનનાં રસમય દર્શન કરાવે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષને ઐક્યનો સંદેશો આપે છે.

આ રીતે આ નવલકથા પોતાનાં નામને સાર્થક બનાવે છે. જ્યોત્સ્નાનું પાત્ર એટલી સ્પષ્ટ રેખાઓમાં દોરવામાં આવ્યું છે, તેના સર્જનમાં એટલી સહૃદયતા રેડવામાં આવી છે કે તેની પાસે આ વાર્તાનાં અન્ય પાત્રો સાધારણ બની રહે છે. પરંતુ જ્યોત્સ્ના સિવાય અન્ય કોઇ પણ જવલન્ત પાત્ર નથી: જ્યોત્સ્નાના કાર્યપ્રદેશમાં અનુકૂળ થવાને માટે જ અન્ય પાત્રોનું સર્જન થયુ છે. છબીલી જેવા પ્રતિકૂળ પાત્રોનુ સર્જન જ્યોત્સ્નાની મુશ્કેલીઓ વધારી તેમાથી વિજયી નિવડી નીકળતી બનાવવા માટે જ છે. અને છબીલી પણ અંતે ચિયરેહાલ થઇ જ્યોત્સ્નાનો આશ્રય શોધતી આવે છે અને પાપના કંઇક પ્રાયશ્ચિત તરીકે મરતા પહેલાં "રેસ્કયુ હોમ" (નિરાશ્રિત આશ્રમ) ની અધિષ્ઠાત્રીને જ્યોત્સ્ના વિષે કહેતી જાય છેઃ—

"જ્યોત્સ્ના બ્હેન! મારો ગુન્હો માફ કરો. મને રંજ થઈ. તમે તો ઊંવટ સુધી ભલા રહ્યા."

આમ જ્યોત્સ્નાએ "કેટકેટલા ઘરમા, દુઃખી આત્માઓમાં અને અવિકસિત મંજરીઓમા જ્યોત્સ્નાના કિરણો નાખ્યા".

પ્રસ્તુત પુસ્તકમા ખાસ નોંધવાલાયક વસ્તુ હિંદુ ગૃહજીવનનાં ઝીણવટભર્યા નિરીક્ષણ દ્વારા ઉપજેલા સુંદર ચિત્રો છે. પતિ, પત્ની અને બાળકના નાનાશા કુટુંબમા જે લાગણી પ્રવર્તી રહે છે તેનાં સૂક્ષ્મ અવલોકન લેખક કરે છે અને સુરમ્ય શૈલીમાં એવાં આકર્ષક ચિત્રો દોરે છે કે જેથી વાંચકને ગૃહજીવનનાં સૌંદર્યનો તાદૃશ્ય ખ્યાલ આવે છે. આ બધા ચિત્રો સ્વાનુભવે રંગાયેલા હોઈ ધારી અસર નિપજાવી શકે છે. આ વિષય પરત્વે એક માનનીય વિવેચક બરાબર કહે છેઃ—

*" ભોગીન્દ્રરાવનું જીવન બીજાને ઉપકારક હતું. રસિકલાલના જેટલાં જ તે પૈસે ગરીબ અને દિલનાં દીલાવર હતા—એટલે સ્વાનુભવે રંગાયેલું આ સંસારચિત્ર એની તાદશ્ય સાદાઇથી આપણને ચક કરી નાખે છે."

ખરેખર! ગુર્જર ગૃહજીવનનાં જે સુંદર ચિત્રો ભોગીન્દ્રરાવની આ તેમ જ અન્ય નવલકથાઓ પ્રતિબિંબિત કરે છે તે લેખકની ગુજરાતપ્રીતિને આભારી છે.

"જ્યોત્સ્ના" માં આવેલાં વર્ણનો આબેહુબ અને તાદશ્ય છે. ધોળા જંક્શન પર પોસ્ટ ઑફીસમાં કામ કરતા કેવળરામની આપત્તિઓનુ વર્ણન કંઈ કાલ્પનિક નથી. શરૂઆતમાં તે બાવળીઆરી નાકે સૉલ્ટખાનામાં કારકુની કરવા માટે રહ્યો ત્યારે તેનાં જીવનનાં મર્મ ઉત્સાહ ઓસરી ગયા લેખક આ પ્રસંગને યોગ્ય શબ્દોમા નીચે પ્રમાણે રજુ કરે છેઃ—

> "ત્યા ચોગરદમ બાવળ જ, ધૂમ તાપ, મૃગજળના સ્વપ્નાં નહિ પણ સત્ય દર્શન દિવસના નવ વાગ્યાથી થતા. નવ વાગ્યા પછી પ્રચંડ તાપ, પવન અને ધૂળ, અને મોડા જમવા બેઠા તો from dust thou cometh, to dust thou returneth—ધૂળમાથી આવો છો અને ધૂળ ભેગા થવાનું છે—એ સૂત્ર સમજાવ્યા વિના રહેતુ નથી...તાઢ અને તડકામા કેસેબીએન્કાની માફક મરવા ઉભેલા, બે ચાર સિપા-ઓ, આવતા જતા ગરીબ ગાડાવાળા, ઉંટવાળા, વણજારાને શેર બસેર મીઠા માટે કનડગની ફરજ માનતા કેવળરામ જીવન નભાવતો.........કેવળરામને શરૂઆતમા તો સૃષ્ટસૌન્દર્ય નહિ પણ સૃષ્ટિવૈરાનમા છેક અણગમતુ ન આવ્યુ. પણ પછી શુ કામ? કોઇ સપડાય ત્યારે; બાકી સૂવાનું! નિશાળના જીવનમાં એલેક્ઝાન્ડર

*"સાહિત્ય", ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૩.

સેક્સકર્ની કવિતા વાંચેલી તે સાંભરી આવતી અને start at my own sound–હું મારા પોતાના અવાજથી ભડકું છું—એમ ઘણીવાર થતું."

આ વર્ણન કેટલું આબેહૂબ છે?

જીવનનાં સૂક્ષ્મ અભ્યાસ અંગે ઉપજતા છૂટાછવાયાં કેટલાંક અવલોકનો અને માર્મિક સૂચનાઓ તો ખાસ નિબંધ જ માંગી લે છે. ઉદાહરણ તરીકે જ્યોત્સ્નાદિનબાઇને ખરૂં જ કહે છે કે હિંદુ કે પારસી કોઇને "અંદરના પ્રેમથી જોવાની ટેવ નથી. જેમ ચોપડીની પ્રસ્તાવના અને પુંઠું–છાપ જોઈ અભિપ્રાય બંધાય છે તેમ આપણે એક બીજાને માટે અભિપ્રાય બાંધીએ છીએ."

કેવું સત્ય! પુસ્તકોનાં સુંદર રૂપરંગ અને રંગબેરંગી કવર–જેકેટનાં યુગમાં ભોગીન્દ્રરાવ જન્મ્યા અને જીવ્યા નહોતા તે છતાંય આ કથન કેટલું સત્ય લાગે છે! પુસ્તક પ્રકાશનનાં આ સુવર્ણયુગનો લેખકે અનુભવ લીધો હોત—એન્ટીક પેપર, કલાત્મક મુદ્રણ, દ્વિરંગી જેકેટ અને ટીંટ પર છાપેલા છાયાચિત્રોથી સુશોભિત સુંદર પ્રકાશનો નિરખ્યા હોત—તો ગુજરાતને આથીય વધારે સુંદર અને માર્મિક અવલોકનો પ્રાપ્ત થતે એ કથન અસ્થાને કહેવાય?

જ્યોત્સ્ના–રસિકલાલના લગ્નનાં રજત મહોત્સવ વખતે દીલીપ જે કાવ્યપંક્તિઓ ગાય છે તે પંક્તિઓના અવતરણ સાથે આપણે આ પ્રકરણ બંધ કરીશું: સર્વના હૃદયોદ્ગારનો પ્રતિધ્વનિ એ બાળક યોગ્ય રીતે પાડે છે:—

> વિશુદ્ધ સ્નેહનું જોડું વિશ્વસૌન્દર્યમાં વહે,
> વિલાસી વિધુને તારા નભથી નિરખી રહે.

—:૦:—

સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ

જન્મ તા. ૧-૩-૧૮૭૫ અવસાન તા. ૭-૧૧-૧૯૧૫

પ્રકરણ પાંચમું

ભોગીન્દ્રરાવ અને ટૉલ્સ્ટૉય

ભોગીન્દ્રરાવ મંથનકાળમાં જન્મ્યા હોઈ નવીન શિક્ષણનાં ફળ એમણે ચાખ્યાં હતાં. કૉલેજજીવનમાંથી જ એમનો અભ્યાસ વિશાળ અને ગહન બન્યો એ આપણે પહેલા ખંડમાં જોયું: ગુજરાતી અને સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરાંત એમણે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો અભ્યાસ ઘણો વધાર્યો. તે સમયમાં, જ્યારે અંગ્રેજી લેખકો આટલા બધા વંચાતા નહોતા ત્યારે, તેમણે અનેક સાહિત્યસ્વામીઓના ગ્રંથોનો ગાઢ અભ્યાસ કર્યો અને તેમનું વાંચન અદ્યતન (up-to date) બન્યું. પરિણામે એમનું માનસ ઘડવામાં પશ્ચિમનાં અનેક પ્રતિભાશાળી લેખકોએ ફાળો આપ્યો છે. ટૉલ્સ્ટૉય, વિક્ટર હ્યુગો, ટેનીસન, ઇમર્સન, ઇબ્સેન અને ટ્રાઈન આમાંના મુખ્ય ગણી શકાય પરંતુ આ સર્વમાં ભોગીન્દ્રરાવના સમસ્ત જીવન અને સાહિત્ય પર કોઈ લેખકની સાથી પ્રબળ અને સ્થાયી અસર થઇ હોય તો તે રશિયન મહાત્મા અને નવલકથાકાર કાઉન્ટ લીઓ ટૉલ્સ્ટૉયની. ટૉલ્સ્ટૉયના ઉન્નત જીવને એમનુ માનસ ઘડ્યુ અને ટૉલ્સ્ટૉયના અમર સાહિત્યે એમની ગુજરાતી નવલકથાઓ પર સ્પષ્ટ છાયા પાડી. પરિણામે એમની ચાર કૃતિઓ પર ટૉલ્સ્ટૉયની કૃતિઓની સ્પષ્ટ અસર છે: આ ચાર કૃતિઓ તે (૧) "ચમેલી" (૧૯૧૦), (૨) "સિતારનો

શંખ" (૧૯૧૧); (૩) "ટૉલ્સ્ટૉયની ટુંકી વાતો" (૧૯૧૨); (૪) "તરલા" અથવા "ઉર્મિનો આવેગ" (૧૯૧૪). આમાંથી પહેલી ત્રણ તો નિર્વિવાદ રૂપાન્તર જ છે. આ પ્રકરણમાં આપણે મુખ્યત્વે "સિતારનો શંખ" અને "તરલા" ની સમીક્ષા કરીશું.

'સિતારનો શંખ" ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રસિદ્ધ નવલકથા "ધી ક્રુટ્ઝર સોનેટા"નું રસમય રૂપાંતર છે. ટૉલ્સ્ટૉયના ગ્રંથોમાં "ક્રુટ્ઝર સોનેટા" નું સ્થાન અદ્વિતીય છે કારણ કે એ નવલકથામાં માનવજીવનને સ્પર્શતો—સમય અને સ્થાનથી પર—લગ્નનો પ્રશ્ન કંઈ અજબ હિંમતથી ચર્ચવામાં આવ્યો છે. કહેવાતાં સ્નેહલગ્નનો પાયો શું? માત્ર બાહ્ય આકર્ષણ! સ્ત્રીઓ પ્રત્યે પ્રીતિ શા કારણે? માત્ર પાશવતા સંતોષવા! આવા આવા લગ્નને લગતા વિવિધ પ્રશ્નો ટૉલ્સ્ટૉયે એક વૈજ્ઞાનિક વિચ્છેદકની અજબ ઊંડાઈથી ચર્ચ્યા. આ પુસ્તકનું ઇંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થયું ત્યારે વિચારમાં આગળ વધેલા કહેવાતા ઇંગ્લીશ વિવેચકોએ અને કેટલાક પાદરીઓએ એને અનીતિમય કહી તુચ્છકારી કાઢ્યું હતું. આ સમાજરક્ષકોને—આ પાદરીઓને—પોતાની મહાજૂની નિદ્રામાંથી, કુંભકર્ણની અનંત ઉંઘમાંથી, આંખ ન અર્ધી જગાડે એવા વિચારપ્રેરક પુસ્તકની જરાયે આવશ્યકતા નહોતી. તેમને તો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચેનો સંબંધ ગુલાબના પુષ્પ જેવો સુકોમળ જ રહેવો હતો. કોઈપણ આ સંબંધને યથાર્થ સ્વરૂપમાં રજુ કરે તે તેઓની દૃષ્ટિએ અનીતિમાન—અને પછી તે ટૉલ્સ્ટૉય જેવા પ્રથમ પંક્તિનો વિશ્વવિખ્યાત વિચારક હોય. આવા કુંભકર્ણો સર્વ દેશમાં છે અને તેમની મનોદશા વિષે પ્રખ્યાત અંગ્રેજ વિવેચક મી. કેંજર ખુબ સત્ય જ કહે છે—

"The 'Kreutzer Sonata' is an arresting, startling book. After a page or two menacing trumpets are blowing in the reader's mind or a

heavy iron bell seems to be tolling. It startles, it astounds, above all it provokes thought There is a large number of people who do not want to think. Thought implies action. It is much more comfortable to turn over on the other side and go to sleep again.

People of this sort had the name of 'Kreutzer Sonata' dinned into their ears on all sides They could not escape from it and so they played their old trick in self-defence

They said that this book was an immoral book. They always do so."

પરંતુ સમયે પોતાનું વેર લીધુ અને આ અનીતિમાન લેખાતાં પુસ્તકે વિશ્વસાહિત્યના ગ્રંથમણિઓમા અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.

આવા વિશ્વસાહિત્યનાં પ્રથમ કોટિનાં પુસ્તકનું ગુજરાતીમા રૂપાન્તર કરવું એ કંઇ સહેલું કાર્ય નથી—અને તેમાય પશ્ચિમની લગ્નસંસ્થાને લગતાં પ્રશ્નોને આપણા સમાજમાં લાગુ પાડવાનું કામ વધારે અઘરૂ છે. કોઇ પણ સાધારણ અનુવાદક હોત તો અવાસ્તવિકતાના દોષથી ભાગ્યે દૂર રહી શકયો હોત. ભોગીન્દ્રરાવે આ અવાસ્તવિકતા "સિતારનો શોખ "માં આવવા દીધી નથી એટલુ જ નહિ પરંતુ મૂળ વાર્તાના મધ્યવર્તી પ્રવાહને વાસ્તવિક પશ્ચાદ્‌ભૂમિમાં ઉતારી વાર્તાપ્રવાહને પહેલેથી છેલ્લે સુધી ખેંચાણકારક બનાવ્યો છે. આ કલાવિધાન કંઇ જેવું તેવું ન ગણાય.

ટૉલ્સ્ટૉયની કૃતિમાં એક રશિયન ગૃહસ્થ એક સૌન્દર્યમયી રમણી સાથે પરણે છે: લગ્નનો પ્રથમ ઉત્માદ શમતાં પતિના મગજમા પત્નીની પવિત્રતા વિષે વહેમ આવે છે. સમાજમાં આગળ પડતાં

લેખાવાને માટે તે પોતાની પત્નીને માટે પોતાનો એક જુનો પરિચિત સંગીતશિક્ષક છે તેને વાયોલીન શીખવા માટે રાખે છે અને આ સંગીત-શિક્ષક તથા પોતાની પત્ની વચ્ચે શુદ્ધ સંબંધ નથી એવો વહેમ આવતા તેના હૃદયમાં ઈર્ષાનો કીડો સળવળે છે પત્નીને આ વાતની ખબર પડે છે અને તે પેલા સંગીતશિક્ષકને દૂર રાખે છે પતિ બહારગામ જાય છે અને ત્યા પણ તેને પોતાની પત્ની તથા સંગીત-શિક્ષકના સંબંધના જ વિચારો આવે છે તે પોતાને ઘેર પાછો ફરે છે અને ત્યા શું જુએ છે? પેલો જ સંગીતશિક્ષક પોતાની પત્નીને મળવા આવ્યો હતો! ઉશ્કેરાઈને તે પત્નીનુ ખૂન કરે છે અને પોતાની લાંબા સમયની વૈરપિપાસા તૃપ્ત કરે છે પત્નીના ખૂની તરીકે તેના પર આરોપ મૂકી કેસ ચાલે છે અને તેને સજા થાય છે. શિક્ષા ભોગવ્યા બાદ લાંબા સમયે તે એક દિવસ આગગાડીમા મુસાફરી કરતો હોય છે ત્યારે કેટલાક મુસાફરો સ્નેહલગ્ન અને આત્મ-લગ્નની ચર્ચા કરી રહ્યા હોય છે આ વેળાએ તે પોતાની આત્મકથા રજુ કરે છે

આ વસ્તુને ગુજરાતીમા કેમ સફળતાપૂર્વક ઉતારવી? ભોગીન્દ્રરાવની પ્રતિનિર્માણશક્તિ એટલી સુંદર હતી કે જેથી તેમને આ પ્રશ્નમાં દર્શાવેલી મુશ્કેલી નડી નહિ. પતિ–પત્નીને પારસી દંપતી બનાવ્યા—કાવસજી અને ગુલ પતિના સંગીતજ્ઞ મિત્ર તરીકે પ્યારે-બક્ષ નામક મુસલમાન ઉસ્તાદને લાવવામા આવે છે આમ ગુલ-પ્યારેબક્ષ અને કાવસજીના ત્રણ પાત્રોની આસપાસ આખીય ગુજરાતી વાર્તા વણાઈ છે મૂળ કરતાં ફેરફાર એટલો કર્યો છે કે અહી ગુલને સંપૂર્ણ શુદ્ધ ચિતરવામા આવી છે પ્યારેબક્ષ ઉસ્તાદ તેને સીતાર શીખવે છે તેથી કાવસજીનુ મન વારંવાર વહેમાય છે અને, મૂળ કૃતિની માફક, ક્રોધના આવેશમા તે ગુલનુ ખૂન કરે છે આ વસ્તુની આસપાસ જેમ પરિચિત જીવન, ઉમરાઓ ઓની સત્તા, સમભાન

"મને અદેખાઈ થવી શરૂ થઈ ગઈ હતી છતાં મેં પ્યારેબક્ષના વખાણ કર્યા. ગુલને શીખવાનો આગ્રહ કર્યો. પ્યારેબક્ષ ગુલના સામે જોતો ત્યારે તો મને એમ જ લાગતું કે આ શેતાન છે અને માત્ર પ્રસંગ ખોળી ગાઢ પરિચયમાં આવવા આતુર છે. ગુલ ઉપર—સ્ત્રીઓ ઉપર—તેમની સાથેના વાતા પરિચય પછી પણ વિશ્વાસ હોત તો આ શંકા આવવી ન જોઈએ. પરંતુ આપણે જ દોષિત છીએ. રસ્તામાં, રેલવેમાં, પાર્ટીઓમાં અનેક યુવતીઓ—સુંદરીઓને આપણે જોઈએ છીએ. એમને જોઈ અમારા જેવા ઘણાને તર્ક વિતર્ક થાય છે. એટલે મને અનુભવ હતો અને તેથી પ્યારેબક્ષ ગુલ તરફ જુએ તે મને રુચિકર નહોતું. અંતરમાં પૂરું હું જાણતો હતો કે હું ને ગુલ બહુ મળતા નથી. અમને એક બીજાના સહવાસના આનંદ પડવાને બદલે કંટાળો જણાય છે. મારો વહેમ, મારી અદેખાઈ એ જ મારા દુઃખનું કારણ હતું. મેં ગુલને ના કહી હોત, પ્યારેબક્ષને આમંત્રણ ન આપ્યો હોત તો! ના પણ તેમ બને? અસભ્યતા ન કહેવાય! જે પ્યારેબક્ષને મુંબઈના મહાન લોકો માન આપે, પાર્ટીઓ આપે, તે પ્યારેબક્ષ નિઃસ્વાર્થ પાઈ પણ લીધા વિના મારે ત્યાં આવે—ગુલને સીતારની તાલીમ આપવા કબુલ કરે ને મેં ગાયન સંભળાવે તેને ના કેમ કહેવાય? નહિ, હિંમત—મનોબળના અભાવે આવા અનેક દુઃખો સુધરેલા જમાનામાં ભોગવવા પડે છે. *

આમ કાવ્યમના હૃદયમાં પ્રેમ, ક્રોધ, વેર, ઈર્ષ્યા અને છેવટે પશ્ચાતાપની વૃત્તિઓ થાય છે તે તેણે રોજ ડાયરીમાં કરેલા આત્મકથન દ્વારા સુંદર રીતે દર્શાવવામાં આવી છે. આ વૃત્તિઓનો વિકાસ એટલો કુદરતી રીતે ચિતરાયો છે કે વાર્તા વાંચી રહ્યા પછીય તેના

* "સિતારનો શોખ" બીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૦૦-૧૦૨.

ભણકારા શમતા નથી. ખરેખર ! વિવેચકે સાચું જ કહ્યું છે કે વાતો વાચવા માંડયા પછી " A heavy iron bell seems to be tolling."

વાર્તાનો સૌથી કરૂણ પ્રસંગ તો અદેખો અને શંકાશીલ પતિ સંગીતશિક્ષકને પુનઃ પોતાની દેખાવડી પત્ની સાથે જોઇ તેનું (પત્નીનું) કમકમાટીજર્યું ખૂન કરે છે તે ગણી શકાય. રૂપાન્તરકાર આ પ્રસંગને યોગ્ય શબ્દોમા વ્યક્ત કરી કાનમની આંતરવૃત્તિઓનું યોગ્ય વર્ણન કરે છે:

> "મેં પ્યારેબક્ષને દૂર ફેંકયો અને એના ઉપર જ ધસ્યો. તે ધોળી પુણી જેવો થઈ ગયો, પાછો હઠયો, સિતાર પડયો હતો તેના પર પગ મૂકયો. સિતારના તારનો ગણગણાટ થયો. મેં તે તરફ જોયુ, પાગેના ઓરડામાથી નાસી જતો હતો. એની પાછળ જઇને પૂરો કરું એમ મને થયુ—ત્યાંતો મારા ખભા પર હાથ પડયો—ગુલનો હાથ, જે ગુલનો હાથ અડકતા મને સ્વર્ગસુખ મળતુ. હું કાગળ લખતો ને ગુલ પાછળથી આવી ખભે હાથ મૂકતી ત્યારે કલમ હાથમાથી પડી જતી તે જ ગુલનો હાથ આજ ખભા ઉપર પડતાં તરવારમા વધુ બળ આવ્યું ને મારા હાથ મજબૂત થયા ક્રોધ વધ્યો, અગ્નિ સળગ્યો. ગુલને તરછોડી પણ ગુલ મને વળગી પડી હતી, મડાગાંઠ થઈ હતી. હું ગભરાયો. આ વિઘ્નથી ઉલટું મને જોર આવ્યું. ડાબા હાથથી એવી તો થપ્પડ લગાવી કે ગુલનું મો વાંકુ થઇ ગયું. ગુલે ચીસ પાડી અને હાથ છોડયો...... મારા હૃદયમાં વૈર રગેરગ વ્યાપી રહ્યું હતું; મારી આખોમાં અગ્નિ સળગી રહ્યો હતો .....ગુલને મો ઉપરની લપડાક સખ્ત વાગી હતી ને તે ઉંધે માથે પાસેના કોચ પર પડી ડૂસકા ભરતી હતી, ધ્રુજતી હતી. ગુલ નિર્દોષ ગુલ, તે વખતે

ચૂપ જ રહી હોત તો હું ભયંકર કૃત્ય ન કરત, પણ ગુલ ઉઠી મારી પાસે આવી, તરવારવાળો હાથ ઝાલી રોતી રોતી ડસકા ખાતી બોલી

"કાવસ, કાવસ, આ શું ભૂત ભરાયું છે? તું શું કરવા ધારે છે? તને ખાલી વહેમ છે તમારા સમ ..હું પવિત્ર છુ' મે કાંઈ કર્યું ન હત પણ છેલ્લા શબ્દે મારૂં લોહી ઉકાળ્યું' પવિત્ર! ગુલ પવિત્ર!! મારી ગેરહાજરીમા પ્યારેમલ આવ્યો તેની સાથે સિતાર વગાડાય ને પવિત્ર! જુઠું—તદ્દન જુઠું! સ્ત્રી ચરિત્ર ... .પવિત્ર નહિ પણ અપવિત્ર

'ચુપ રહે! ગ— હડહડતું જુઠાણું'"

ડાબા હાથે ગુલના બે હાથ પકડયા ને તે ઝડપ મારી છૂટી ગઇ પાછળ દોડયો, ગળામાથી પકડી નીચી નાખી ગુગળાવી મારવા વિચાર કર્યો. ગુલે બન્ને હાથે મ્હારો હાથ વીઝોટી નાખ્યો અને ગુલ ઉભી થઇ ગઇ હુ વળી દોડયો તેને ધક્કો મારી ફગોટી, ગુલ બૂમ પાડતી પડી અને મે તેના પાસળામા સીધી તરવાર ખોસી દીધી'*

આ કરુણ પર્યવસાન વાચકના સ્મૃતિપટ પર ભય, ધિક્કાર અને અનુકંપાની રેખાઓ દીર્ઘ સમય સુધી દોરી રહે છે મૂળ કૃતિની અમરતાનુ આ જ કારણ રૂપાન્તરની સફળતાનુ પણ આ જ કારણ

આ પુસ્તકમાથી ધ્વનિત થતો ટૉલ્સ્ટૉયનો સંદેશ શો? ભોગીન્દ્રરાવના શબ્દોમા કહીએ તો

'મહાત્માઓ કહી ગયા છે કે કોઈ સ્ત્રી તરફ નજર ન કરવી આનો અર્થ એટલો જ કે કે સ્ત્રી પોતાના આનંદ અર્થે—ક્ષણિક સુખ અર્થે—છે એમ ન ધારવુ તેમ જ સ્ત્રી એક

*"સિતારનો શોખ,' બીજી આવૃત્તિ પૃ૦ ૧૩૪-૧૩૫

સાધારણ વસ્તુ નથી પરંતુ પરમાત્માની સુંદર મૂર્તિ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. આ ઉપરાંત આ વચન કેવળ પરસ્ત્રીને જ લાગુ નથી પડતું. પોતાની સ્વપત્ની પણ પરમાત્માની મંગલ મૂર્તિ છે. આપણા જ ખાતર તેના આત્માનો વિનાશ ન કરવો એ વચન સમાયલું છે."

*　　*　　*　　*

"તરલા અથવા ઉર્મિનો આવેગ" ઈ૦ સ૦ ૧૯૧૪ માં "સ્ત્રીબોધ"માં ક્રમશઃ પ્રકટ થઈ હતી ત્યારે જ તેમાં ચર્ચાયેલાં નવા પ્રશ્નોને લીધે તેણે વાચકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ઈ૦ સ૦ ૧૯૩૦માં "સ્ત્રીબોધ" માસિકની ભેટ તરીકે એ પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થઇ ત્યારે "તરલા" અને ટૉલ્સ્ટૉયનાં ગ્રંથમણિ "એના કેરેનીના" વચ્ચે શો સંબંધ છે એ પ્રશ્ન પર વિવેચકોનું ધ્યાન ખેંચાયું.

"તરલા" ભોગીન્દ્રરાવની સામાજીક નવલકથાઓમાં પ્રધાન સ્થાન પ્રાપ્ત કરે તો તેનું કારણ એની રસમય વસ્તુગુંથણી છે. શરૂઆતથી તે અંત સુધી વાર્તાપ્રવાહ અસ્ખલિત રીતે વહે છે અને વાંચકોનું સમગ્ર ધ્યાન માંગી લે છે. એમાં ચર્ચાયેલાં પ્રશ્નો પર—નવીન કેળવણીના ફાયદાઓ તથા ગેરફાયદાઓ, સ્ત્રી તથા પુરૂષનો સંબંધ અને નવીન લગ્નપ્રથા—ભોગીન્દ્રરાવ જેવા સમાજશાસ્ત્રનાં અભ્યાસીની કલમથી સુંદર રીતે પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો છે. "તરલા" ના સ્ત્રીપાત્રો એમની અન્ય નવલકથાઓનાં સ્ત્રીપાત્રો કરતાં કંઇ ઓછાં જીવંત નથી—તેમાં ખાસ કરીને વીણાના પાત્રનું નિરૂપણ એટલા આકર્ષકતાથી થયું છે કે તે નવી ગુજરાતણની તેજસ્વીતા, શૌર્ય અને બુદ્ધિમત્તાની સુંદર ઝાંખી કરાવે છે.

પરંતુ "તરલા" ની વિશિષ્ટતાઓનું નિરીક્ષણ કરીએ તે પહેલાં તેના વસ્તુની કંઈક ઝાંખી આપણને કરવી પડશે કે જેથી ટૉલ્સ્ટૉ-

યની "એના કેરેનીના" અને તેની વચ્ચે અગત્ત સો સંબંધ છે તે પ્રશ્ન પર યોગ્ય રીતે વિચાર કરી શકાશે

કથાનાયિકા તરલા અઢારેક વર્ષની, ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલી, મશ્કરી યુવતી છે વાર્તાની શરૂઆતમા તેના વિવાહ સુમનલાલ નામે એક શિક્ષિત અને માગ કુટુમ્બના યુવક સાથે થયા હોય છે સુમનલાલને તેના મામરીવાએ પોતાને ત્યા જ રાખ્યા છે—કંઈક અંશે વરજમાઈ ગણીને જ આ રીતે તરના ન્હાનપણથી જ સુમનલાલના સાન્નિધ્યમા હોવાથી તેનામા પોતાના ભાવિ પતિ પ્રત્યે જે માન હોવુ જોઈએ તે દેખાતુ નથી તરનામા લાગણીનો અતિરેક એટલો છે કે તે વારવાર લાગણીઓથી જ દોરાઈ જઈ કર્તવ્યો કરે છે—આનો અર્થ એમ નથી કે તે બુદ્ધિશાળી યુવતી નથી પરતુ બુદ્ધિ અને ઉર્મિના યુદ્ધમા ઘણેખરે ભાગે ઉર્મિનો જ વિજય નિવડતો અને તેથી જ વાર્તાનુ અન્ય નામ કર્તાએ "ઉર્મિનો આવેગ" પાડ્યુ છે ત યથાર્થ નિવડે છે

વસતલાલ અને ચન્દા તરનાના ભાઈ ભાભી થાય નાની નણદ તરલા ભાભીની લાડકી છે વસતલાલ પાડોશમા રહેતી એક શિક્ષિકા સાથે મારો સબધ રાખતા થાય છે અને અનાદિ કાળથી બનતુ આવ્યુ છે તેમ ચદાને પોતાના પતિના ચારિત્ર્ય પર વહેમ આવે છે આથી પતિપત્ની વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ ઉત્પન્ન થાય છે અને તરલા યુક્તિથી આવી ભાઈ ભાભી વચ્ચેનો કલહ દૂર કરાવે છે ચદાની નાની બ્હેન લીલા પણ એક સાદર્યવતી યુવતી છે અને અરવિન્દ નામક એક આદર્શઘેલો યુવક એનો હાથ મેળવવા આતુર હોય છે પરતુ સમગ્ર વાર્તામા પ્રધાનપણે નિરકુશ રીતે ઘૂમતા એક આકર્ષક છેલબટાઉ યુવકનો આ પ્રસગે પ્રવેશ થાય છે આ યુવક તે ભુજગલાલ તેણે કૉલેજની કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલી છે તેનો ચહેરો અને હાવભાવ ગમે તે પણ યુવતીને આકર્ષી શકવા સમર્થ છે પરતુ તેનામા

મોટામાં મોટો દોષ એ છે કે તેની નીતિ પરત્વેની ભાવના તદ્દન શિથિલ છે નીતિ અને અનીતિના બંધનોમાં તે માનતો નથી : લગ્ન તેને બંધન જેવા લાગે છે. તેને મન જીવન એટલે એક અનંત વિશ્રામ ભોગવવાનું ક્ષેત્ર. નિર્દોષ કન્યાઓને તેના હાવભાવથી અને બાહ્ય આડંબરથી આકર્ષવાનો ધંધો લઇ તે સારા સારા કુટુંબોમાં ફેરા કરે છે. ટુંકમાં ભુજંગલાલ એટલે એક ભ્રમરવૃત્તિવાળો નવયુવાન. લીલા આ ભુજંગલાલનો આડંબર જોઇ તેના પાશમાં ફસાય છે અને તેની સાથે લગ્ન કરવાના કોડ સેવી પોતાને ખરા અંતઃકરણથી ચાહતાં અરવિન્દને નામોશી બનાવી પાછો ઠેલે છે આમ ભુજંગલાલનો પહેલો શિકાર લીલા બને છે.

ભાઇ-ભાભીનાં પરિણિત જીવનનો કલહ દૂર કરાવવા આવેલી તરલા સંયોગવશાત્ સ્ટેશન પર જ ભુજંગલાલને મળે છે અને ભુજંગલાલ લીલા કરતાંય વધુ ઝળહળ્યમાન આ નવયૌવનાને જોઈ તેને આંજી નાખવા પ્રયત્ન કરે છે અને તેમાં શરૂઆતથી સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. સ્ટેશન પર ગાડી નીચે ચગદાઇ અકસ્માતથી એક મનુષ્ય મરણ પામે છે : તેની વિધવા તથા બાળકોને સહાય કરવા ભુજંગલાલ બસો રૂપીઆ જેવી મોટી રકમ આપી દે છે. આ કૃત્ય પેલી વિધવા પ્રત્યે દયા બતાવવા કરતાં તરલાને પોતાને માટે સારા અભિપ્રાય બેસે અને પરિણામે પોતા તરફ આકર્ષાય એ માટે જ કરવામાં આવ્યું છે : આનું પરિણામ ભુજંગલાલે ધાર્યું હતુ તે પ્રમાણે જ આવે છે. આ પ્રથમ પરિચયે તરલાના હૃદયમાં ભુજંગલાલ માટે સુકોમળ લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે—અને આ લાગણીઓના પ્રવાહમાં તે ઠેઠ સુધી ખેંચાય છે. તરલાના મનમાં કોઇ વખત ન ઉપસ્થિત થયેલી પ્રશ્નપરંપરા શરૂ થાય છે—કોણ સારૂં ? ભુજંગલાલ કે સુમનલાલ ? તેના મનમાં તુમૂલ યુદ્ધ જામે છે પરંતુ ભુજંગલાલની મોહિની પાસે સુમનલાલનું મૂલ્ય જણાતું નથી. આમ

ભાઇ-ભાભીના પરિણિત જીવનમાંથી કલહ દૂર કરાવવા આવેલી તરલા પોતાના વિવાહિત જીવનમાં કલહનાં અંકુર રોપે છે! તરલાને જોતાં ભુજંગલાલ લીલાને પડતી મૂકે છે. લીલાનું હૃદય વિદીર્ણ થાય છે પરંતુ ભુજંગલાલને તે માટે જરાયે લાગતું નથી! અને ભુજંગલાલને લાગે પણ શા માટે? ક્યાં તે લીલા સાથે પરણવાનો હતો? એ તો ઘડી બે ઘડીનો આનંદ હતો! લેખક ભુજંગલાલ માટે જે શબ્દો વાપરે છે તે યોગ્ય છેઃ—

"લીલાની સાથે લગ્નથી બંધાવું એ એનો જરાય વિચાર નહોતો. એક બાલક એક રમકડા સાથે રમતું હોય ને ત્યાં બીજું રમકડું જુએ; પહેલું નાખી દે ને બીજું લે, ત્રીજું આવતાં બીજું નાખી દે અને પહેલાં કે બીજા માટે જરાયે દીલગીર ન થાય તેમ ભુજંગલાલનું હતું. ઘડીભર મોજ, વાર્તાવિનોદ કરવાનું સાધન સ્ત્રી શિવાય અન્ય શું હોય? એટલું જ માની તે યુવતીઓ સાથે ફરતો."

તરલા સુરત પાછી ફરે છે પરંતુ હવે તેને સુમનલાલ તરફ અણગમો આવવા લાગ્યો એ કયા એનો પરિણિત પતિ છે—માત્ર વિવાહિત જ પતિ છે ને? એવા એવા વિચારો તેને આવે છે. અધુરામાં પૂરૂં "નાનપણથી જ સુમનલાલ સાસરામાં રહેતો હોવાથી પતિ તરફ પૂજ્યભાવ આવવો જોઇએ, સમાનભાવ આવવો જોઇએ તે તરલાને આવ્યો નહોતો". "તરલાની કેળવણી જ એવી હતી: એનું મગજ કેળવાયલું હતું, હૃદય કેળવાયું નહોતું." ભુજંગલાલ, તરલા સુરત જવા નીકળે છે તે જ ગાડીમાં, પોતે પણ સુરત જાય છે સમય જતાં આખાય સુરત શહેરમાં તરલા અને ભુજંગલાલના સંબંધ વિષે જાતજાતના ગપાટા ચાલે છે. લોકો ઉચ્ચ કેળવણીને વગોવે છે; તરલાને આટલી છૂટ આપી ત્યારે એમ બન્યું ને! સુમનલાલને કાને આ વાત આવે છે; પ્રથમ તો તે માનતો નથી પરંતુ અનેકવાર

તરલા અને ભુજંગલાલને સાથે જોતાં તેને ખાત્રી થાય છે કે તરલા તેને ચહાતી નથી પણ ભુજંગલાલને ચહાય છે. તરલાને ન્યાય આપવા ખાતર આ સ્થળે કહેવું આવશ્યક છે કે તેના ભુજંગલાલ સાથેના વર્તનમા હજી સુધી જરાયે અપવિત્રતા પ્રવેશી નહોતી : તેના સંસ્કારો દૃઢ હતાં પરંતુ લાગણીઓના અવિરત વહેતા આવેગમા તણાઈ તે ભુજંગના બાહ્યાકર્ષણ અને તેની વાકપટુતાથી તેના તરફ ખેંચાઇ હતી : તેના હૃદયને સુમન કરતા ભુજગ ચઢીયાતો લાગ્યો—માટી તેનું ચારિત્ર્ય અશુિદ્ધ હતુ. ભુજગ તો એની રીત પ્રમાણે તરલાની સાથે છૂટ લે છે પણ તરલા તેને વશ થતી નથી : ને તો લગ્નની માંગણી કરે છે! ભુજંગ આ માંગણીથી ગભરાય છે : તે લગ્ન કરવાની ઇચ્છાયે રાખતો નથી : તરલાને તે લગ્ન વિના પતિ-પત્ની તરીકેનું જીવન ગાળવા સૂચવે છે પરંતુ સંસ્કારી તરલા વિધિસર, કાયદેસર, લગ્ન કર્યા વિના તેની સાથે જીવન ગાળવા સાફ ના પાડે છે. ભુજગ શા માટે લગ્ન કરવા ના કહે છે તે તરલા સમજી શકતી નથી એટલે તેનું હૃદય ઘવાય છે. સુમનલાલ પોતાની ભાવી પત્નીના નિરકુશ વર્તનથી કંટાળે છે અને તરલાને સમજાવી શકવામા નિષ્ફળ નિવડવાથી તે સુરતનો ત્યાગ કરી વિવાહ ફોક કરાવવા માટે વકિલની સલાહ લેવા મુંબઇ જાય છે.

ભુજગની નીતિભાવના તદ્દન નવી જ છે લગ્નની શી જરૂર છે ? સ્ત્રી પુરૂષ લગ્નની ધુસરીમા જોડાયા વિના સાથે રહે તેમા સમાજને શું નુકશાન થવાનુ છે ? એ ખાનગી વ્યક્તિઓની ખાનગી બાબતમા સમાજને વચ્ચે પડવાનો હક્ક જ શો છે ? પશુઓ ક્યા લગ્ન કરે છે ? કુદરતે લગ્ન સંસ્થા નથી ઘડી પણ મનુષ્યોએ ઘડી છે લગ્નમાં પડી રૂપેરી બેડીઓનાં બંધન શા માટે સહન કરવા ? પતિ-પત્ની "એક અથવા બન્નેને જ્યાં સુધી ગમે, ફાવે, અગવડ પડે ત્યા સુધી સાથે રહે પછી છૂટા થાય તો શું ?" પરિણિત જીવન વિષે તેના વિચારો

આવા હતા. તરલાને તે પોતાની મોનેરી જાળમાં ફસાવી શકતો નથી તે માટે તેને ખેદ થાય છે. તે શણગારભાભી નામક સ્ત્રીને પોતાના વિચારો જણાવે છે. આ વિચારોમાંથી નીચેની પંક્તિઓ તરલાના ઉચ્ચ ચારિત્ર તેમ જ ભુજંગના અંતિમ આશય પર યોગ્ય પ્રકાશ નાખે છે.—

> "શણગાર ભાભી, તરલા કેળવાયેલી તે કેળવાયેલી જ રહી અત્યાર સુધી હું એમ માનતો હતો કે જે ઘરમા છોકરીઓ મોટી કરવામાં આવે ત્યાં નીતિ હોય જ નહિ. પણ એમાં મારી ભૂલ હતી. તરલા ખાનદાન તે ખાનદાન જ નીકળી. હા, એ મારી સાથે બેધડક ઘેર તેમ જ બહાર વાતો કરતી; સુમન સાથેનો વિવાહ તોડી મારી મારી સાથે પરણવા તેની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ હતી: પરંતુ મારી અનેક લાલચો અને અનેક ધમકીઓથી તે જરા પણ ડગી નથી. પવિત્ર જ રહી છે. એટલા જ માટે હજી પણ મારૂ મન એના તરફ આકર્ષાય છે. ગમે તેમ કરી એનો નાદ ઉતારવા મન થાય છે. પણ અમારી લડાઇ એક જ છે—લગ્નક્રિયા. આપણે લગ્નક્રિયા કરવી નથી અને એને લગ્નક્રિયા જોઇએ છીએ. આજ નહિ તો ચાર દહાડે પણ તરલાને જોઈ લઇશ તરલની ફજેતી, લોકનિંદાનો લાભ લઇશ"

શણગારભાભીને મળવા આવેલી તરલાને અકસ્માત રીતે ભુજંગના આ ઉદ્ગારો સંભળાય છે, ને ભુજંગના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને હવે બરાબર પિછાણી તેનાથી દૂર રહેવા નિશ્ચય કરે છે અને પોતાના પ્રિય સુમનને—તરછોડેલા સુમનને—શોધની મુંબઇ જાય છે. આમ માનસિક અને હાર્દિક યુદ્ધમાં બુદ્ધિનો વિજય થાય છે. લાગણીના આવેગમાં એ પ્રબળ રીતે ઘસડાઇ પણ એના ---ને --- એને વિનિપાતમાંથી બચાવી લે છે.

તરલાને મેળવવામાં લગ્નનું વિઘ્ન આવવાથી ભુજંગ હવે નવા પતંગીયાને શોધે છે. તેને માટે શેરને માથે સવા શેર એવી એક પ્રબળ મનોવૃત્તિની યુવતી વાર્તાની રંગભૂમિ પર પ્રવેશ કરે છે. આ યુવતી તે વીણા. સૌંદર્યમાં તે લીલા અને તરલાનેય બાજુએ બેસાડે તેવી છે પરંતુ તેનું મનોબળ દૃઢ છે. પ્રતિકૂળ સંજોગો સામે થવામાં તેને અનહદ આનંદ આવે છે ભુજંગ તેને જોતાં પોતાની જાળ પાથરે છે પણ વીણા તેમાં ફસાતી નથી. તે સમજે છે કે ભુજંગને વશ થવાથી પોતાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ લજવાશે. તે તો નવા યુગની સ્ત્રી છે. લીલા અને તરલા એમ ભુજંગના સપાટામાં આવે—વીણા નહિ, એવી એની દૃઢ માન્યતા છે. તે ભુજંગના પરિચયમાં આવે છે અને જુએ છે કે ભુજંગને સુધારવાથી તે યોગ્ય પતિ નિવડી શકશે. શા માટે તેને સુધારી યોગ્ય માર્ગે ન ચઢાવવો ? તે તો ભુજંગલાલને સ્પષ્ટ કહે છે કે સ્ત્રીઓ જ પુરૂષોને સુમાર્ગે લઇ જવા સર્જાઇ છે લગ્ન કરવા કે નહિ તે પ્રશ્ન પર તે તેની સાથે વિદ્વત્તાભરી ચર્ચા કરે છે. સ્ત્રીઓ રમકડાં જેવાં નિર્જીવ વસ્તુઓ નથી માટે ભુજંગલાલ જેવા માણસ તેમની સાથે સ્વચ્છંદે વર્તી તેમને ફસાવી નહિ શકે એવી સ્પષ્ટ ચેતવણી આપે છે. બધી સ્ત્રીઓ કંઇ લીલા અને તરલા જેવી તરંગી નથી હોતીઃ વીણા તો ભુજંગલાલને સ્પષ્ટ પડકાર કરે છેઃ—

> એ તો લીલા–તરલા એવી કે આટલી છૂટ આપ્યા પછી આમ થવા દે ! હજારવાર ગરજ હોય તો પરણે. હા ! અમે પુરૂષોને ચાહવા બંધાયેલા પણ એ અમને ચહાય તો જ. અમે કંઇ રમકડાં નથી કે એક નાખી દઇને બીજું લે.”

વીણાને ભપડાવવા આવેલો ભુજંગ વીણાની બુદ્ધિ આગળ મહાત થાય છે. જીવનના અંતિમ મૂલ્ય શું છે તેનો હવે કંઇક ખ્યાલ તેને આવે છે. તે વીણાના હાથની યાચના કરે છે પણ વીણા તો

તે સુધરે નહિ ત્યાં સુધી તેને સ્વીકારવાની સાફ ના પાડે છે અને તરલા તથા લીલાની ક્ષમા મેળવીને જ પોતાની પાસે આવવું એના આજ્ઞા કરે છે આમ "ભુજંગની વીણા કરવા આવેલો ભુજંગ વીણાનો ભુજંગ બની ગયો".

તરલા સુમનલાલની ક્ષમા માંગવા માટે તેને શોધતી મુંબઈ આવે છે પરંતુ હવે સુમનલાલને તરલા માટે જરાય માન રહ્યું નથી. તે જીવનથી કંટાળી આત્મહત્યા કરવા જાય છે પરંતુ સંજોગવશાત્ તેમાંથી તે બચી જાય છેઃ રેલ્વેના પૂલ પરથી નીચે પડતું નાખવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે ત્યાં વસંતલાલ-ચંદ્રાના બાળકો ત્યાં આવી ચઢે છે અને આત્મહત્યા કરવા માંગતો સુમન વસંતલાલને ઘેર જાય છે. ચંદ્રા તેને સમજાવે છે કે તરલા પવિત્ર જ છે પણ સુમન હવે તરલા સાથે પરણવા ના પાડે છે. એટલી વારમાં સુમનને શોધતી તરલા ત્યાં આવે છે, પરંતુ તરલા મુંબઈ આવવાની છે એ જાણતાં સુમન પુના ચાલ્યો જાય છે. તરલા ભાઇને ત્યાં આવે છે અને સુમનને અદશ્ય થઇ ગયેલો જોતાં તેના હૃદયનું દુઃખ વધી પડે છેઃ પશ્ચાત્તાપનો કીડો તેના હૃદયને કોરી ખાય છે. પરિણામે તે સખ્ત તાવ અને સનેપાતને લીધે પથારીવશ થાય છે અને મૃત્યુને નીકટ નીરખે છે. તરલા મૃત્યુવશ છે એ સમાચાર મળતા સુમનનું હૃદય પીગળે છેઃ તે તરલાને છેલ્લીવાર મળવા માટે આવે છે. તરલા તેની ક્ષમા યાચે છે અને પોતે પવિત્ર જ રહી હતી એવી ખાત્રી આપે છે. સુમનને હવે તરલા માટે લાગણી થાય છે. ચાંપની દવાઓથી—અને ખાસ કરીને સુમનના પુનરાગમનથી—તરલાની તબીયત સુધરે છે.

લીલા અરવિન્દની ક્ષમા યાચે છે. ઉદાર હૃદયે અરવિન્દ પોતાનું અપમાન વિસરી જાય છે અને લીલાને સ્વીકારે છે.

ભુજંગમાં તરલાની માંદગીથી મહાન પરિવર્તન થાય છે. આ સનારીની આવી કરુણ દશા માટે પોતે જ જવાબદાર છે એ સત્ય

સમજતાં તેને પોતાની ભૂલની ગંભીરતા માલમ પડે છે. તે તરલાની ક્ષમા માંગે છે અને મૃત્યુશય્યાએ પડેલી તરલા જે ઉદાર હૃદય અને મોટું મન દર્શાવે છે તેને લીધે મનસ્વી ભુજંગને પોતાના પૂર્વ જીવનનાં દુષ્કૃત્યોની અધમતા અને નીચતા માલમ પડે છે. આવા દુષ્ટ જીવનથી કંટાળી તે આત્મહત્યા કરવા પ્રયત્ન કરે છે પણ સુમન તેને બચાવી લે છે. તરલાની ક્ષમા મેળવી ભુજંગ વીણા પાસે જાય છે. વીણા તેની યોગ્ય કસોટી કરી ખાત્રી કરે છે કે ભુજંગ હવે પહેલાંનો ભુજંગ રહ્યો નથી. આ પરિવર્તનની ખાત્રી થતાં તે તેની સાથે લગ્નથી જોડાય છે.

તરલા—અત્યાર સુધી ઉર્મિઓનાં અવિરત પ્રવાહમાં ઘસડાયેલી તરંગી તરલા—સુમનલાલના હૃદયની ઉદારતા જોઇ પોતાની અનેક ભૂલોનો પશ્ચાતાપ કરે છેઃ આ પશ્ચાતાપરૂપી પાવકની જ્વાળામાંથી તે વધુ પવિત્ર બની બહાર આવે છે.

સુમન-તરલાનાં લગ્ન સાથે આ રસમય નવલકથાની પૂર્ણાહુતિ થાય છે.

હવે આપણે ટાલ્સ્ટૉયની "એના કેરેનીના"ની વસ્તુની ખપપૂરતી સમાલોચના કરીશું કે જેથી "તરલા" "એના કેરેનીના"નું રૂપાન્તર છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો યોગ્ય ઉત્તર મળશે.

ટૉલ્સ્ટૉયની વાર્તામાં બે મુખ્ય કાર્યપ્રવાહ છે. એના કથાનાયિકા છે અને તે લાંબા સમયથી એક અમલદારને પરણી છે. તેને એક મોટી ઉમરનો પુત્ર પણ છે તેને પોતાના પતિ તરફ જરાયે પ્રેમ નથીઃ માત્ર બાળકને ખાતર જ પતિ સાથે જીવન ગુજારે છે. આ સંજોગોમાં એનાને વ્રૉન્સ્કી નામે એક દેખાવડો સૈનિક મળે છે. એના તેના તરફ આકર્ષાય છે અને વ્રૉન્સ્કી પણ એનાને જોઈ મોહ પામે છે. એના અને વ્રૉન્સ્કી અનીતિમય જીવન ગાળે છે અને તેમનો ક્રમશઃ વિનિપાત થતો જાય છે. આ અનીતિમય સંબંધને લીધે એનાને ગર્ભ રહે છે.

એનાનો પતિ પોતાની આડે રસ્તે ગયેલી પત્નીને સુખી કરવા યત્નો કરે છે પરંતુ નિરર્થક. એના તો દિવસાનુદિવસ અનીતિની ગર્તામાં ઉંડી ઉતરતી જાય છે. તે વ્રોન્સકીને હૃદયવલ્લભ કરી સ્થાપવા મથે છે. અનેક મંજોગોમાં એના અને વ્રૉન્સ્કી વચ્ચે તકરાર થાય છે અને વ્રાન્સ્કી એનાને છોડી બહારગામ જાય છે. વ્રૉન્સ્કીની બેદરકારીથી કંટાળેલી એના આત્મહત્યા કરી દેહત્યાગ કરે છે. વ્રૉન્સ્કી નિરાશ થઇ પુનઃ યુદ્ધમાં જોડાય છે.

બીજી બાજુએ લેવિન નામના એક શ્રીમંત જાગીરદારને કીટી નામે એક સારા કુટુંબની યુવતી સાથે પરિચય થાય છે. તે કીટીને પોતાની કરી શકે તે પહેલાં તો વ્રૉન્સ્કીની જાળમાં કીટી ફસાઇ ગઇ હોય છે અને તેથી તે નિરાશ થઈ પોતાની જાગીરે પાછો ફરે છે. પરંતુ સ્ત્રીઓના શોખીન વ્રૉન્સ્કીને હવે એના સાથે સંબંધ બંધાયો હોવાથી તે કીટીને માટે દરકાર કરતો નથી લેવિન ધર્મમા માનતો નથી પરંતુ ગામડામાં રહેવાથી અનેક શુદ્ધ બુદ્ધિનાં ગામડીયાઓના પરિચયથી તે ધર્મનું સ્વરૂપ પિછાણતો થાય છે. કીટી—વ્રૉન્સ્કીના મોહમાં બાપડા લેવિનને ત્યજનાર કીટી—પશ્ચાતાપ કરે છે અને લેવિન તેનો સ્વીકાર કરે છે અને ત્યારપછી તેમનુ જીવન પોતાની જાગીરમા સુખપૂર્વક વંતે છે.

આમ આ બે કાર્યપ્રવાહો દ્વારા ટૉલસ્ટૉય અનીતિનો અંતિમ પરાજય અને નીતિનો વિજય બતાવે છે. એનાને તેની અનીતિનું ફળ આત્મહત્યા કરી ભોગવવુ પડે છે ત્યારે લેવિન કીટી નીતિને માર્ગે ચાલવાથી અંતમા પાર્થિવ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે એટલુ જ નહિ પરંતુ આધ્યાત્મિક સુખ પણ પ્રાપ્ત કરે છે.

ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવે ટૉલસ્ટૉયમાથી શું લીધું ? "તરવા" "એના કેરેનીના" નું રૂપાન્તર ગણી શકાય ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે આપણે ભોગીન્દ્રરાવનો સાહિત્યક વિકાસ તપાસવો પડશે—

ખાસ કરીને તેમનો ટૉલ્સ્ટૉયના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કેમ આગળ વધ્યો તે જોવું પડશે.

આ ગ્રંથિકાના પ્રથમ ખંડમાં આપણે જોયુ તેમ પશ્ચિમના કોઈ પણ સાહિત્યકારે ભોગીન્દ્રરાવના જીવન પર પ્રબળ અસર કરી હોય તો તે ટૉલ્સ્ટૉય. તેમની શરૂઆતની સાહિત્યકૃતિઓમાં ટૉલ્સ્ટૉયની અનુકૃતિઓ અગત્યનું સ્થાન મેળવે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૮ થી તેમણે ટૉલ્સ્ટૉયનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો, તે આપણે યાદ રાખવું જરૂરનુ છે. "સિતારનો શોખ", "ચમેલી", 'ટૉલ્સ્ટૉયની વાતો" ૧૯૧૦ થી ૧૯૧૨ના ગાળામા પ્રકટ થઇ. આ બાદ તેઓ "એના કેરેનીના"નો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા અને આ મહાન્ ગ્રંથે તેમની ત્યારપછીની કૃતિ "તરલા" પર પ્રબળ છાપ પાડી પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવે "તરલા" લખી તે ટૉલ્સ્ટૉય કરતા તદ્દન ભિન્ન ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે એ વિસ્મરણ ન થવુ જોઇએ. તેમણે આપણી લગ્ન સંસ્થાનો કેવો ગાઢ અભ્યાસ કર્યો હતો તે તો આપણે આગળના પાનાઓમા જોયુ. હિંદુ લગ્ન કેવી રીતે સુખી બને એમ તેમના જીવનનો એક મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. "લગ્નબંધન"મા તો તેમણે લગ્ન સિવાય અન્ય કોઇ પણ પ્રશ્ન ચર્ચ્યો નથી એ પણ આપણે બરાબર નિહાળ્યું. પરિણામે ટૉલ્સ્ટૉયની અમર કૃતિનો તેઓએ તદ્દન નવો જ ઉપયોગ કરવાની—પોતાને પ્રિય લગ્નસંસ્થાને લગતા પ્રશ્નના નિકાલ કરવાની—તૈયારી કરી. પરિણામે 'એના કેરેનીના"ના વાચનના સંસ્કારો "તરલા" પર પ્રબળ રીતે પડ્યા.

એના એક તદ્દન અનીતિમાન અને વ્યભીચારી સ્ત્રી છે જ્યારે "તરલા" ઉર્મિલ પણ સંસ્કારી યુવતી છે. એનાનું પતન થાય છે જ્યારે તરલા પોતાનો વિનિપાત પોતાના સંસ્કારોના શસ્ત્ર વડે દૂર રાખી શકે છે. તરલાનુ ચારિત્ર્ય અણિશુદ્ધ પવિત્ર છે એ તો ભુજંગલાલ જેવા પણ કબુલ કર્યા વિના રહેતો નથી. તે સ્પષ્ટ કબુલ

કરે છેઃ "મારી અનેક લાલચો અને અનેક ધમકીઓથી તે જરા પણ ડગી નથી. તે પવિત્ર જ રહી છે." ત્યારે લેખકનો તરલા-ભુજંગલાલનો સંબંધ આટલા લંબાણથી ચિતરવાનો શો ઉદ્દેશ? આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં જ "તરલા"ના સર્જનનું કારણ મળશે. નવીન લગ્નપ્રથામા ડગલે ને પગલે રહેલાં ભયસ્થાનો બતાવવા માટે જ લીલા અને તરલાનો ભુજંગલાલ સાથેનો સંબંધ આવી રીતે દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આમ આ પુસ્તકનો પ્રધાન ઉદ્દેશ આપણા સમાજમા પ્રવેશ કરી રહેલા લગ્નના નવા પ્રકારો તરફ લક્ષ્ય ખેંચી તેમા રહેલા દોષો બતાવવાનો છે. આ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે જ 'તરલા" લખાઇ છે આમ ભોગીન્દ્રરાવનો ઉદ્દેશ ટૉલ્સ્ટૉયના ઉદ્દેશ કરતા તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો છે. આ કારણસર "તરલા" "એના કેરેનીના"નું નર્યું રૂપાન્તર છે એ માન્યતા સ્વીકારી શકાય એમ નથી.

ભુજંગ એટલે નવીન કેળવણી પામેલો એક અપ્તરંગી અને ઇશ્કી યુવક. આ પાત્રના ક્રમિક વિકાસ દ્વારા નવીન લગ્નપ્રથામા રહેલા ભયસ્થાનો લેખક બતાવે છે આપણા સમાજમા અપરિણિત અને વિવાહિત યુવતીઓ ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અનેક યુવકોના પરિચયમાં આવે છે લગ્નની ગંભીરતા, લગ્નની પવિત્રતા ન સમજનાર આ યુવક-યુવતીઓ સ્વચ્છંદે વર્તે છે અને પરિણામ આવે છે નૈતિક અધઃપતન. પશ્ચિમની લગ્ન સંસ્થા આપણા કરતા તદ્દન ભિન્ન છેઃ ત્યા લગ્ન એક કરાર છે—આપણે ત્યા લગ્ન એક સંસ્કાર છે. આમ ભિન્ન ભિન્ન લગ્નપ્રથાઓનાં સંઘર્ષણમાં આપણા શિક્ષિત યુવક-યુવતીઓએ કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો? ભુજંગ, તરલા, લીલા અને વીણાના પાત્રો દ્વારા આ પ્રશ્નોનો યોગ્ય નિકાલ લાવવાયો છે. નવીન લગ્નપ્રથામા કયા કયા ભયસ્થાનો લેખકને લાગે છે અને લેખક તે કેવી રીતે દર્શાવે છે તે આપણે હવે સવિસ્તર જોઇશું.

વસતલાલ પોતાની પાડોશમા રહેતી શિક્ષિકા પ્રત્યે આકર્ષાય છે--ચદા જેવી સુજ્ઞ પત્ની હોવા છતાય અરવિન્દ વસતને તેના વર્તન માટે ઠપકો આપે છે વસત એને પૂછે છે કે કોઈ યુવતીમા પોતાની પત્ની કરતા વિશેષતા માલમ પડે તો તે ।। તરફ આકર્ષાવામા શુ પાપ ? અરવિન્દ આ પ્રશ્નનો શો પ્રત્યુત્તર આપે છે ?—

"મસારમા એમ તો અનેક સ્ત્રી પુરૂષો સંબધમા આવે ને આવવાના. જેનાથી આજ મતોષ તેનાથી કાલ અમતોષ એનો છેડો ન આવે ને સમાજનુ બંધારણ તૂટી જાય. એવુ વ્યક્તિસ્વાતત્ર્ય લાભને બદલે નુકશાન કરે. પછી પશુતા અને અને માણમાઇમા ફેર શો ?.. ...વૃત્તિઓને કબજે ન રાખવાની ટેવથી જ પશ્ચિમના દેશોમા સ્નેહલગ્ન, સ્વાતત્ર્ય લગ્ન, છતા આટલા છેડાછૂટકા થાય છે...એક વસ્તુને તમે અત્યત ચાહતા હો તો પછી બીજીને ચહાનાય જ શી રીતે ? એ તો મોહ"

ભુજગ તો નથી માનતો લગ્નમા કે નથી માનતો પશ્ચિમના છૂટાછેડાની પ્રથામા તે તો પૂછે છે કે લગ્નની જરૂર જ શી છે ?—

'દુનીયા આગળ વધતી જાય છે. સુધરેલા મુલકમા છેડાછૂટકા વધતા જાય છે નજીવા લાગતા કારણથી પતિ—પત્નીનો મબધ તૂટે છે કેવળ અજ્ઞાનમા ઝુમતા દેશોમા લગ્ન એ મરણ પર્યંતનું બધન છે જો એ બધન રાખવુ હોત તો પશુ પ્રાણીમા એ બધન પરમેશ્વરે કેમ ઉત્પન્ન કર્યુ નથી ? તો પછી મનુષ્યને એ બધન શા માટે જોઇએ ? જેમ માણસો સુધરતા જશે, એમની સ્વતત્ર બુદ્ધિ ખીલશે તેમ લગ્નબધન ઓછા થશે અને થવા જ જોઇએ"

લગ્ન એ એક ખપપૂરતી સગવડ છે કે જીવનપર્યંતનુ બધન ? હાલ અમેરિકામા Trial marriage અને Companionate marriage નો પ્રશ્ન ઘણો ચર્ચાય છે. આવા લગ્નો આપણા

સમાજમા મોડા કે વહેલા વર ચાલે ? એ આગળથી ભોગીન્દ્રરાવ ભુજંગના નીચેના આલેખન દ્વારા કરે છે —

'તે લગ્ન એક જાતની ભગવડ છે એમ ભુજંગ માનતો. પ્રેમક્રિયા કે અમુક સમાજની લગ્નક્રિયામા પતિ-પત્નીને સોગન લેવા પડે છે આ શા માટે ? એક અથવા બન્નેને જ્યા સુધી ફાવે ભગવડ પડે ત્યા સુધી સાથે રહે પછી છુટા થાય તો શુ ? એમા જ સ્વતંત્રતા છે એમા જ સુધરેલા જમાનાની મહત્તા છે એમ (ભુજંગ) માનતો.'

સામાન્ય જનતા નવીન શિક્ષણ મેળવતા યુવક-યુવતીના નિરંકુશ વર્તનને માટે શુ ધારે છે ? તે લાલને ભુજંગલાલ સાથે અણઘટતી છૂટ લેતી જોઈ લોકો આ પ્રમાણે વિચાર કરતા —

'છોકરીઓને મોટી કરવામા આવા ભવાડા થાય. સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રતાને લાયક નથી તે કાંઈ શાસ્ત્ર ખોટુ કહે છે ? ભાયડાઓ સાથે હરે ફરે એને શેકહેન્ડ કરે એમાથી સારા પરિણામ આવે જ નહિ. છોકરીઓ અંગ્રેજી ભણે કે બગડે જ. આ તરલા ! કેવા ભાષણ કરતી ? કેવા લેખો લખતી ! તેને જોયુ ને ! માબાપે જેની સાથે વિવાહ કરેલો આટલા વર્ષ જેની સાથે રહી તેને છોડી દેવા તૈયાર થઈ છે ! પરણી હશે ? ના રે ના.'

તરલા અને ભુજંગનો વાર્તાલાપ દાખલ કરી લેખક નવીન લગ્નપ્રથાને લગતા બન્ને દૃષ્ટિબિન્દુઓ રજૂ કરે છે. ભુજંગલાલ તરલાની લગ્નની સતત માગણીઓના પ્રત્યુત્તરમા શુ કહે છે ?

"લગ્નની ક્રિયા ! જગતને દેખાડવાનુ શુ કામ છે ? સ્વર્ગીય સ્નેહને બીજા ઢોંગની શી જરૂર છે ?"

તરલા પોતાના વિચારો મક્કમપણે દર્શાવે છે —

"ભુજંગલાલ, લગ્ન એ મનુષ્યની ઉત્તમ સંસ્થા છેઃ જનસમાજનું બંધારણ છે, નીતિનો પાયો છે, સ્નેહની પરાકાષ્ટા છે. સ્વર્ગીય સ્નેહ હોય તો પણ જનસમાજના કેટલાક નિયમો, જનસમાજનાં બંધારણ પાળવા જોઇએ. નહિ તો આપણા દાખલા લઇ અનેક ખોટે રસ્તે દોરવાવાના......પ્રભુની નજરમાં આપણે પવિત્ર છીએ પણ જનસમાજની નજરે છીએ એની સાબીતી નથી......મારું સુખ ચાહતા હો અને સાથે જગતમાં સારો દાખલો બેસાડવા માગતા હો તો લગ્નની પવિત્ર ગાંઠ બાંધવા તૈયાર થાઓ. નહિ તો આજથી મળવાનું બંધ રાખો"

ભુજંગ તરલાની હૃદયવ્યથા કયાથી સમજે ? એ તો "અમેરિકામાં કેટલાક યુવાનો લગ્નની ધોંસરી નથી માગતાઃ આ બેડી, આ જવાબદારી શા માટે જોઇએ" એવા વિચાર કરી ગયો હતો. એ તરલાને જવાબ આપે છેઃ—

"તરલા ! એ (લગ્નક્રિયા) નો થઇ રહેશે. આપણે બન્ને જુદા સાથે રહીશુ એટલે બસ."

તરલા આ નફ્ફટાઇભર્યા પ્રત્યુત્તરથી અકળાય છે પરંતુ પોતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ ભુજંગ બરાબર સમજે તે માટે કહે છેઃ—

"ના, એ કદી નહિ બને......ન્યાતની પણ દરકાર ન કરીયે પણ લગ્નનું શુ ? જ્યા સુધી માબાપ, સગાવ્હાલાં, લોક, આપણું કાયદેસર લગ્ન થયુ છે એમ ન જાણે ત્યા સુધી આપણે માટે શો મત બાંધવાના ? આપણને વિવાહિત પતિ-પત્ની માનશે ? મને કાયદેસરની પત્ની ગણશે ? મારાં છોકરાં કાયદાસર ગણાશે ?"

આગળ ચાલતાં તે કહે છેઃ--

"લગ્ન પહેલાં તમારી સાથે કદી રહેવાની નથી.. લગ્ન

થયા તેની સાબીતી કોઇ માગે તો મારે ક્યાંથી આપવી ? અને એ સાબીતી ન અપાય ત્યાં સુધી હું તમને કાયદેસર પરણી છું એમ કોણ કહે ? મને બધા પાપીણી માને...ભવિષ્યની પ્રજા ઉપર—જનસમાજ ઉપર—શી અસર થાય !"

પશ્ચિમની આ લગ્નરીતિ આપણા આર્ય સમાજમાં દાખલ થતાં સમાજ છિન્ન ભિન્ન થઇ જશે એટલું જ નહિ પરંતુ પરણ્યા વિના સાથે સહજીવન ગાળતા સ્ત્રી–પુરૂષની વચ્ચે કોઈ સ્થાયી સંબંધ નહિ રહે એ ભય તરફ લેખક તરલાના મનોમંથન દ્વારા આપણું ધ્યાન ખેંચે છેઃ—

"હિંદુ વિધિ, પારસી વિધિ, બ્રાહ્મવિધિ કે ગમે તે વિધિથી પણ જાહેર લગ્ન થવું જોઇએ. જે વિધિથી જાહેર લગ્ન ન થાય તે વિધિને હું વ્યભિચાર માનું છું. સ્વર્ગીય પ્રેમ હશે પણ જનસમાજ પર શી અસર થાય ? સુમનલાલ તરફ મારો પ્રેમ કેવો હતો ? તે વખતે હું એમને સર્વસ્વ, દેવ, પ્રેમમૂર્તિ માનતી. ભુજંગલાલના આવ્યા પછી એ ભાવના કાંક ગઈ: ત્યારે કયો સ્વર્ગીય પ્રેમ ? ભુજંગલાલ સાથેના સંબંધ પછી કોઈ ત્રીજો પુરૂષ આવ્યો ને એની તરફ આકર્ષણ થયું તો એ વ્યભિચાર નહિ તો બીજું શું ?............ભુજંગલાલ કહે છે તેમ હું, લગ્નવિધિ બીનજરૂરની છે માની, એમની સાથે રહું તો જગતમાં શું થાય ? કેળવણીને માથે બટ્ટો આવે, છોકરીઓના નાનપણથી લગ્ન થઇ જવાના, છોકરીઓને હરવા ફરવા, ભણવાની છૂટ છે તે બંધ થવાની. તો પછી મારે પોતાને માટે, કાલ્પનિક સુખ માટે, સુખી થઇશ એ આશાએ, ભવિષ્યની બ્હેનોનું, હિંદુ સંસારનું, બગાડવું ?......લગ્નક્રિયા ન કરવી હોય તો આપણે પરણવાના નથી."

લગ્નના નવી પ્રણાલિકામાં રહેલા ભયના આ દષ્ટાંતો ઓછા

હોય તેમ લેખક ભુજંગ પાસે—એક વખત લગ્નને ધીક્કારનાર ભુજંગ પાસે—તેના હૃદયપરિવર્તન પછી આ શબ્દો બોલાવે છે:—

"વીણા! વીણા! જુના ભુજંગ અને નવા ભુજંગમાં ફેર છે, હોં......વીણા! લીલા-તરલા જેવી અનેક સાખીઓને મેં હેરાન કરી—અરે, નિર્દોષ બાળાઓને ટીકાપાત્ર બનાવી. સ્નેહલગ્નને નામે, મોટી વયે મળી વિવાહ કરવાના વિચારો ઉત્તમ હશે પણ તે જેમનાં મન અને નીતિબળ ઉંચા છે તેમને માટે, હોં. અમારા જેવા તો માત્ર માહ્ય સુંદરતાથી જ કે પૈસાથી મોહીયે છીએ. એક ન ગમી કે બીજીને લલચાવીએ, પણ આત્મા—હૃદયની કોમળ લાગણીનો વિચાર જ કરતા નથી. વીણા! એક તું મળી ત્યાં મારૂં ન ચાલ્યુ!"

આ સવિસ્તર અવતરણોથી સ્પષ્ટ થશે કે "તરલા"નો પ્રધાન ઉદ્દેશ આપણી સામાજીક સમસ્યાઓ ચર્ચવાનો છે—અને તેમાંય ખાસ કરીને લગ્નસંસ્થાનો પ્રશ્ન. વીણા, તરલા, ભુજંગ, અરવિન્દ આદિ પાત્રો દ્વારા લેખક ડગલે ને પગલે નવીન લગ્નપ્રથા સામે—કહેવાતાં સ્નેહલગ્ન સામે—ભયસૂચક લાલ વાવટો ફરકાવે છે.

નીતિનો અંતિમ વિજય અને અનીતિનો ક્રમશઃ વિનિપાત અને અંતિમ પરાજય એ કલાત્મક રીતે દર્શાવવા માટે જ ટૉલ્સ્ટૉયે "એના કેરેનીના"નું સર્જન કર્યું : એના અને વ્રૉન્સ્કી વ્યભિચારી જીવન ગાળી કેવો ક્રમશઃ વિધ્વંસ મેળવે છે તે એનાના આત્મઘાત દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે: વ્રૉન્સ્કી પણ ભગ્નહૃદય બની યુદ્ધમાં ચાલ્યો જાય છે: બીજી બાજુએ લેવીન અને કીટી નીતિને માર્ગે જ ચાલે છે; શરૂઆતમાં તેમને દુઃખ પડે છે પરંતુ આખરે તો તેઓ સુખી થાય છે.

"તરલા"માં આપણે શી પરિસ્થિતિ નીહાળીએ છીએ? તરલા એનાની માફક એક શૉખીન, નિરંકુશ અને આકર્ષક યુવક તરફ

દોરાય છે પરંતુ તે તો પવિત્ર જ જીવન ગાળે છે. એના જ્યારે વ્રૉન્સ્કીના મોહમાં મહેચ્છાઈથી વશ થઈ તેની બાળકીની માતા બને છે ત્યારે અહીં ભુજંગલાલની અનેક લાલચો, અનેક ધમકીઓ, છતાં તરલા પોતાનો દેહ ભુજંગને સ્વાધીન કરવા સાફ ના પાડે છે. ઉશ્કેરાયેલી એના આત્મઘાત કરી પોતાના દુઃખી જીવનનો અંત આણે છે જ્યારે તરલા ખરા હૃદયનાં પશ્ચાત્તાપ દ્વારા પોતાના સુષુપ્ત રહેલા સંસ્કારોને જગાડી અંતે પોતાના પ્રિયતમ સાથે સુખી થાય છે. "એના કેરેનીના"માં કાઉન્ટ વ્રૉન્સકી એનાના અવસાન બાદ વિદીર્ણ હૈયે યુદ્ધમાં પુનઃ જોડાય છે. આમ એનાની માફક તે પણ દુઃખી જ થાય છે. જ્યારે "તરલા"માં Companionate લગ્નના હિમાયત કરનાર ભુજંગ—અનેક નિર્દોષ યુવતીઓનાં જીવનને કલંકિત કરનાર ભુજંગ—જરાય દુઃખ પામતો નથી. હા, હૃદયપરિવર્તન થવાથી તેને પોતાના પૂર્વ કૃત્યો માટે પસ્તાવો થાય છે, ને આપઘાત કરવા પણ તત્પર છે પરંતુ અંતે તો તે વીણા જેવી તેજસ્વી અને સ્વરૂપવાન યુવતીને પોતાની પત્ની બનાવવા સમર્થ નિવડે છે. આ નું દુઃખ નકેસાય ' ભોગીન્દ્રરાવ ટૉલ્સ્ટૉયની અનુકૃતિ કરી હોત તો ભુજંગને આપઘાત જ કરાવતે વીણા જેવી પત્ની એને કદીય ન મળતે. પરંતુ ભોગીન્દ્રરાવે તો આખીય વાર્તાનું મધ્યબિન્દુ બદલી નાખ્યું છે એટલે તરલા કે ભુજંગને પોતાના અનીતિમય કર્મોનો બદલો આપવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. જેવી રીતે લીલા અને અરવિન્દ સુખી થાય છે તેવી જ રીતે ભુજંગ-વીણા અને સુમન-તરલા પણ સુખી થાય છે. આ ઉપરાંત "તરલા"માં કથાનાયિકા તરલાને ય રૂપગુણમાં વિસરાવે એવી વીણાનું લેખકે સર્જન કર્યું છે તે વાતની ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ. વીણાના પ્રવેશ સાથે જ વાર્તાપ્રવાહમાં નવીન આકર્ષણ દાખલ થાય છે એ વિસરવું ન જોઈએ. વીણાનું પાત્રાલેખન જે સચોટતાથી કરવામાં આવ્યું છે, તેના વ્યક્તિત્વમાં જે અપૂર્વ નિખાર અને ભભક નજરે પડે છે, તેને

લીધે તે એક છબન્ત સુંદરી બની રહે છે. જે ભુજંગલાલ નવયૌવનાઓનો શિકાર કરતો તે જ ભુજંગલાલ વીણાનો શિકાર બને છે!

આમ "તરલા"નો કેન્દ્રસ્થ વિષય "એના કેરેનીના"ના કેન્દ્રસ્થ વિષય કરતાં તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનો છે; તેનો પાત્રવિકાસ પણ ભિન્ન રીતે કરવામાં આવ્યો છે. હવે "તરલા" મા "એના કેરેનીના" નુ રૂપાન્તર જ કરવાનો ભોગીન્દ્રરાવનો આશય હોત તો મધ્યવર્તી વિષયને બદલવાની જરાયે આવશ્યકતા નહોતી. ભોગીન્દ્રરાવનુ રૂપાન્તરિત સાહિત્ય જોતાં માલૂમ પડશે કે એમણે પોતાના રૂપાન્તરોમાં મૂળ પુસ્તકોનાં કેન્દ્રસ્થ વિષયોને જ કાયમ રાખ્યા છે અને ગુજરાતી સમાજને અનુરૂપ થવા માત્ર ખપપૂરતો નજીવો ફેરફાર કર્યો છે. આના નિદર્શન તરીકે "સિતારનો શોખ" અને "અજામિલ" આપી શકાય. "તરલા" માં આ પ્રથા એમણે સ્વીકારી નથી. એમાં તો કહેવાતા મૂળ પુસ્તકના સંસ્કારો ઝીલી તદ્દન નવો જ કેન્દ્રસ્થ વિષય સર્જાવ્યો છે. આ દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકારવાથી સ્પષ્ટ લાગે કે "તરલા" ટૉલ્સ્ટૉયની "એના કેરેનીના" નું રૂપાન્તર નથી: એ તો "એના કેરેનીના"માથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી તદ્દન ભિન્ન પ્રશ્નને ચર્ચવા માટે સર્જાયેલું નવું પુસ્તક છે.

પ્રકરણ છઠ્ઠું

ભોગીન્દ્રરાવનાં સ્ત્રીપાત્રો

આગલા પ્રકરણોમાં આપણે ભોગીન્દ્રરાવની અગ્રગણ્ય નવલકથાઓનું જે સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કર્યું તે દ્વારા એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે અને તે એ કે ભોગીન્દ્રરાવને ગુજરાતી ગૃહજીવનનો વિષય ઠીક અનુકૂળ નિવડ્યો છે કૌમાર્ય, લગ્ન અને દાંપત્ય એ ગુર્જર ગૃહસંસારના પ્રધાન પ્રશ્નો છે ભોગીન્દ્રરાવની સર્વ સામાજિક નવલકથાઓમાં આ ત્રણ સામાજિક ભૂમિકાઓના સુંદર અને મનોરમ ચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં છે પરિણામે તેમની સ્ત્રીત્વની સુંદર ભાવના તેમના અનેક સ્ત્રીપાત્રો દ્વારા મૂર્ત સ્વરૂપ પામે છે

અર્વાચીન ગુજરાતી નવલકથાકારો અને કવિઓ—સદ્ગત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, શ્રી ન્હાનાલાલ કવિ, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી અને શ્રી રમણલાલ દેસાઇ આદિ સર્વે—પ્રણયજીવન તેમ જ પરિણીત જીવનના અનેક રમ્ય દૃશ્યો પોતાની કૃતિઓમાં પ્રકટાવે છે. એ જીવનના નાના નાના પ્રશ્નોથી માંડી લગ્ન જેવા મહાન પ્રશ્નો પર આ કૃતિઓ અનેરો પ્રકાશ નાખે છે. પરિણામે છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં ગુર્જર સ્ત્રીત્વની નવી ભાવના આપણા સાહિત્યમાં દાખલ થઈ છે જીવનના ઉલ્લાસ તેમજ જીવનના દર્દ આ સ્ત્રીત્વની ભાવના સાથે એવી રીતે સંકળાયેલા હોય છે કે જેથી આ ભાવના રજુ કરનારા

પાત્રો જીવન્ત વ્યક્તિઓ બની રહે છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામની કુમુદ અને કુસુમ તથા અલકકિશોરી અને ગુણસુંદરીએ આ પરંપરા શરૂ કરી, શ્રી ન્હાનાલાલ કવિની જયા અને ઉષાએ તેમા નવીન ભાવના પ્રકટાવી, રા. કનૈયાલાલ મુનશીની પ્રસન્ન અને મંજરીએ આ ભાવનાને લાક્ષણિક ઓપ આપ્યો અને છેવટે રા. રમણલાલ દેસાઇએ રાજેશ્વરી, વૃન્દા અને ગંજન આદિ જ્વલંત અને લાક્ષણિક સ્ત્રી-પાત્રોથી ગુર્જર સ્ત્રીત્વને એને સુયોગ્ય અંજલી અર્પી.

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆનો ફાળો આ ક્ષેત્રમા જેવો તેવો નથી. ગોવર્ધનરામના અવસાન બાદ ગુર્જર સ્ત્રીત્વને સાહિત્ય દ્વારા મૂર્ત સ્વરૂપ આપનારા લેખકોમા તેમનું સ્થાન અવશ્ય માનવંતું છે. તેમાય ખાસ કરીને જ્યારે શ્રી. ન્હાનાલાલે દિવ્ય અને અપાર્થિવ કલ્પના-સુંદરીઓ સર્જી ત્યારે ભોગીન્દ્રરાવે માત્ર કલ્પનાવિહારમાં જ ન રાચતા, જીવનનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરી, જીવનસંગ્રામમા ઝૂઝતી સુંદરીઓને તેમની વાર્તાઓમા ઉતારી પ્રધાનત. સમાજસુધારક—અને તત્ર સ્ત્રીઓની સર્વદેશીય ઉન્નતિ દ્વારા આ સુધારો કરવાની ધગશ રાખનાર—વ્યક્તિ જ્યારે વાર્તાકાર બને છે ત્યારે તેની વાર્તાઓમા આ ભાવના પ્રધાન સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય રહેતી નથી. ભોગી-ન્દ્રરાવે સ્ત્રીઓની અનેક સસ્થામા ઉત્સાહથી ભાગ લઇ, અનેક ગૃહોમા સૂક્ષ્મતાથી અવલોકન કરી, સ્ત્રીજીવનને અનેક દૃષ્ટિકોણથી નિરખ્યુ હતુ. આ નિરીક્ષણ તેમના સ્ત્રીપાત્રોમા વ્યક્ત થયુ. પરિણામે "સર-સ્વતીચન્દ્ર" અને 'દિવ્યચક્ષુ'ના સર્જનકાળ વચ્ચેના ગાળામાં આપણુ ગુર્જર સ્ત્રીત્વને સાહિત્યમા વ્યક્ત કરનાર કોઈ વ્યક્તિઓ હોય તો તે ભોગીન્દ્રરાવના મૃદુના, વીણા, જ્યોત્સ્ના, સરોજ, ભદ્રા આદિ સ્ત્રીપાત્રો છે

એક લેખક પોતાના સ્ત્રીપાત્રોનુ આલેખન કેમ કરે છે, તેમનો વિકાસ કેમ કરે છે, તેનો અભ્યાસ કરવાથી તેની સ્ત્રીત્વની ભાવનાનું

મુદ્દા દિગ્દર્શન થઇ શકે છે થોડાક અપવાદ સિવાય ભોગીન્દ્રરાવના સ્ત્રીપાત્રોમાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ માલમ પડતું નથી પરંતુ વ્યક્તિત્વની ખોટ વૈવિધ્ય પૂરે છે વીણા કે મન્દા જેવી યુવતીઓમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ છે પરંતુ મૃદુના, મનોજ આદિ યુવતીઓ તો types (નમુના) ના પ્રતિનિધિઓ છે પરંતુ આને લીધે આ સ્ત્રીઓનું મહત્વ જરાએ ઓછું થતું નથી આ types (નમુનાઓ) ગુર્જર ગૃહજીવનના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણના પરિણામે સર્જાયા હોવાથી તત્સમયના જીવનના યોગ્ય પ્રતિનિધિ બની શકે છે આપણે એમની અગાઉની નવલકથાઓના સવિસ્તર અવલોકન દ્વારા એમાં આવતા સ્ત્રીપાત્રોનો પરિચય લીધો છે એટલે અત્રે કંઇક પુનરુક્તિ થવા સંભવ રહે છે, પરંતુ પુનરુક્તિના દોષને વહોરીને પણ આપણે આ વિશિષ્ટ પ્રશ્નની મનીષા કરીશું હવે આપણે એ મુદ્દાઓનો કંઇક ઝાંખી કરીશું.

જોયા વિના કરવા તત્પર થાય છે—અને તે પણ પોતાની મોટી પુત્રી શુદ્ધિદા પરણીને તરત વિધવા બની હતી તે છતાંય—પરંતુ વિનોદરાયની પત્ની શાન્તિદા બાળવિવાહની તદ્દન વિરુદ્ધ છે. તે તો હિંમતથી પતિને કહે છે :–

"અત્યારથી વિવાહ કરી સાસરાનો લ્હાવો લેવડાવી છોકરીને શું બાયલી કરવી છે ? પંદર પંદર સોળ સોળ વર્ષના છોકરાઓ જેઓ દૃઢ મનનાં અને સ્થિર વર્તનના થયા નથી, જેઓ મર્દ ગીને મારા નિવડશે કે કેમ તે કહી શકાય એમ નથી, તેવામાંથી મૃદુલા માટે વર શોધવો એ કંઇ સહેલું કામ છે ? અત્યારથી વિવાહ કરવાથી ચિંતાનો અંત આવશે ? વિવાહ થયા પછી—મૃદુના સ્વભાવની થયા પછી—વરમાં કલ્યાણ જણાશે વિવાહ તોડવો પડ્યો તો પછી આપણી અને એની માનસિક સ્થિતિ કેવી થશે તેનો વિચાર કર્યો ? .. ..મૃદુલાનો વિવાહ એના વરને વિલાયત જવામાં અથવા અન્ય સાહસ ઉપાડવામાં વિઘ્નરૂપ નહિ થઇ પડે એમ તમે ધારો છો ? .. ..પ્રથમ મૃદુલાને સંસ્કારી કરો અને પછી વિવાહની વાત કરો' *

બરાબર આવી જ પરિસ્થિતિ "લગ્નમંથન"માં રજૂ થાય છે. "મૃદુલા"માં મૃદુલાના લગ્ન માટે શાન્તિ અને વિનોદરાયને જે ચિંતા થાય છે તેવી જ ચિંતા "લગ્નમંથન"માં ભદ્રાના માતપિતાને થાય છે. ભદ્રાને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે તેના સંસ્કાર સુવિધા પ્રતાપે વિકસ્યા છે પરંતુ તેને યોગ્ય પતિ મળતો નથી. અને કટાળીને ભદ્રાના પિતા પરશુરામ નામક એક બોઘડ યુવક સાથે ભદ્રાના લગ્ન કરવાની ગોઠવણ કરે છે. ભદ્રાની માતા પ્રભાવતી અને મોટો બ્હેન ક્ષમા ભદ્રાના પિતા ચીમનલાલના આવા વિચારો સામે પ્રબળ વિરોધ પ્રદર્શિત કરે છે. ચીમનલાલે પરશુરામની કહેવાની

* "મૃદુલા", આવૃત્તિ ત્રીજી, પૃષ્ઠ ૪૫.

કેળવણી તપાસી પરંતુ પોતાની કુમારી પુત્રી માટે એ યોગ્ય છે કે નહિ તેનો વાજબી વિચાર ન કર્યો. પોતાની પત્ની પ્રભાવતીને સમજાવતા તે કહે છે —

"પરશુરામમાં શો વાંક છે? ઉંમર વધારે નથી, પૈસો છે, બી. એ. છે, પછી શું જોઈએ?"

પરંતુ માતાનું હૃદય સુંદર યોગ્ય પ્રત્યુત્તર વાળે છે —

"પછી શું જોઈએ? કાંઈ જ નહિ! છોકરા થયા નહોતા ત્યારે રાતે ચોપડીઓ વાંચતા અને અગાસીમાં ચાંદનીમાં બેસી પ્રણયગોષ્ઠી કરતા તે દિવસો ભૂલી ગયા કે? પતિપત્નીનો સંસાર આનંદમય બનાવવા માટે લક્ષ્મી ડીગ્રી અને ઉંમર જ જરૂરનાં છે? ક્યાં મારી ભદ્રા અને ક્યાં પરશુરામ! ભદ્રાને રમોપનો કટાક્ષ નથી, સમ માણસની રમોઈ જેમ છે પણ તે સાથે ઉચ્ચ જીવનની પણ આશા હોય તો! હું એક દિવસ પીયેર રહેતી કે આપણાથી સાથે પુસ્તક ન વંચાતું તો તમને કેવું થતું? કેમ બીજે દિવસે તેડવા મોકલતા? તો આપણા કરતા તો ભદ્રા વધારે કેળવાયેલી છે!" *

પ્રભાવતી આટલેથી અટકતી નથી એ તો ગેટાગ્રહાર તથા મેટીનવહારમાં માને છે. પોતાની જ્ઞાતિમાં ભદ્રાને યોગ્ય પતિ ન મળે તો અન્ય જ્ઞાતિમાં તપાસ કરવી પરંતુ પતિને બીજી જ્ઞાતિમાં શોધવા જવાની હિંમત નથી. આ જાણતાં પત્ની રોષે ભરાય છે અને ટોણો મારતી કહે છે -

"બીજી ન્યાતમાં જવાની હિંમત નથી? તો પછી આસુરી- વચનભંગ કરવા શા માટે તૈયાર થયા હતા? હિંમત નહોતી તો એ છોકરીને મોટે લગ્નના છુટાપણા માટે—લગ્નમાં છોકરાની ગમાદ નેગનું શા માટે—કહ્યા કરતા હતા?" ×

* 'લગ્નબંધન', પૃષ્ઠ ૭૫ × 'લગ્નબંધન' પૃષ્ઠ ૭૬

આ તો પ્રૌઢાઓના વિચારો--પરંતુ યુવતીઓના વિચારો તો આનાથીય આગળ પડતા કે પરણવું શા માટે ? યોગ્ય પતિ ન મળે--ગમે તેવાની સાથે જીવન નિભાવવું પડે—તેના કરતા કુંવારા રહેવું શું ખોટું ! આ લગ્નના પ્રશ્ન પર જ ભદ્રા પોતાની મોટી બ્હેન ક્ષમા સાથે વિચારોની આપલે કરતી હોય છે ક્ષમા પોતે પણ આ મુઝવણમાંથી નાની બ્હેનને કઇ માર્ગ બતાવી શકતી નથી શું માર્ગ બતાવે—માર્ગ ન હોય તો ! આ પરિસ્થિતિ વિચારી ભદ્રા માટે અસહ્ય બને છે અને તે અકળાઇને બોલી ઉઠે છે—

> ' બ્હેન ! સ્ત્રીએ પરણવું જ જોઇએ ? કુંવારા જીવન ન ગળાય ? 'પરણીને પસ્તાવું' એ કરતા શાંત-પવિત્ર-બ્રહ્મચારિણીનું જીવન ગાળી જનસેવા ન થાય ' "*

"સરસ્વતીચન્દ્ર" માં કુસુમને કૌમાર્યભાવનાના જે વિચારો આવતા હતા તેવા જ વિચારો ભદ્રાને આવે છે "પરણીને પસ્તાવું" અને "ફરી પાછું રડાવું" તેના કરતા કૌમાર્યવ્રત શું ખોટું ?

"ઉપાકાન્ત" માં મંજુળી ન્હાની બ્હેન સરલાને પણ કંઇક આવા જ પ્રકારના વિચારો આવે છે ઉપાકાન્ત તો સરોજને પરણશે અને પ્રભાકર તો લગ્ન કરવાની ના પાડે છે ત્યારે પોતાનું શું થશે એ પ્રશ્નથી સરલા મુઝાય છે તે વિચાર કરે છે—

> ' પછી મારૂં કોણ ' શું સ્ત્રીથી કુંવારા ન રહેવાય ? ગમે તેવાની સાથે પાનું પડે તેના કરતા કુંવારા રહી સેવાશ્રમનમાં જીવન ગાળ તો કેમ ? હા ! એ જ ! હવે બીજો શો ઉપાય ' **

ભોગીન્દ્રરાવના સ્ત્રીપાત્રો ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા હોઈ સમાજ સુધારાના અને સ્ત્રીસભાના કાર્યોમાં પુરુષો જેટલો જ આગળ પડતો

* ' સંતબંધન ', પૃષ્ઠ ૩૪ ** "ઉપાકાન્ત", ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૫૪

ભાગ લે છે. રૂઢિના બંધનો કે લોકો શો વિચાર કરશે એ બીનિ તેમનાં કાર્યમાં અંતરાય નાંખી શકતા નથી. "આસીસ્ટંટ કલેક્ટર"માં તો કમળા જેવી એક ગુજરાતણ ઉચ્ચ વિદ્યાભ્યાસને અર્થે ઇંગ્લંડ જાય છે અને ત્યાં દીર્ઘ સમય, આંગ્લ વાતાવરણથી મુંઝાયા સિવાય, રહે છે. "મૃદુલા" માં ગુણિદા વૈધવ્ય પ્રાપ્ત કર્યા બાદ, અન્ય, વિધવાઓની માફક, નાકક કુથલી અથવા ગામગપાટામાં સમય વીતાવતી નથી. તે તો શિક્ષણ અને ગૃહવ્યવસ્થા માટે એક ખાસ કન્યાવિદ્યાલય કાઢે છે અને સ્વદેશોન્નતિને લગતી હિલચાલમાં ભાગ લે છે. મૃદુલા પણ આવાં જ સત્કાર્યો કરે છે. ગરીબોનાં ગંધાતા ઘરોમાં તે ખુશીથી જાય છે અને તેમના ઉદ્ધાર માટે પોતાથી બનતી તજવીજ કરે છે. "ઉષાકાન્ત"માં સરોજ પણ ગરીબ લોકોના ઝુંપડાઓમાં જઇ તેમનાં દુઃખો જાણી લે છે અને તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. મૃદુલા તેમ જ સરોજ બન્નેને પીડિતો અને અનાથો પ્રત્યે ઘણી લાગણી છે. અને પરિણીત જીવનમાંય તેઓ મોટા લ્હાવાઓ જતા કરી પોતાની સર્વ સેવાઓ સમાજથી તિરસ્કારાયેલાઓના ઉદ્ધારાર્થે અર્પે છે.

આમ ભોગીન્દ્રરાવની સ્ત્રીઓ ગૃહિણીની—આદર્શ ગૃહિણીની—ભાવના વ્યક્ત કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓનું કાર્યક્ષેત્ર ઘર કરતાંય વિશાળ છે તે પૂરવાર કરી આપે છે. આ સ્ત્રીઓ લગ્ન કરે છે તે નહિ વિલાસ અથવા મોજ–શોખ ભોગવવાને ખાતર તેઓ તો પરિણીત જીવન દ્વારા જાહેર સેવા કરવા માગે છે. આમ તેઓનાં લગ્ન તેમનાં એકલાના ફાયદા માટે યોજાયેલા નથી, પરંતુ અનેક દુઃખીઓનાં લાભ માટે યોજાયેલા હોય છે. ગૃહસેવા એ દેશસેવાનું મૂળ છે એ ભાવનાને વિશાળ અર્થમાં આ સ્ત્રીઓ વ્યક્ત કરે છે. બે આત્માઓનું સંયોજન સમસ્ત દેશબંધુઓના લાભ માટે ન હોય તો પછી એ સંયોજન શું કામનું ? આમ લગ્નની વિશાળ ભાવના ભોગીન્દ્રરાવની સ્ત્રીઓ દર્શાવે છે. "તરલા"માં લીલા અરવિંદને

પરણે છે લક્ષ્મીના ખોળામા ઉછરેલી લીલા અરવિંદના કુમાર્ગ ગયેલા માવડા ભાઈ જુગલની નેની મૃત્યુની ઘડીએ જે સેવા કરે છે તે સેવા આ કથનના ઉદાહરણ રૂપે છે સુખમા ઉછરેલી એ યુવતી પોતાના મુફલીસ ભાઈની અધોગતિ ન જુએ તો માઈ એમ અરવિંદ માને છે પરંતુ લીલાની માન્યતા તો તદ્દન જુદી જ છે અરવિંદ સાથે લગ્ન કરીને તે તેના આડે રસ્તે ગયેલા લફંગા ભાઈની છેલ્લી ઘડીઓ સુખમય ન બનાવે તો એ લગ્નનું પ્રયોજન શું ? લીલાને માટે જે શબ્દો લેખક કહે છે તે યોગ્ય જ છે—

'લીલા દયાની દેવી હોય તેમ જુગલની પથારી પાસે આવી બેઠી અને તેનો હાડપિંજરવત્ હાથ ખોળામા લઈ પંપાળવા લાગી પોતાના ધગધગતા ખડખડ઼ા શરીર ઉપર નાજુક કમળ જેવો થઈ ડો હાથ અડકતા જુગલે ઉચું જોયું તો અરવિંદને ન ને એક નવયૌવના પોતે જન્મભર ન જોયેલા એવા વસ્ત્રોમા પોતાની પથારીએ બેઠેલી જોઈ અને તેને લજ્જાતર ગીત જોઈ રહ્યો લીના—મધુરી લીના—પ્રેમથી હાથ પંપાળતી બોલી ભઈ, હું તમારી બ્હેન છુ હો! તમે મને કદી જોઈ નથી એ વાત ખરી છે, એક દીવસ એવો નહિ ગયો હોય કે જે દિ મે અને તમને નહિ સભાર્યા હોય હવે ફીકર ન રાખશો હો. સરૂ થઈ જશે' જુગલના મ્હો ઉપર ક્ષણવાર સ્મિત છવાયું '*

આમ ભોગીન્દ્રરાવના સ્ત્રીપાત્રોમાન ઘણાય ઘરરખ્ખુ ગૃહિણીઓ અને આદર્શ સમાજસેવિકાઓ બની પોતાના જીવન નવીન કરે છે ત્યારે અન્ય આગામી બંડનો ઝાંખી કરાવે છે આ બંડ તે સમાજની અનિષ્ટ પ્રથાઓ સામે બંડ છે એટલુ જ નહિ પણ રૂઢ પ્રણાલિકા સામેનુ પણ બંડ છે આ કહેવાનો આશય એમ નથી કે ભોગીન્દ્રરાવની સ્ત્રીઓ જેને આપણે militant women કહીએ ત

* "તરલા" પૃષ્ઠ ૨૪૭

પ્રકારની છે ભલે, તેઓ militant પૂર્ણ સ્વરૂપમા નહિ હોય પરતુ ભવિષ્યના સાહિત્યમા સર્જાવા નિર્માયેલી militant સ્ત્રીઓની આગાહી કરાવે છે, વિદુલા ઉષા અને વીણા આમા મુખ્યત ગણી શકાય આ પ્રસગે એક ઘટના ધ્યાનમા રાખવાની અને તે એ કે ભોગીન્દ્રરાવની ગમે તેવી ઉગ્ર સ્ત્રીઓ પણ અતે પરિવર્તન પામી આદર્શ આર્યાઓ બની રહે છે આ અગત્યનો મુદ્દો ધ્યાનમા રાખીશુ તો આ પાત્રોનો વિકાસ સમજવો મુશ્કેલ નહિ પડે "મૃદુલા"મા વાર્તાની શરુઆતમા વિદુલાનુ ચિત્ર એટલી સ્પષ્ટ રેખાઓમા દોરવામા આવ્યુ છે કે તે નાયકના મગજ પર દઢ સસ્કાર પાડે છે રાજકોટની સ્કુલમા આગળ ભણતા સાથે મૈત્રી રાખનાર વિદુલા—રેસકોર્સ પર સારો દિવસ સાઇકલ ફેરવનાર વિદુલા—મૃદુલા, તિલોત્તમા જેવી આદર્શ સુદરીઓથી અનેક રીતે જુદી પડી રહે છે વિદુલામા શુદ્ધસત્તા તો છે જ પરતુ મૃદુલાને લીધે એના સ્વભાવમા પરિવર્તન થાય છે

'સ્નેહમથન'મા ઉષાના પાત્રમા 'નવી સ્ત્રી'ની ઝાખી કરાવવાનો લેખકનો આશય અને એક સ્વચ્છદી સ્ત્રીના ચિતારમા પરિણમે છે—સ્વચ્છદી એટલે નહિ કે અનીતિમાન પરતુ પતગીયા જેવી અસ્થિર અને નાનપણથી તેમ તેમ નનામી ઉપર ઉચ્ચ કેળવણી લીધી છે સમાજમા ફરી દેખાવાની હોશ છે પરતુ આ સર્વને બાજુએ મૂકી દે એવો મોટો માહ ભાઈ સર અને કહેવાતી સ્વતત્રતાનો શોખ છે પરિણામે, નથી તે ભનુ કરતી પોતાનુ કે નથી તે ભનુ કરતી પોતાના પતિનુ ! કહેવાતા સુધરેલી અને ઉચ્ચ કેળવણી પામેલી સુદરીનુ આ ઉપહાસ ચિત્ર ભલે લેખકના આશયને સફળ કરતુ હોય પરતુ એકદરે વાચકને એમજ લાગે છે કે ઉષામા આ શક્તિઓ સાદ કરના અનેક ઇષ્ટ ગુણો હતા આ ગુણો સ્વાભાવિક વિકાસ ન પામ્યા, કારણ કે વિકાસ પામતે તો કર્તાનો આશય સિદ્ધ ન થતે

" ઉષાકાન્ત " મા મરલાનુ પ ત્ર આછી આછી રેખાઓમા પણ મારી રીતે દોરાયેલુ છે. તે સમાજની રૂઢિઓ સામે મડ જગાવી શકે એવી છે પણ જોઇએ તેટલા પ્રમાણમા પ્રતિકૂળ સ જોગો સામે તેને ઝુઝવાનો સમય આવતો નથી આવો પ્રસગ પ્રાપ્ત થતા તે વિચાર કરતા રહેતે નહિ આપણે આગળ જોયુ તે પ્રમાણે મરલા તો યોગ્ય પતિ ન મળતા કુસુમની માફક કુમારી રહેવાની ભાવના સેવે છે પર તુ આટલુ મમ ન હોય તે પ્રમાણે તે તો માતાપિતાની સામે થવાનીય સૂચના કરે છે! મરોજનો પોતાનો વિચાર ઉષાકાન્ત સાથે લગ્ન કરવાનો છે પરતુ અમુક કારણોસર તેના માતાપિતા તેને પ્રભાકર સાથે પરણાવવા ઇચ્છે છે એ સાભળતા મરલા જે શબ્દો બોલે છે તે તેની નડખોર મનોવૃત્તિનો યોગ્ય ખ્યાલ આપે છે પોતાના પાલક બ્હેન મનોરીની હાજરીમા મરલા કહે છે કે —

' મરોજબ્હેન ત્યારે સામા કેમ થતા નથી ' પરણવુ મરોજ બ્હેનને છે કે શિવલક્ષ્મી મામીને '*

આ સર્વમા સૌથી જ્વલન્ત પાત્ર તે વીણાન ઠેશ્વરે એને અનુપમ સૌંદર્ય બક્ષ્યુ હતુ—પર તુ વીણામા સૌંદર્યની ભાવના કરતા સત્વની ભાવના વિશેષ પ્રમાણમા ધ્યાન ખેંચે છે જે કામ અન્ય સ્ત્રીઓ ન કરી શકે તે વીણા ખુશીથી કરી શકે એવો એનો સ્વભાવ છે— અને તેમાય પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિએ સામે એકલે હાથે ઝઝુમતા તેને ઘણો આનદ આવે છે 'તરગ'' ના વાર્તાપ્રવાહમા તેનો પ્રવેશ ઘણો મોડો થાય છે પર તુ આવ્યા બાદ તરત જ તે વાચકનુ ધ્યાન આકર્ષી રહે છે જે કામ લીના કે તરગાએ ન કર્યું તે કામ કરવા તે ઉદ્યુકત બને છે ભુજગ અને સુકુમાર મુન્દરીઓને ફસવી વીણાને મળવા આતુર બને છે ચાલાક વીણા ભુજગનુ મન બરાબર સમજી જાય છે અને જરાયે મુઝાતી નથી વીણાને મળવાની તક પ્રાપ્ત

* ઉષાકાન્ત', ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૪૬

કરવા સારૂ ભુજંગની માતા નંદાગૌરી એક કૌમુદી મહોત્સવની યોજના કરે છે અને વીણાને આમંત્રણ આપવામાં આવે છે. આ આમંત્રણ મળતાં એક શિકારીને પોતાના શિકારને જોઇને જેટલો આનંદ થાય તેટલો જ આનંદ વીણાને થાય છે. તે વિચાર કરે છેઃ—

" ભુજંગલાલ! હાશ! ઘણા દહાડાની તરસ આજ છીપશે. એમને વિષે બહુ સાંભળ્યું હતું. લીલા-તરલા એની પાછળ ગાંડાં થયાં હતાં તો એ કેવો છે તે તો જોઉં! હું કાંઈ લીલા કે તરલા નથી, વીણા છું. વીણા ભુજંગને નચાવે છે, ભુજંગ વીણાને નહિ!"*

બાલ્યાવસ્થાથી જ વીણાને પોતાનામાં અજબ આત્મશ્રદ્ધા છે અને આ આત્મશ્રદ્ધાનું તેને પૂરેપૂરૂ ભાન છે એટલે જ તે એકલે હાથે ભુજંગની સામે ઝઝુમવા તૈયાર થાય છે. તેનામાં માણસ પારખવાની અદ્‌ભુત શક્તિ છે. તે નિડર છે અને પુરૂષો સાથે વાત કરતા જરાયે ગભરાય એવી નથી પરંતુ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે એવી એ સ્વચ્છંદી નથી—અને સ્વચ્છંદી નથી એટલે જ ભુજંગને સુધારવા તે તત્પર થાય છે. સ્ત્રીઓને ભુજંગે જે જે અન્યાયો કર્યા તે માટે તેને ઘણું સાલે છે અને તેથી જ તે ભુજંગને ઠેકાણે લાવી, તેને યોગ્ય માર્ગે દોરી, તેની સાથે લગ્ન કરવા મથે છે. લીલા અને તરલાની જે અવસ્થા થઈ હતી તેનાથી તેના સ્ત્રી જાતિના માનને લાગી આવ્યા વિના રહેતું નથી. તે તો પ્રેમમેનની તારાની માફક ઢીંગલીપદને ધીક્કારે છે. તે બેધડક કહે છેઃ—

" એ તો લીલા-તરલા એવી કે આટલી છૂટ આપ્યા પછી આમ થવા દે! વારંવાર ગરજ હોય તો પરણે. હા! અમે પુરૂષોને ચાહવા જન્મેલાં પણ એ અમને ચહાય તો જ. અમે કંઈ રમકડાં નથી કે એક નાખી દઈને બીજું લે......સ્ત્રીઓ

* "તરલા", પૃષ્ઠ ૨૫૨.

માત્ર પુરુષોના આનંદનું સાધન છે એમ પુરુષો માનતા હોય તો એમની ભૂલ છે. ભુજંગલાલ મથે લગ્ન થાય એ મને પસંદ છે, પણ સ્ત્રી ઘરમાં નાખી મૂકવાનું ઢોર છે...એમ એ માનતા હોય તો તેમની ભૂલ છે.'*

આવા વિચારવાળી તેજસ્વી યુવતી પોતાનું ધાર્યું સિદ્ધ કર્યા વિના કેમ રહે? લીલાનું રસમાળપણું કે તરલાની અસ્થિરતા તેનામાં નથી તે તો યાહોમ કરીને પડે છે અને અંતે ફત્તેહ પ્રાપ્ત કરે છે. લગ્નમાં ન માનનાર ભુજંગ વર તે વાકપટુતામાં વિજય મેળવે છે એટલું જ નહિ પણ સમસ્ત સ્ત્રીજાતિને ભુજંગે જે હડહડતો અન્યાય કર્યો હતો તે માટે ભુજંગ પાસે લીલા તેમ જ તરલાની ક્ષમા મગાવે છે! અંતમાં ભુજંગનું જે હૃદયપરિવર્તન થાય છે તેનું એક માત્ર કારણ વીણા જ. વીણા ન હોત તો ભુજંગ નિરાંતે પોતાના સ્વચ્છંદી માર્ગે ખુશખુશાલ ચલ્યો જતે. ઇબ્સેનની નોરા તો ઘર છોડીને ચાલી જાય છે પરંતુ વીણા કંઈ એમ ભાગી જાય એવી નથી. તે તો ભુજંગને ઠેકાણે લાવીને તેની સાથે સંસાર માંડી સુખી થાય છે.

આમ વીણા સ્મરકાન્તિ બુદ્ધિમત્તા અને તેજસ્વિતાની મૂર્તિ બની રહે છે.

* * *

જોગીન્દ્રરાવ પોતાના સ્ત્રીપાત્રોના આલેખનમાં અને વિકાસમાં સંયોજનકલા (Technique)ના એક આવશ્યક અને વિશિષ્ટ અંગનો બહુ સફળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરે છે: આ સંયોજનકલા contrast (વિરોધ)ના સિદ્ધાન્ત પર રચાયેલી છે. જોગીન્દ્રરાવના સ્ત્રીપાત્રોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવાથી સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડશે કે લગભગ ઘણી ખરી નવલકથાઓમાં એમણે સ્ત્રીપાત્રોના યુગ્મ રચ્યા છે. આ યુગ્મ રચવાનો હેતુ એક સાધારણ પાત્રના વિકાસ દ્વારા પ્રધાનપાત્રનો

* "તરલા", પૃષ્ઠ ૧૫૮

—અથવા કોઈ અગત્યના પાત્રનો—વિકાસ કરવાનો છે અને તે દ્વારા મુખ્ય પાત્રના આલેખનને બળ આપવાનો છે ટૂંકમાં ગૌણ પાત્ર પ્રધાન પાત્રનું ઢાલ બની રહે છે અને તેના આલેખનને અજબ ઉઠાવ આપે છે

'મૃદુલા''માં ડૉ૰ અવિનાશની મોટી પુત્રી તિલોત્તમા અને નાની પુત્રી વિદુલાના જીવન વચ્ચેનો માર્મિક તફાવત આ રીતે સફળતાથી બતાવવામાં આવે છે—

> તિલોત્તમા અને વિદુલામાં બહુ તફાવત હતો એક મર્યાદાશીલ નમ્ર અને થોડાબોલી હતી તો બીજી જાહેર હિંમતવાળી ભડાક અને તડાક જવાબ આપે એવી હતી એક સુઘડ અને સાદી હતી ત્યારે અન્ય વધારે સુઘડ અને ઠાઠમાઠવાળી હતી એક શાંતિની વખતે ઉત્તમ પુસ્તકો વાંચતી મનન કરતી સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોતી અને ઈશ્વરની ગહનતાનો વિચાર કરતી ત્યારે બીજી એ જ વેળાએ રસિક પુસ્તકો વાંચતી અને સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં કઈ રીતે આનંદ મેળવવો એનો જ વિચાર કરતી એક સારંગી અથવા હાર્મોનિયમ સાથે શાન્ત મૃદુલ ગાયન ગાઈ આત્માને આનંદ આપતી ત્યારે અન્ય બીજી જ તરેહના ગાયન ગાતી *

પરંતુ વિદુલાના પાત્રનું સર્જન તિલોત્તમાને ઓપ આપે છે તેના કરતાં મુખ્ય પાત્ર મૃદુલાને વધારે ઓપ આપે છે મૃદુલામાં ઉચ્ચ કેળવણીની સાથે વિનીતતા અને ઈશ્વરપ્રીતિ છે વિદુલાને ઉચ્ચ કેળવણીએ તરંગી અને ચંચળ બનાવી છે આમ વાર્તાની શરૂઆતથી જ મૃદુલા અને વિદુલા વચ્ચે પ્રબળ વિરોધ માલમ પડે છે આ સ્વભાવવિરોધ બન્નેના લગ્ન વખતના વર્તનમાં અને

* 'મૃદુલા' ત્રીજી આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૬૩

વિચાગમ સુ૮ રીતે ઉઠાવ પામે છે મૃદુનામા સ્નેહનો વિકાસ અપૂર્ણત થયો છે એના લગ્ન વખતે સોનાચાંદીની મ ામૂલી ભેટો કરતા એના પ્રિયતમ પ્રદ્યોતની છબીવાળુ લોકેટ એને મળે છે એથી એને વિશેષ આનદ થાય છે વિદુના આના કરતા સાવ વિપરીત પ્ર ાગની છે એને મન લગ્ન એક બધન છે—રૂઢિ છે, અને રૂઢિને ખાતર જ લગ્ન કરવાની આવશ્યકતા છે એમ તે માને છે વિદુલાના હૃદયમા સ્નેહબીજ હતુ પણ પ્રેમવારિનુ સિંચન થયુ ન હોવાથી એનો વિકાસ થયો નહોતો ટેનીસનની રાજકુમારી માફક વિદુનાને સ્નેહ જાગૃત થયો નહોતો તો પછી એવી આતર્વૃત્તિ તો ક્યાથી થાય ?

લગ્ન બધન' મા પણ આ સયોજનકળાનો સારો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે એમા અશિક્ષિત ઇન્દુને—અને ઇન્દુ કરતાય વિશેષ શિક્ષિત ઉષાને—મુખ્ય પાત્ર ભદ્રાના foil તરીકે વાપરવામા આવે છે ઉષા મેટ્રીક સુધી પહોચી હતી સગીતમા એક્કો હતી પિતા અને કુટુમ્બની બીજી સ્ત્રીઓ સાથે તે પાર્ટીઓમા જતી અને ફેશનેબલ કપડામા કૉંગ્રેસ અને કૉન્ફરસમા ભાગ લેતી ખરેખર આ સર્વ ગુણો વખાણવા લાયક હતા પરતુ તેની સાથે જોઈતુ નિરભિમાન અને પ્રભુપ્રેમ ખીલ્યા નહોતા આમ શરૂઆતથી જ ઉષાને ભદ્રાથી વિરોધી રગમા ચિતરવામા આવી છે

ભદ્રા અને ઉષા બન્નેએ અર્વાચીન ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી છે પરતુ ભદ્રામા પશ્ચિમની વિદ્યા સાથે પૂર્વના સસ્કારનો સમન્વય થયો હોવાથી તે ટરેલ બની છે આ જ કેળવણીથી ઉન્મત્ત થઈ ઉષા અર્વાચીન flapper જેવી બની છે એને પતગીયાની માફક સ્વતત્રતા પસદ છે અને લગ્નને તે બધન માને છે બન્ને સૌન્દર્યવતી છે પરતુ ભદ્રા પોતાના સૌન્દર્ય કરતા સસ્કારને વધુ મહત્તા આપે છે જ્યારે ઉષા પોતાના સૌન્દર્યનો ઉપયોગ પુરૂષોને આકર્ષ-

વામાં જ કરે છે! ભદ્રા પોતાના પતિ ચંપકલાલના સુખને માટે મરી ફીટે છે જ્યારે ઉષા મદનલાલના માતપિતા—પોતાનાં સાસુ-સસરા—મૃત્યુશય્યાએ પડયા હોય છે ત્યારે પ્રાન્તિક કૉન્ફરન્સમાં ભાગ લેવા જાય છે અને ભૂખ્યા પતિને માટે પોતાને પિયેરથી એક નોકર સાથે પુરી અને મુઠીયાં મોકલાવે છે!

"જ્યોત્સ્ના"માં છબીલી જેવી વિલાસી અને નિરંકુશ સ્ત્રીના સર્જનથી મુખ્ય પાત્ર જ્યોત્સ્નાને સારો ઉઠાવ મળે છે. છબીલી એક દારૂડીયા પતિને પનારે પડેલી શોખીલી સ્ત્રી છે અને જીવનને કુમાર્ગે વેડફી દે છે જ્યારે જ્યોત્સ્ના તો "Ministering angel thou" જેવી દયાની દેવી છે. "સોલીસીટર"માં શંભુલાલ સોલીસીટરની પત્ની રમણી અને શિવલાલ સોલીસીટરની પત્ની શાંતિ વચ્ચેની ભિન્નતા સુન્દર રીતે દર્શાવવામાં આવી છે. "આસીસ્ટંટ કલેક્ટર"માં શાંતિ—જીવણલાલ આઈ. સી. એસ. ની અભણ અને વ્હેમીલી પત્ની શાંતિ—અને વિલાયત જઇ શિક્ષણ મેળવી આવેલી કમળાનાં પાત્રો આવા આશયથી જ સર્જવામાં આવ્યા છે. શાંતિ લીલીને હડધૂત કરે છે જ્યારે કમળા લીલીના પરિચયમાં આવી પોતાનું જીવન ઉન્નત કરે છે. શાંતિને લીધે જીવણલાલનો સંસાર વિષમય બને છે જ્યારે શાંતિના અવસાન બાદ કમળા જીવણલાલના વિષમય સંસારમાં અમૃત રેડે છે.

"તરલા"માં પણ આવી જ પરિસ્થિતિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તરલા અને લીલા બન્ને કેળવાયેલી યુવતીઓ છે, બન્ને સારા કુટુંબની કન્યાઓ છે તે છતાંય એક લાગણીના આવેશમાં અને બીજી પોતાના બીનઅનુભવથી ભુજંગના શબ્દોમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકી તેને ખાતર પોતાનાં જીવન વેડફી દેવા તૈયાર થાય છે. વીણા આ બન્ને યુવતીઓ કરતાં તદ્દન જુદા જ પ્રકારની છે. વીણાના હૃદયમાં પ્રેમ નથી એમ નહિ, પરંતુ તે મનુષ્યસ્વભાવને સહેલાઈથી પારખી શકે છે. લેખક સાચું જ કહે છે.—

"વીણાનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે દુર્ગુણોને—નબળાઇને—કાબુમાં આણી શકે. એ છૂપી શક્તિનો પ્રયોગ વીણાએ ભુજંગલાલ પર કર્યો અને તેમાં એને વિજય મળ્યો."*

આમ તરલા જે નથી કરી શકતી તે વીણા સહેલાઇથી અને સફળતાથી કરી શકે છે. તરલા ઉર્મિઓનાં અસ્ખલિત પ્રવાહમાં ઘસડાઇ જઈ પોતાનું જીવન દુઃખમય બનાવે છે ત્યારે વીણા ઉર્મિના આવેગમા તણાવાને બદલે એ જ આવેગનો પોતાના વિજયનાં સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

* "તરલા", પૃષ્ઠ ૨૮૦.

પ્રકરણું સાતમું

ઉપસંહાર

ઈ.સ. ૧૯૦૭ માં ભોગીન્દ્રરાવની પ્રથમ નવલકથા પ્રકટ થઈઃ ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં એમનું અવસાન થયું. આ દસ વર્ષના અલ્પ સમયમાં એમણે પંદર નવલકથાઓ ઉપરાંત અનેક કાવ્યો, બાળસાહિત્યનાં પુસ્તકો, નવલિકાઓ, નિબંધો અને અન્ય પ્રસંગોચિત લેખો ગુજરાતને ચરણે ધર્યાં. આ નવલકથાઓએ આપણા સાહિત્યનાં એ આવશ્યક અંગનો કેટલો વિકાસ સાધ્યો ! ભોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓનું ગુજરાતી સાહિત્યમા સ્થાન શું ? આ અને એવા બીજા અનેક પ્રશ્નો અભ્યાસક સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. આગળનાં પ્રકરણોમાં આપણે એમની અમૂલ્યની નવલકથાઓની સવિસ્તર સમીક્ષા કરી. આ સમીક્ષા દ્વારા અભ્યાસકને ભોગીન્દ્રરાવની વાર્તા રચવાની કળા, પાત્રાલેખન, વસ્તુ, શૈલી વિગેરેનો બરાબર ખ્યાલ આવ્યો હશે. આ પ્રકરણનો આશય એ બધા પ્રશ્નોને સમગ્ર દર્શન બાદ સમેટી લઈ કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવવાનો છે.

ગુજરાતી નવલકથાનો જન્મ અને વિકાસ કેવી રીતે થયો તે આપણે આ ખંડનાં પ્રથમ પ્રકરણમાં જોયું. નવલકથામાં શું હોવું જોઈએ અને શું ન હોવું જોઈએ એ વિષય પરત્વે નિપુણો અને વિદ્વાનોમાં ભિન્ન ભિન્ન મતો પ્રચલિત હોવા છતાં એટલું તો વિના-

સંકોચ કહી શકાય કે સામાજીક નવલકથાસર્જનનો અંતિમ ઉદ્દેશ સમકાલીન મહાપ્રશ્નોનાં નિરાકરણ દ્વારા પરોક્ષ રીતે માનવજીવનને ઉચ્ચ પંથે લઇ જવાનો છે—માનવસમસ્તના ઉચ્ચગ્રાહો વિકસાવી તેને ઉન્નત જીવનના રાજમાર્ગે લઇ જવાનો છે. નવલકથામાં એ પ્રકારનાં સુખદુઃખ અને હાસ્યરૂદન તરંગિત થવા જોઇએ કે જેને દરેકેદરેક વ્યક્તિ પોતાનાં ગણી શકેઃ પોતાનાં જ સુખ કિંવા દુઃખથી તેને જે લાગણીઓ થાય તે તેને થવી જોઇએઃ પાત્રોનાં પાપપુણ્યમાં તે પોતાનાં જ કર્તવ્યોનું પ્રતિબિંબ દેખી શકે. પરંતુ રખે કોઈ એમ માનવાની ઉતાવળ કરે કે નવલકથા ફક્ત જીવનનું પ્રતિબિંબ રજુ કરવા માટે જ મર્જાયેલી છે. તે તો જીવનને ચારે બાજુએથી ખેંચી લઈ તેને એકત્રીત કરે છે. "જીવનની સર્વ પ્રવાહિતા, અસ્થિરતા અને ભાવનાના તરંગોને બરફ જેવા ગંભીર, સ્થિર અને મૂર્ત સ્વરૂપમાં તે આણી આપે છે." નવલકથામાં જીવનનું વિશ્લેષણ હોય છે એટલું જ નહિ પરતુ સાથે સાથે સંયોગીકરણ પણ હોય છે. અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો નવલકથા "જીવનનાં સારભૂત તત્ત્વો અને માયાના મૂઢ આવરણોમાં ઢંકાયેલા મૌલિક સત્તા અને શાશ્વતી સમૃદ્ધિ જ્યાં જ્યાં ગુપ્તપણે પડવાં રહે છે તે બધાને એકઠાં કરી, સંચિત કરી, પોતાનામાં સમાવી દે છે."

"સરસ્વતીચંદ્ર"ની પ્રબળ છાયામાં વીસમી સદીના પહેલા દસકાની—બે દસકાની કહીયે તોય ખોટું નહિ—નવલકથાઓ રચાઇ. ભોગીન્દ્રરાવની 'મૃદુલા", "ઉષાકાન્ત", "જ્યોત્સ્ના" આદિ સર્વ નવલકથાઓમાં ગોવર્ધનરામના આ ગ્રંથમણિની પ્રબળ અસર દેખાયા વિના રહેતી નથી એ આપણે આગળ નિહાળ્યું. તે છતાંય ભોગીન્દ્રરાવની દરેકેદરેક નવલકથાઓમાં તત્સમયનાં શિક્ષિત યુવક-યુવતીઓનાં મનોમન્થન કરનારાં કંઇ ને કંઇ વિશિષ્ટ પ્રશ્નો લેવાયા હોય છે અને તેથી એ નવલકથાઓ આપણા સાહિત્યમાં અનેરૂ

સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. પ્રજાકીય મહાપ્રશ્નોના—National Problemsના—જે નિરૂપણ "મૃદુલા"થી માંડી "અજામિલ" સુધીની સર્વ વાર્તાઓમાં દષ્ટિગોચર થાય છે તે ભોગીન્દ્રરાવની કળાની એક વિશિષ્ટતા છે. આ સર્વ મહાપ્રશ્નો વીસમી સદીની શરૂઆતમાં કેવી રીતે ઉપસ્થિત થયા તે આપણે જોયું. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના અભ્યાસે તત્સમયના વિચારકો પર મહાન્ અસર કરી. સ્વ૦ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના શબ્દોમાં કહીયે તો તે સમયે "ત્રિવેણી સંગમ" થયો હતો. એક પક્ષે સંસ્કૃતના અભ્યાસથી પુનર્જીવન પામતી ભાવનાઓ, દ્વિતીય પક્ષે પાશ્ચાત્ય પ્રજાનાં આચારવિચારો અને તૃતીય પક્ષે આપણા સમાજની પ્રચલિત રૂઢિઓ—આ ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રવાહો એકત્રીત થવાને લીધે અનેક મહાપ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા: અને આ સર્વ મહાપ્રશ્નોને સમકાલીન વિચારકોએ જુદી જુદી રીતે નિરખ્યા. ભોગીન્દ્રરાવની સામાજીક નવલકથાઓનો ઉદ્દેશ આ મંથનકાળની સ્થિતિનાં તાદસ્ય ચિત્રો દર્શાવી, તત્કાલીન જ્વલંત પ્રશ્નોના નિરાકરણ દ્વારા, યોગ્ય માર્ગસૂચન કરવાનો છે.

બાળ કેળવણી, સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ, ધાર્મિક શિક્ષણ, લગ્ન, વિધવાવિવાહ, પરદેશગમન, સ્વદેશપ્રીતિ, રાષ્ટ્રત્વની ભાવના, હિંદુ-મુસ્લીમ-પારસી-ક્રિશ્ચીયન ઐક્ય વિગેરે અનેક જ્વલંત પ્રશ્નો ભોગીન્દ્રરાવના નવલકથાઓમાં સવિસ્તર આલેખવામાં આવ્યા છે અને એ સર્વનાં નિરાકરણ માટે યોગ્ય દિશાસૂચન પણ કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ સર્વમાં બે પ્રશ્નો તરફ લેખકે વિશેષ લક્ષ આપ્યું છે. આ બે પ્રશ્નો તે (૧) સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા (Position of women) અને (૨) અર્વાચીનઔદ્યોગિક યુગમાં અનેક મુશ્કેલીઓને લીધે કચડાતાં પીડિતો અને ગરીબોનાં જીવન અને સ્થિતિના તાદસ્ય વર્ણન અને તેમની આ કરૂણ પરિસ્થિતિ સુધારવાના પ્રયત્નોનું સૂચન.

સ્ત્રીઓની—હિંદુ સ્ત્રીઓની—સામારિક સ્થિતિ આજથી ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે કેવી વિષમ હતી (અને હજીય એ સ્થિતિ ગુજરાતના પછાત ગણાતા જીલ્લાઓમાં પ્રવર્તી રહી છે) તે આ સ્થળે સ્મરણમાં રાખી તેને અર્વાચીન સ્ત્રીની વર્તમાન સ્થિતિ સાથે સરખાવવાથી માલમ પડશે કે આ ત્રીસ વર્ષમાં ગુર્જર સુંદરીઓએ સર્વદેશીય વિકાસને પથે અનેક પગલાં આગળ ભર્યા છે. આ ઉન્નતિમાં ભોગીન્દ્રરાવનો ફાળો કંઇ જેવો તેવો નથી. ગુજરાતી બ્હેનોનાં જીવનના અનેક વિકટ કોયડાઓ તેમણે ઉકેલ્યા છે. લગ્ન અને પરિણીત જીવનનાં પ્રશ્નો સ્ત્રીજીવનનાં અગત્યનાં પ્રશ્નો છે. એક સંરક્ષક સુધારક તરીકે ભોગીન્દ્રરાવે હિંદુસંસારનાં સંક્રાન્તિકાળમાં લગ્નનો પ્રશ્ન અનેક સ્થળોએ ચર્ચ્યો છે અને આદર્શ ગૃહમાં ગૃહદેવીનું સ્થાન શુ હોવું જોઈએ તે વિષે પોતાના વિચારો અસંદિગ્ધપણે રજુ કર્યા છે. આ રીતે તેમણે ગુર્જર સ્ત્રીત્વની મુશ્કેલીઓની યોગ્ય કદર કરી, આ મુશ્કેલીઓના નિવારણ માટે પોતાના જીવનની સર્વ શક્તિઓ—હાર્દિક અને બૌદ્ધિક—અર્પણ કરી.

અર્વાચીન યુગ યંત્રવાદનો યુગ છે શ્રીમતો અને શ્રમજીવીઓના સતત સંઘર્ષણમા શ્રમજીવીઓનો મરો છે. ગરીબો પ્રત્યે ભોગીન્દ્રરાવને જે અનુકંપા હતી, સમાજથી હીણાયેલાઓ માટે તેમને જે સહાનુભૂતિ હતી, તે તેમની અનેક નવલકથાઓમાં દૃશ્યમાન થાય છે. સામાજીક અસમાનતાઓ તેમને ઘણી સાલતી. ખાસ કરીને "ઉષાકાન્ત", "મોહિની", "તરલા" અને "અજામિલ"મા મજુરો અને કામદારોના કંગાળ જીવનના જે દૃશ્યો રજુ થયા છે તે હૃદયભેદક છે. મજુરી કરનારની એક માનવ તરીકે નહિ પણ યંત્ર તરીકે થતી ગણતરી, દારૂની જીવલેણુ બદી, અજ્ઞાન, "કલકત્તાની કાળી કોટડી" જેવી અંધારી ઓરડીઓ વિગેરે ગરીબોના જીવન સાથે સંકળાયેલી અનેક અસમાનતાઓ તેમની લેખિનીને અજબ જોમ આપે છે અને

પરિણામે તેઓ આ કમકમાટીભરી કંગાળ સ્થિતિના તાદશ્ય વર્ણનો આપી મધ્યમ તેમ જ શ્રીમંત વર્ગને આ પીડિતોના ઉદ્ધાર માટે માર્ગ દાખવે છે

"મોહિની"માં કામાટીપુરા, ભાયખલા, પરેલ, આર્ટરોડ, વિગેરે મુંબઈના કંગાળ લત્તાઓના—Slum lands ના—જે ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે તે ઘણી જ સહૃદયતાથી દોરાયાં છે આપણા સાહિત્યમાં અન્ય કોઈ નવલકથાકારે આ શ્રમજીવી વર્ગ તરફ આટલી સહાનુભૂતિ દર્શાવી નથી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં જેમ ચાર્લ્સ ડીકન્સે લંડનના "ઈસ્ટ એન્ડ"ના તાદશ્ય ચિત્રો રજુ કરી "લોઅર મીડલ કલાસ"ના જીવન જે સફળતાથી રજુ કર્યાં છે તેની જ રીતે ભોગીન્દ્રરાવે આપણા કંગાળ લત્તાઓમાં રહેતા મજુરોના જીવન રજુ કર્યાં છે મોતીચંદ જેવો સામાન્ય મીલમજુર અને તેનો ચાલાક બાળક[1], રાધુ અને તેનો કાંદા બટાટા વેચતો ભાઈ[2], જકુડો અને તેના નગમઝગના મળતીયાઓ,[3] હિંદુ સજ્જનથી હડધૂત થઈ ખ્રીસ્તી થનો શુદ્ર[4], વિગેરેના ચિત્રો ધારી અસર નીપજાવી શક્યા છે

ભોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓ મંસાગ્સુધારાના પ્રશ્ન સાથે મંકળાયેલી હોઈ સ્વાભાવિક ધ્યેયલક્ષી નવલકથાઓ—Novels with a purpose—બને એમાં જરાયે આશ્ચર્ય જેવું નથી તેમણે પોતાનું સારું જીવન જે કાર્યોને અર્પ્યું હતું તે કાર્યો તેમની નવલકથાઓમાં પ્રધાનપણે આ યા આના સંજોગોમાં કલાકાર પ્રચારક બને છે ભોગીન્દ્રરાવ પણ એક પ્રબળ પ્રચારક બન્યા અને પરિણામે તેમની નવલકથાઓમાં શુદ્ધ કલાની દૃષ્ટિએ જોતા ક્ષતિઓ પ્રવેશવા પામી પરન્તુ ભોગીન્દ્રરાવે "કલાને ખાતર કલા"નો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો ન હતો, કલાની વેદી પર પોતાના જીવનધ્યેયનો ભોગ

૧ "ઉષાકાન્ત"માં
૨ "મોહિની"માં
૩ "અજામિલ"માં
૪ "ઉષાકાન્ત"માં

તેઓ ન જ આપે. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે જાણ્યે અજાણ્યે પ્રચારની ધગશમાં તણાઇ તેમની નવલકથાઓમાં અનેક સ્થળે ઉપદેશવૃત્તિ—didacticism—પ્રવેશ કરવા માંડી અને વાર્તાના કુદરતી કાર્યપ્રવાહમાં અંતરાય પડ્યો.

ઉદ્દેશલક્ષી નવલકથાઓનો વિચાર કરતાં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે કલામાં ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ કે નહિ ? વર્તમાન ગુજરાતના અગ્રગણ્ય નવલકથાકાર રા૦ રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઇ આ પ્રશ્ન પરત્વે લખે છેઃ—

"કલા પ્રત્યક્ષ બોધ કરતી જ નથી. કલાનું આસ્વાદન કરતાં સમગ્ર રીતે કોઈ ઉચ્ચ ભૂમિકાનો સ્પર્શ અજાણતાં થાય એટલું જ કલા માટે બસ છે. ઝડપથી બદલાતા જીવન-સિદ્ધાંતોનો અને નીતિસિદ્ધાંતોનો પક્ષ લેવા ખાતર કલાએ પ્રયત્ન કરવાનો જ નથી. તેવા માર્ગમાં જો કલા ઉતરી પડે તો તે સ્થાનિક (local), અશાશ્વત, ક્ષણિક જીવનવાળી અને પક્ષવાદી બની જાય છે. સાધન તરીકે એવા સિદ્ધાંતોનો કલા ભલે ઉપયોગ કરે; પરંતુ તેમનું સમર્થન કરવાનો ઉદ્દેશ કલાથી સ્વીકારી શકાય નહિ........કોઇ પણ મંતવ્યનો પક્ષ લેવા ખાતર કલાની પ્રવૃત્તિ થવી જોઇએ એમ કહેવું એ કલાને સંકુચિત કરી નાખવા બરાબર છે."*

કલા અને ઉદ્દેશનો પરસ્પર સંબંધ દર્શાવતો આ મત યોગ્ય છે કલાનો બોધ પ્રત્યક્ષ નહિ પણ પરોક્ષ જ હોય છે પરંતુ કલા ઉદ્દેશરહિત તો ન જ બની શકે. જીવનમા જેમ ઉદ્દેશ હોય છે તેમ કલામા પણ હોવો જોઇએ. ઉદ્દેશવિહોણું જીવન શક્ય હોય તો જ ઉદ્દેશવિહોણી કલા શક્ય છે. રા૦ રમણલાલની ઉપરોક્ત માન્યતાઓ છતાંય તેમની નવલકથાઓમાં didacticism ના તત્ત્વો છે એ

* "જયન્ત"ની પ્રસ્તાવનામાથી.

બતાવી આપે છે કે એ માન્યતાઓ વ્યવહારમાં ઉતારવી કેટલી મુશ્કેલ છે. કોઈ પણ સામાજીક નવલકથાકારમાં ઉપદેશવૃત્તિ આવવાની જ. સમર્થ કલાકાર તેને કલાના અંશોથી મઢી લઈ પરોક્ષ બનાવી શકે છે.

ભોગીન્દ્રરાવે પોતાની નવલકથાઓમાં "ઇચ્છા વા અનિચ્છાએ કેટલાક સિદ્ધાંતો દાખલ" કર્યા તે વિષે આગળના પાનાઓમાં+ વિવરણ કર્યું છે. રંજનપ્રધાન નવલકથાઓ કરતાં ઉદ્દેશપ્રધાન નવલકથાઓ આપણા સમાજને વધુ લાભદાયક છે એમ ભોગીન્દ્રરાવ માનતા. તેમના મિત્ર, "બંધુસમાજ"ના એક માનનીય સભ્ય, સ્વ. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલના નીચે દર્શાવેલા વિચારો સાથે તેઓ સહમત હતાઃ—

"રંજન એ જ માત્ર વાર્તા લખવાનો ઉદ્દેશ હોવો ન જોઇએ. રંજન સાથે શિક્ષણની જરૂર છે. આથી ઉદ્દેશયુક્ત વાર્તાનું મહત્ત્વ વધ્યું છે. સુશિક્ષિત વર્ગ ઉદ્દેશયુક્ત વાર્તાઓને જ પસંદ કરે છે. ઉદ્દેશ વગરનું જેમ માનવજીવન નકામું થઇ પડે છે તેમ ઉદ્દેશ વગરની વાર્તાઓ કદાચ આનંદ આપે છે પણ નકામા જેવી થઇ પડે છે. આ કારણથી ફ્રાંસ અને અમેરિકામાં ઉદ્દેશયુક્ત વાર્તાના લેખન પ્રત્યે વિશિષ્ટ લેખકોનું લક્ષ વધારે છે."*

કલાઉદ્દેશહીન હોવી જોઇએ કે અન્યથા એ આખોય પ્રશ્ન એક છુટા નિબંધને માંગી લે છે. અંગ્રેજી વિવેચકો પણ આ પ્રશ્ન પર એકમત થયા નથી. મહાન્ અંગ્રેજી નાટ્યકાર અને નવલકથાકાર સ્વ૦ જ્હૉન ગાલ્સવર્ધીના મંતવ્ય પ્રમાણે "It is not the artist's business to preach but to portray."

+ ખંડ બીજો, પૃષ્ઠ ૧૧૮.

* "ટુંકી વાર્તા અને તેનું સ્વરૂપ" (ત્રીજી સાહિત્યપરિષદ સમક્ષ વંચાયલો નિબંધ).

ગાલ્સવર્ધી આ મંતવ્ય તેમના નાટકોમાં ઉતારી શક્યા નથી: "Silver Box", "Strife" આદિ તેમની શ્રેષ્ઠ નાટ્યકૃતિ-ઓમાં પાદરીવેડા આવ્યા વિના રહ્યા નથી. ગાલ્સવર્ધીના મંતવ્યથી તદ્દન ભિન્ન મંતવ્ય પ્રખ્યાત વિવેચિકા મીસ કેથેરીન જેરૅાલ્ડનું છે:—

"The business of fiction, let us not forget, is to entertain; but fiction is not literature unless it also instructs Literature that is to be worthy of the name must give you various experiences...........The business of fiction is to entertain, but in so far as fiction is literature, its duty is to instruct. Not in any pedagogical sense. It instructs by entertaining you plausibly."*

આ પ્રશ્ન જેટલો રસમય છે તેનાથીય વધુ વિવાદનીય છે અને તેની સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું આ યોગ્ય સ્થાન ન હોવાથી આપણે આપણા મૂળ વિષય પર આવીશું.

ભોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓની બીજી લાક્ષણિકતા એ કે તે સર્વેમા પરસ્પર મળતાપણુ વિશેષ કરીને આવે છે. આપણે જોયું તે પ્રમાણે આ જ કારણસર તેમના પાત્રો—ખાસ કરીને સ્ત્રીપાત્રો—types (નમુનાઓ)ના પ્રતિનિધિ બની રહે છે. પ્રસગો, પાત્રો અને વસ્તુની સમાનતાઓ ભોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓના કોઇ પણ અભ્યાસકની દૃષ્ટિએ ચઢયા વિના નહિ રહે. "મૃદુલા" મા જે પ્રસંગો અને જે પાત્રાલેખન છે તે જ પ્રકારનાં પ્રસંગો અને પાત્રા-લેખન "ઉપાકાન્ત", "જ્યોત્સ્ના" આદિમાં છે ઘણીખરી નવલકથાઓના છેલ્લા પ્રકરણો એક સરખા છે. "મૃદુલા", "જ્યોત્સ્ના", "ઉપાકાન્ત",

* "The Morality of Fiction."

"તરલા" એ સર્ગમાં વાર્તા કૌમુદી-મહોત્સવ અથવા એવા કોઇ અન્ય મહોત્સવ સાથે પર્યવસાન પામે છે. આવા સમાન અંશો ઘણાય મળી આવશે. આ સમાનતાના અંશો માટે ફક્ત નવલકથાકારને દોષિત ગણવા કરતાં આપણા સમાજની સંકુચિત સીમા જ વધુ દોષપાત્ર ગણી શકાય. આપણું સામાજીક જીવન અમુક મર્યાદામાં જ રહે છે અને નવલકથાકાર આ એકધારા જીવનનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિબિંબો ઝીલે છે તે છતાંય સમાનતાઓ આવ્યા વિના રહેતી નથી. ભોગીન્દ્રરાવ એકલાને આ મુશ્કેલી નડી નથી : કોઇ પણ સામાજીક નવલકથાકારને આ મુશ્કેલી નડે એમ છે. ભોગીન્દ્રરાવના સમયમાં ગુજરાતી સમાજ અને જીવનમાં અસહકાર અને સવિનયભંગની લડત પછી જે મહાજાગ્રતિ આવી તે નહોતી. આપણા અન્ય સામાજીક નવલકથાકાર રા. રમણલાલ દેશાઇને અસહકાર અને ગાંધીયુગની સુંદર તથા વિવિધરંગી પશ્ચાદ્‌ભૂમિ પ્રાપ્ત થવા છતાંય વિવેચકોએ તેમની વાર્તાઓ પર સમાનતાઓનો દોષ મૂકયો છે. પોતાની કલાની આ મર્યાદાના રા. રમણલાલ જે કારણો આપે છે તે નોંધવાલાયક છે:—

"ગુજરાતમાં સામાજીક નવલકથાના લેખકને એક મુશ્કેલી નડે છે. યુરોપના અને ગુજરાતના સામાજીક જીવનમાં ઘણો ફેર છે. યુરોપના જીવનમાં જે સંભવિત છે તે આપણે ત્યાં સંભવિત નથી. ધવલગિરિ એ હિમાલયનું જ એક શિખર છે; પરંતુ એક યુરોપીયન તેના પર ચઢવા મથે એ જેટલું સંભવિત લાગે છે તેટલું જ ગુજરાતના એક મગનલાલ માટે તે સંભવિત નથી લાગતું......

"આપણા સામાજીક બનાવો અમુક વર્તુલમાં જ ફરે છે : આપણા સાહસોને મર્યાદા છે; આપણા જીવનની નિશ્ચિત હદરેષાઓ છે. એટલે આપણી નવલકથાઓ એકવિધ અને અના-

કર્કશ થઈ પડવાનો ભય રહે છે. આપણી ભારેમાં ભારે—Mystery—અદ્ભૂત રસ, ભગવાંની આસપાસ ફર્યા કરે છે. આપણું મોટામા મોટું સાહસ બહારવટીયાને જ મધ્યબિંદુ બનાવ્યા કરે છે અને આપણું ચાતુર્ય ન્હાનાં મોટાં રજવાડાનું અવલંબન કર્યા કરે છે.

"............મારી નવલકથાઓ એકવિધ બને એમા પ્રથમ તો મારી જ મર્યાદા શક્તિને હું સ્વીકારી લઉ છું અને પછી જ પૂછું છું કે આપણા સમાજની પરિસ્થિતિ પણ કંઈક અંશે કારણરૂપ બની શકે ખરી ?"*

આપણે પણ શ્રી. રમણલાલની સાથે પૂછી શકીએ કે ભોગીન્દ્રરાવની વાર્તાઓ એકવિધ બની તેમાં "આપણા સમાજની પરિસ્થિતિ પણ કંઈક અંશે કારણરૂપ" ખરી કે નહિ ?

આપણા નવલકથા સાહિત્યમાં ભોગીન્દ્રરાવનું યોગ્ય સ્થાન નક્કી કરવા માટે હજી પૂરતો સમય છે તે છતાય એટલું અવશ્ય કહી શકાય કે તેમનુ સ્થાન માનવતું છે. તેમની અનેક સામાજીક નવલકથાઓ ગોવર્ધનયુગ અને મુનશીયુગને જોડનાર સાકળની અગત્યની કડીઓ છે. ફક્ત દસ વર્ષના ટુંક સમયમા તેમણે ગુજરાતી નવલકથાનો જે વિકાસ કર્યો તે ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસકાર વીસરી શકે એમ નથી. સ્ત્રીઓને માટે લખાયલી નવલકથાઓ આપણા સાહિત્યમા જુજ છે : પિતાપુત્રી કે ભાઈબ્હેન સાથે બેસીને વાચી શકે એવી નિર્દોષ નવલકથાઓ વિરલ છે. સ્ત્રીઓની વાચવાની રસવૃત્તિને ભોગીન્દ્રરાવે પોતાની નવલકથાઓ દ્વારા પ્રોત્સાહન અર્પ્યું અને પરિણામે આપણા સાહિત્યમાં સ્ત્રીવર્ગ જેનો રસાનંદ માણી શકે તેવી નવલકથાઓ લખાઇ. ભોગીન્દ્રરાવની આ સેવા ન્હાનીસુની નથી. સ્ત્રીઓના માનસનો તેમણે સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો, તેમની સમ-

* "હૃદયનાથ", પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

સ્થાઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દાખવી અને આ બન્નેને મૂર્ત સ્વરૂપ આપની નવલકથાઓ દ્વારા તેમણે ગુજરાતી સ્ત્રીત્વને તેને સુયોગ અંજલી અર્પી.

ઈશ્વરકૃપાએ હમણાં હમણાં સામાજીક નવલકથાનું ક્ષેત્ર સારી રીતે ખેડાતું રહ્યું છે. આ નવલકથાકારોમાં રા. રમણલાલ દેશાઇ અગ્રસ્થાને છે. આ સમયે એટલું વિસરવું ન જોઇએ કે ભોગીન્દ્રરાવ અનેક રીતે રા. રમણલાલ દેશાઇના પુરોગામી—forerunner—હતા. ગુર્જર સ્ત્રીત્વનાં તેજસ્વી ચિત્રો ભોગીન્દ્રરાવે દોર્યાં: રા. રમણલાલે આ સ્ત્રીત્વમાં અનેરાં રંગો પૂરી રંજન, કોકિલા અને રાજેશ્વરી ગુજરાતને અર્પ્યાં: ભોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓ તત્કાલીન અગત્યનાં મહાપ્રશ્નોની આસપાસ વણાઇ: રા. રમણલાલની નવલકથાઓ અર્વાચીન યુગના જ્વલંત પ્રશ્નોને મધ્યબિન્દુ બનાવે છે. ભોગીન્દ્રરાવની "ઉપાકાન્ત" આદિ કૃતિઓ અને રા. રમણલાલની શરૂઆતની "જયન્ત" જેવી કૃતિઓ વચ્ચે જેવું તેવું સામ્ય નથી. ભોગીન્દ્રરાવે પોતાની નવલકથાઓનાં અભિધાન નાયક અથવા નાયિકાઓના નામ પરથી આપ્યા: રા. રમણલાલે પણ આ જ પ્રથા સ્વીકારી છે. આ ઉપરાત આ બન્ને નવલકથાકારોની કૃતિઓમાંથી પ્રસંગો અને વાતાવરણની સમાનતાઓ શોધનારને સહેલાઇથી જડી આવશે.

ભોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓની શૈલી અને ભાષા વિષે આપણે નવલકથાઓના સવિસ્તર અવલોકન સમયે આવશ્યક ચર્ચા કરી છે. જેમ તેમનું જીવન સાદું, સરળ અને સંસ્કારી હતું તે જ પ્રમાણે તેમની ભાષા પણ સાદી, સરળ અને સંસ્કારી છે. સંસ્કૃત શબ્દાવલીનાં પ્રચલિત વ્યામોહમાં એ તણાયા નથી તે છતાંય તેમણે ભાષામાં ગ્રામ્યતા પ્રવેશવા દીધી નથી. હા, એમની ભાષામાં પત્રકારિત્વની વૃત્તિ—journalistic tendency—અનેક સ્થળે દૃષ્ટિએ પડે છે

અને "સાક્ષરો" આને દોષ ગણે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે તેમના સમયમાં જે વિદ્યુતવેગી ઝડપથી ગુર્જર જીવનમાં ફેરફાર થતાં જતા હતા તેને ઝીલવા માટે આ પ્રકારની વૃત્તિ જાણ્યે અજાણ્યે પ્રવેશવા પામી. આ journalistic tendency એ બદલાતા જતા જમાનાનું એક અનિવાર્ય પરિણામ છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં મી૦ એચ. જી. વેલ્સના પુસ્તકો પણ આ પ્રકારની ભાષામાં રચાયલા છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના સંપર્ક પછી આ વૃત્તિએ ગુજરાતમાં પગ મૂકયો. સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ અને રા. કનૈયાલાલ મુન્શીના અનેક લેખોમાં આ વૃત્તિ નજરે પડે છે. વર્તમાનપત્રોના વિપુલ ફેલાવાના આ યુગમાં—આ "ધાંધલીયા યુગમાં"—આવી journalistic tendency સ્વાભાવિક છે. આ બાદ કરતાં ગોમીન્દ્રરાવની ભાષામાં અનેક સ્થળોએ સુંદર કાવ્યમયતા અને પ્રવાહિતા છે : કલ્પનાના સુરેખ રંગો પણ છે. "*શુક્લ પક્ષમાં જન્મી શુક્લ પક્ષમાં અવસાન પામનાર જંતુઓને કૃષ્ણ પક્ષનો વિચાર પણ કયાંથી આવે"—એ "મૃદુલા"માંના વાક્ય પર વિવરણ કરતાં શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિ જે લખે છે તે સત્ય જ છે—

> " વિચાર, ઉચ્ચાર, લાઘવ, સત્યતા, કલા વિગેરે સર્વ કલાવિધાયકને આવશ્યક ગુણોથી તપાસતાં એ સર્વોત્તમ વાક્ય છે...........કવિતાના સર્વ ગુણો એમા છે." x

આવા તો અનેક દષ્ટાંતો આપી શકાય. વાર્તાલાપ કુદરતી છે અને સ્થળે સ્થળે કટાક્ષમિશ્રિત મર્માળા હાસ્યની છાંટ નજરે પડે છે. ટુંકમાં ભાષાનું શિષ્ટત્વ, વિચારોનું ગાંભીર્ય અને પ્રસંગોનું વૈવિધ્ય એ એમની કલાના મુખ્ય અંશો ગણી શકાય.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ત્રણ પ્રકારની નવલકથાઓ દષ્ટિએ પડે

---

*"મૃદુલા", બીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૨૪

xશ્રી. ન્હાનાલાલ કવિનો તા. ૨૩-૯-૧૯૦૭ નો પત્ર.

છેઃ (૧) આપણા જીવનનાં દર્શન કરાવી તેને માટે આદર્શ નિર્મે એ પ્રથમ પ્રકાર. સ્વ૦ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની "સરસ્વતીચંદ્ર" આ પ્રકારની નવલકથા છે. એમણે વર્તમાનમાં ઉભા રહી ભવિષ્ય રચી બતાવ્યો. આપણી પ્રજા, આપણો સમાજ, આપણા આચાર-વિચાર—એ સર્વની વર્તમાન ભૂમિકા પર ઉભા રહીને આપણી ભવિષ્યની પ્રજાનું એ જ વિષયનાં રંગોથી રંગાયેલું કલ્પનાચિત્ર રજુ કરવામાં ગોવર્ધનરામે સુંદર સફળતા પ્રાપ્ત કરી. (૨) આપણા જીવન ભૂતકાળમાં કેવા હતા અને હવે કેવા હોવા જોઇએ તે રજુ કરનાર બીજો પ્રકાર. ગ૦ કનૈયાલાલ મુન્શીની નવલકથાઓ આ પ્રકારની છે. એમણે વર્તમાનમાં ઉભા રહી ભૂતકાળનાં ખંડીયેરોમાંથી ભવિષ્યનું સર્જન કર્યું: ગ૦ મુન્શીની નવલકથાઓ વર્તમાન તથા ભાવી ગુજરાતને યશસ્વી ભૂતકાળમાંથી નવજીવનની પ્રેરણા અર્પે છે. (૩) ત્રીજા પ્રકારની નવલકથાઓ આપણું જીવન છે તેવું જ ચિતરે છે, એ વિવિધ અનુભવોની ઝાંખી કરાવે પરંતુ વર્તમાનમાં વર્તમાન જ નિરખે અને વર્તમાનકાળમાં રહીને તેને સુધારવા માટે અનેક માર્ગસૂચનો કરે. ભોગીન્દ્રરાવની નવલકથાઓ આ પ્રકારની છે. તેમણે પોતાના સમયના મનોમન્થન કરનાર મહાપ્રશ્નોનું એટલું સહૃદય અને મકળ નિરૂપણ કર્યું છે કે તેઓ સ્વાભાવિક તત્સમયના વિચારપ્રવાહના પ્રધાન વાહક બન્યા. આમ તેઓ યુગપ્રતિનિધિ બન્યા એટલુ જ નહિ પરંતુ યોગ્ય માર્ગસૂચન રૂપી પ્રકાશ દ્વારા ભાવીનો પથ ઉજ્જવળ બનાવ્યો.

આ જ તેમની કળાની સફળતા.

—:૦:—

પરિશિષ્ટ

પરિશિષ્ટ અ

સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવના જીવનની અગત્યના સાલવારીઓ.

ઇ. સ.

૧૮૭૫ ૩૧મી માર્ચને દિવસે જન્મ, અમદાવાદમાં.
૧૮૮૯ "ઇન્ટીમેટ ફ્રેન્ડઝ એસોસીએશન"ની સ્થાપના.
૧૮૯૨ "બંધુ સમાજ"ની સ્થાપના.
૧૮૯૫ મેટ્રીક્યુલેશનમાં પાસ થયા.
૧૮૯૯ ઇન્ટર આર્ટસમા પાસ થયા.
૧૯૦૦ લગ્ન, તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે.
૧૯૦૦ મુબઈ, વીલ્સન કૉલેજમા, બી૦ એ૦ ની ટર્મ ભરવા માટે ગયા.
૧૯૦૧ માદગીને લીધે અમદાવાદ પાછા ફર્યા.
૧૯૦૨–૦૩ કાલોલ, રાજકોટ, ધોળેરામા નોકરી.
૧૯૦૩ બ્હેન મૃણાલિનીનો જન્મ.
૧૯૦૩ " સુદરી સુબોધ "નું પ્રકાશન.
૧૯૦૪ શ્રી બાલકરામ (પછીથી જસ્ટીસ) સાથે પરિચય.
૧૯૦૪–૦૬ "સુમતિ", "મેઘનાદ" "નાગર", વિ૦ પત્રોનું પ્રકાશન.
૧૯૦૫ પંન્દમ યુનીવર્સીટીની બી૦ એ૦ મા સફળતા.

૧૯૦૬ કલકત્તા કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં ભાગ લેવા ગયા.
૧૯૦૬–૦૭ અમદાવાદ, નેટીવ હાઈસ્કુલમાં, શિક્ષક.
૧૯૦૬ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના માનદ્ મંત્રી.
૧૯૦૬–૦૭ "સુંદરી સુબોધ" ના એડીટીંગ સેક્રેટરી.
૧૯૦૭ ઓકટોબરમાં મુંબઈ ગયા.
૧૯૦૭ ૨૨મી ડીસેંબરે ભાઈ પ્રદ્યોતકુમારનો જન્મ.
૧૯૦૮–૧૦ મુંબઇ, "સેવા સદન"ના સેક્રેટરી.
૧૯૧૧ સાંતાક્રુઝ, "વીલર વીલા"માં રહેવા ગયા.
૧૯૧૧ " સેવા સદન " છોડયું.
૧૯૧૧ કાબરાજી કુટુંબ સાથે પરિચય અને દઢ સંબંધ.
૧૯૧૧–૧૭ બાબુ પન્નાલાલ હાઇસ્કુલમાં શિક્ષક.
૧૯૧૭ અવસાન. તા. ૨૭ મી નવેંબરને દીને.

પરિશિષ્ટ બ

સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવની કૃતિઓ.

૧	"મૃદુલા"	ઈ. સ. ૧૯૦૭
૨	"ઉષાકાન્ત"	ઈ. સ. ૧૯૦૮
*૩	"ચમેલી"	ઈ. સ. ૧૯૧૦
૪	"રાજમાર્ગનો મુસાફર"	ઈ. સ. ૧૯૧૦
૫	"સિતારનો શોખ"	ઈ. સ ૧૯૧૧
૬	"જીવનકલા"	ઈ. સ. ૧૯૧૨
૭	"નવરંગી બાળકો"	ઈ. સ. ૧૯૧૩
૮	"રસિકચંદ્ર" (ભાગ ૪)	ઈ. સ. ૧૯૧૩
૯	"તગલા" (પુસ્તકાકારે ઈ. સ ૧૯૩૦માં પ્રકટ થઈ)	ઈ સ ૧૯૧૪
૧૦	"આસિસ્ટંટ કલેક્ટર"	ઈ. સ. ૧૯૧૪
૧૧	"શ્રીયુત ત્રિભુવનદાસ ભાણજીનું જીવનચરિત્ર	ઈ સ ૧૯૧૫
૧૨	"મોહિની"	ઈ. સ ૧૯૧૫
૧૩	"દિવાળી કે હોળી ?"	ઈ. સ. ૧૯૧૫
૧૪	"સ્નેહ કે મોહ ?" (અથવા "લગ્નબંધન")	ઈ સ. ૧૯૧૬ (પુસ્તકાકારે ઈ. સ ૧૯૧૮)
*૧૫	"લગ્ન-ધર્મ કે કરાર ?"	ઈ. સ. ૧૯૧૬

* આ સંજ્ઞાવાળા લખાણો હજી પુસ્તકાકારે પ્રકટ થયા નથી.

૧૬	"બાલકુમાર"	૪ સ ૧૯૧૬
૧૭	"અજામિલ" [અપૂર્ણ]	૪ સ ૧૯૧૭
*૧૮	"કૉલેજીઅન" [અપૂર્ણ]	૪ સ ૧૯૧૭
*૧૯	'લલિતકુમાર" [અપૂર્ણ]	૪ સ ૧૯૧૭
૨૦	"જ્યોત્સ્ના"	૪ સ ૧૯૧૭
	(પુસ્તકાકારે ૪ સ ૧૯૩૭મા પ્રકટ થયુ.)	
૨૧	'સ્ત્રીઓ અને સમાજસેવા"	૪ સ ૧૯૧૭
૨૨	"માનવાડી"	૪ સ ૧૯૧૭
૨૩	"ટૉલ્સ્ટૉયનુ જીવનચરિત્ર"	[અપૂર્ણ અને અપ્રકટ]
૨૪	'ઇંગ્લડનો ઇતિહાસ"	[અપૂર્ણ અને અપ્રકટ]
૨૫	"સૉલીસીટર"	૪ સ ૧૯૧૭

---

* આ નિશાનીવાળા લખાણો હજી પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયા નથી

શુદ્ધિપત્રક.

નોંધ—અગત્યના " મુદ્રારાક્ષસો "નો નિર્દેશ કરવા માટે જ આ શુદ્ધિપત્રક ઉમેરવામાં આવ્યું છે. યંત્ર પર " ફ્રૉમ્સ " છપાતી વેળાએ કેટલાક બીબાઓનાં કાનો, માત્રા કે અનુસ્વાર પડી ગયા છે તેનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય ધાર્યો નથી.

પૃષ્ઠ	લીંટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૨૫	આદ્યોગિક	ઔદ્યોગિક
૨૦	૧૫	લાભ	ભાગ
૨૦	૨૨	દુનીયાનામાં	દુનીયામાં
૨૧	૧૭	તેમના	તેમને
૩૪	૧૩	કર્યો	થયો
૪૭	૭	બિરદ	બિરુદ
૮૮	૧૭	તેતા	તેન
૯૨	૨૪	પ્રમાણ	પ્રણામ
૯૬	૧૪	ચને	અને
૯૯	૫	લખનની	લેખનની
૧૨૫	૧	કરો	કરે
૧૨૮	૧૩	તે કુટુમ્બમા	કુટુંબમાં
૧૩૩	૨૫	ધાયો	ધાર્યો
૧૪૯	૧૫	કુટુ બી	કુટુંબી
૧૫૬	૨૫	સર્જનની	સર્જનની
૧૭૧	૫	અને આ	અને
૧૭૩	૧૪	પૂર્વ અને પશ્ચિમ	પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચિમાત્ય

પૃષ્ઠ	લીંટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૬	૩	લીચે	લીવે
૧૮૧	૯	પાત્રનો	પાત્રોનો
૨૧૧	૧૬	વતનથી	વર્તનથી
૨૧૬	૨૬	માહિત્યક	સાહિત્યિક
૨૧૮	૧૯	આવે છે ?	શું આવે છે ?
૨૨૭	૧૪	તેય	તેમાય
૨૫૨	૨	સુયોગ	સુયોગ્ય
૨૫૪	૧૧	સજન	મર્જન

પૃષ્ઠ ૧૪૪ને અતે આ લીટી ઉમેરી વાચવી " નથી – રમજાા પ્રયત્ન ન કરી નથી. મિ૦ મીલન જેવો મોર્ન"

અમારાં પ્રકાશનો

સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ દિવેટીઆ કૃત

આસિસ્ટંટ કલેક્ટર (નવી આવૃત્તિ	રૂા. ૨–૮–૦
સિતારનો શોખ ,,	૧–૪–૦
બાલવાડી ,,	૦–૮–૦
બાલકુમાર ,,	૦–૪–૦

સોલ એજન્સીનાં અને બીજા પુસ્તકો

જગતકાદમ્બરીઓમાં સરસ્વતીચન્દ્રનું સ્થાન	[કવિશ્રી ન્હાનાલાલ]	૧–૪–૦
વીર નર્મદ	[શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ)	૧–૦–૦
નારી હૃદય	[સ્વ. કલાપી]	૧–૪–૦
માઉન્ટ આબુ (સચિત્ર)	[શ્રી અશોક મ, કાંટાવાળા]	૦–૬–૦
શુમણું	[શ્રી મનુભાઈ જોધાણી]	૦–૧૨–૦
પૂજાનાં ફૂલ	[શ્રી દુર્ગેશ શુકલ]	૧–૪–૦
મધુબંસી	[શ્રી રમણીકલાલ કી. મ્હેતા]	૦–૪–૦
પત્રપુષ્પ	[શ્રી બળવંત ગૌ સંઘવી]	૦–૬–૦
ફૂલદાની (મોટી)	[શ્રી વસંત નાયક]	૦–૪–૦
ફૂલદાની (નાની)	,,	૦–૩–૦
ચાંદાપોળી	,,	૦–૩–૦
Is it a Crime ?	[H. D Rajah]	1-0-0

દિવેટીઆ ઍન્ડ સન્સ

પાનકોર નાકા અમદાવાદ